

TIDSSKRIFTET ANTROPOLOGI NR. 70

OPTIMERING

INDHOLD

Dorthe Brogård Kristensen, Margit Anne Petersen, Barbara Ann Barrett, Astrid Grue og Asger Fihl ET LYKKELIGERE, SUNDERE OG MERE EFFEKTIVT LIV? Introduktion	3
Maria Holten-Andersen og Lærke Riis Pålsson MED MIRAKLET SOM MÅL Intentionelle forældres fortællinger om kommercielt surrogatmoderskab i Indien	13
Mette Rønberg og Christina Blæsbjerg OPTIMERING AF EN PSYKISK LIDELSE ADHD Hjernetræning og skævvredne forventninger i New York City	33
Alexandra B. Ryborg Jønsson EN FAMILIE BLIVER TIL Om kostbehandling som optimeringsproces for familiens socialitet	53
Astrid Grue LIVSREGNSKABET & DEN FRAKTALE TID Danske mødres stræben efter en afbalanceret tilværelse	73
Mikael Hallstrøm Eriksen OPTIMALE SUBJEKTER? Idealer og narrative optimeringsstrategier blandt danske iværksættere	93
Nana Vaaben DA ARBEJDET I SAMARBEJDET FORSVANDT Økonomiske kosmologier som optimeringslogikker i jagten på mere for mindre	113
Christian T. Lystbæk ARBEJDET MED AT OPTIMERE ARBEJDET Human resource management som optimering af optimering	133
Christopher Gad og Steffen Dalsgaard DIGITAL OPTIMERING Refleksioner over e-valgsdebatten i Danmark	153
Brit Ross Winthereik og Casper Bruun Jensen OPTIMERINGSEKSPERIMENTER Postkritiske perspektiver på monitorering og evaluering i en miljøorganisation	171

ANMELDELSER

Dorthe Marie Søndergaard & Jette Raundahl Kofoed (red.): *Mobning gentænkt* 191
Anmeldes af Ann-Karina Henriksen

Maren Bak & Kerstin Von Brömssen (red.): *Barndom & migration* 194
Anmeldes af Yvonne Mørck

Martine Lindhardt, Rita Cancino & Dorthe Brogård Kristensen (red.): *Chile. Mellem fortid og fremtid* 196
Anmeldes af Inger Sjørlev

REDAKTIONEN HAR MODTAGET 199

FORFATTERLISTE 201

DANSKE RESUMEER 203

ENGLISH SUMMARIES 209

GAMLE OG KOMMENDE NUMRE 215

ET LYKKELIGERE, SUNDERE OG MERE EFFEKTIVT LIV?

INTRODUKTION

DORTHE BROGÅRD KRISTENSEN, MARGIT ANNE PETERSEN, BARBARA
ANN BARRETT, ASTRID GRUE OG ASGER FIHL

Med temaet optimering sætter *Tidsskriftet Antropologi* fokus på en af nutidens tendenser: menneskets stræben efter maksimal ønsket effekt eller funktion med et minimum af indsats og uønskede konsekvenser. I den moderne forbrugskultur finder vi en opblomstring af nye teknologier, som er designet til at optimere mental og kropslig velvære og formåen; eksempler er medicinsk og kosmetisk forbedring, diæter samt en række teknologier designet til at måle og monitorere selvet (Hogle 2005; Slater 1997; Rose 2007). Kroppen fremstår her som et personligt projekt – nærmest at sammenligne med et stykke ler, som kan formes og modelleres. Optimering kan også angå den personlige identitet, frihed og muligheder, for eksempel når mennesker anvender kalendere som tidsstrukturerende teknologier, der gør dem i stand til at opdele og udnytte tiden for på den måde at forme selvet – blive den perfekte mor for eksempel. Det handler om at „gøre noget“ for sig selv fremadrettet, at forbedre, udvikle, realisere, transformere.

Tendensen er særlig tydelig inden for tidsstyring, medicinering, kost og motion, men også i andre hverdagslige praksisser, tænkemåder og forestillinger om nutiden og fremtiden handler det for mange om at forbedre, selvudvikle og forandre. Optimering ligger som et underliggende begreb, som vi ofte tænker, planlægger eller agerer ud fra – måske uden at reflektere nærmere over dets betydning. Men hvad er optimering egentlig for et begreb? Hvor stammer det fra? Og hvilken rolle spiller det for moderne mennesker i praksis? Det er nogle af disse spørgsmål, indeværende nummer af *Tidsskriftet Antropologi* vil søge at komme nærmere ind på.

Optimering som begreb og praksis

Begrebet optimering er oprindeligt blevet anvendt inden for økonomi og management som en betegnelse for effektivisering af arbejdsprocesser, inden for

differentialregning, når noget skal bestemmes som størst eller mindst muligt, og inden for datalogi, hvor det blandt andet kan henvise til forbedring af computerens ydeevne. Overordnet henviser optimering inden for disse discipliner til en proces, hvor man via kvantificering identificerer en måleenhed, som gør det muligt at justere, teste, maksimere og minimere med henblik på effektivisering og optimal udnyttelse af eksisterende ressourcer. Optimering er i stigende grad blevet et buzzword i serviceindustrien og den offentlige forvaltning. Kvantificering er også her den primære teknik. Ved at registrere og bogføre gør man det muligt at sætte mål og udarbejde standarder, hvilket kan omsættes til omorganisering, forandring og effektivisering (Pooley 1998; Porter 1995; Miller 2004).

I de senere år er kvantificering og optimering blevet populariseret og har gjort sit indtog i hverdagslivet med et næsten selvstændigt begreb, selvoptimering, som blandt andet henviser til de dagligdags bestræbelser, folk gør sig, for at få det bedst mulige ud af livet – fysisk, økonomisk, mentalt, socialt og spirituelt. Optimeringens særlige kendetegn er fremadretthed. Gennem teknologier søger man således at påvirke fremtiden gennem handlinger i nutiden (Rose 2007:18). Populariseringen af optimering går også hånd i hånd med en offentlig diskurs, der tilskynder borgeren til selvforvaltning, selvledelse og personligt ansvar. Dette kan ifølge antropologen Emily Martin kobles med det forhold, at sociale institutioner har fået en mindre fremtrædende rolle som indgang til fællesskab, tryghed og støtte. Det betyder, at individer i stigende grad forventes at være fleksible, eller hvad hun kalder „noder i et net værk“, hvor node henviser til den enkelte computer – eller det enkelte menneske – i et netværk. Livet bliver i stigende grad et projekt, som individet kan investere i. Fra at være en borger, der orienterer sig mod nationen, bliver individet at sammenligne med et „miniforetagende“ med egenskaber og potentialer, som til stadighed kan understøttes, kontrolleres og udvikles. Hvert individ fremstår som en samling af fleksible aktiver og som indehaver af sit eget selv med en tilhørende portefølje (Martin 1999:582, 2000:514).

I selvoptimeringens optik forventes vi i højere grad at være entreprenører, at „mestre“ vores eget liv og indrette det på optimal vis med en evne til omstilling, til at kende, udvikle og udnytte vores potentialer og en evne til fremadrettet tænkning. Optimering kan således ses i lyset af en moralsk forestilling om, at vi ikke blot er i stand til at optimere, men også har en forpligtelse til at tage ansvar for os selv og stræbe mod det fuldendte. Målet er at opnå noget og få det optimale ud af livet. Som menneske skal man stile mod at være fleksibel, produktiv, omstillingsparat og klar til at sætte sig nye mål. Man „vælger“ at stræbe mod det gode liv og at maksimere, hvilket udfoldes gennem målrettethed, regulering og disciplin.

Den franske filosof Michel Foucault (1988) har med begreberne *biopower* og *governmentality* beskrevet denne kobling mellem styring og borgerens frihed.

Han beskriver den moderne magtform som én, der ikke fungerer gennem tvang og undertrykkelse, men derimod gennem regulering og disciplinering af kroppen. Staten har således en mere tilbagetrukket rolle, og ønsket om kontrol er i stedet internaliseret i borgerne som en drift mod selvmonitorering, selvledelse og selvkontrol. Magten er ifølge Foucault produktiv, det vil sige, at magt ikke skal tænkes som noget, visse aktører besidder, men som noget, der fletter sig ind i vores hverdagsliv på alle mulige måder. Det er en vigtig pointe, at styring kommer udefra og ikke mindst indefra.

Sociologen Nikolas Rose har videreudviklet Foucaults begrebsapparat og taler om optimeringsteknologier. Et eksempel er medicinsk behandling, hvor det ikke længere kun handler om at helbrede og behandle sygdomme, men i lige så høj grad om at blive i stand til at kontrollere sind og psyke (Rose 2007: 15-22). Han knytter også optimering sammen med forbrugskulturen. I dag er optimering knyttet til forbrugerrollen, markedspladsen og dens udbud af tjenester, servicetilbud, produkter og teknikker (op.cit.20). Rose (2007), Featherstone (1991) og Bordo (1988) argumenterer i den forbindelse for, at markedspladsen og reklameindustrien bidrager til skabelsen af standarder for den ideelle krop. Det er her paradoksalt, at den „autentiske“, „rigtige“ krop ofte ikke er den, man allerede er udstyret med, men derimod et potentiale, som kan realiseres gennem teknikker, teknologier og køb af produkter. Et eksempel er omlægning af kost i retning af en sammensætning og kvalitet, der bidrager til oprettelse af kroppens „naturlige balance“, eller selvmålingsteknologier, som kan producere data om søvnkvalitet, humør, fysisk aktivitet, kalorieindtag og meget andet, der kan tages som udtryk for sandheder om selvet og dets potentialer for et gladere, sundere og mere effektivt liv (Ruckenstein 2014; se også Simonsen 2012). Et andet eksempel er medicin, der kan hjælpe én til at realisere ens fulde potentiale, som når raske studerende bruger ADHD-medicin til optimering af deres studieevner og præstationer (Vrecko 2014; DeSantis & Hane 2010; Petersen 2014).

Vores interesse for optimeringsbegrebets brug og mangfoldighed, implikationer og udfordringer har været drivkraften bag dette nummer. Vi har kastet nettet ud i det mangfoldige hverdagsliv og har med stor fascination set, hvad der dukkede op, og hvilke former optimering kan tage. Dette har dannet afsæt for en interesse for optimering som hverdagspraksis. Fælles for artiklernes empiriske emner er den antagelse i samtiden, at man som menneske ikke skal acceptere en tilstand, hvis den ikke er optimal, eller hvis den er fuld af defekter, men bestandig søge at modellere, forbedre, udvikle og forvandle. Registrering, måling og tal er i stigende grad blevet en del af hverdagslivets organisering (Lupton 2014). Det sker for eksempel ved at sætte et mål for, hvor mange kilometer man vil løbe og hvor hurtigt, eller hvor mange stykker frugt eller grønt man skal spise, eller hvor meget

tid man må bruge på at udfylde de forskellige roller i livet. Man omsætter aspekter af livet til konkrete parametre, tal og mål og gør det derved muligt at modellere og tilstræbe et særligt ideal. Det synliggør ellers usynlige dele af livet, hvilket gør det konkret og håndterbart (Ruckenstein 2014). Dette kan ske ved visualiseringer i data eller gennem observering af effekt, ved at forenkle og strømline eller ved at tilføje nye elementer eller teknologier. I alle tilfælde er udgangspunktet en stræben mod et ideal koblet med en manglende accept af ufuldkommenhed. Et eksempel er udvikling af teknologier og medicinske test, der gør det muligt for i øvrigt raske mennesker at identificere skavanker og mulige defekter, der skal handles på i nutiden for at undgå, at de udvikler sig til egentlig sygdom i fremtiden. Vi optrænes således til at tænke i mulige fremtidsscenarier og beregne, hvordan en nutidig indsats – som at holde op med at ryge eller begynde at motionere – kan give et positivt afkast i fremtiden. Et andet eksempel er medicinske teknologier, der bruges til andet end det, de er udviklet til. For eksempel ADHD-medicin, der som tidligere nævnt bruges af ellers raske studerende til at kunne læse og skrive hele natten (Petersen 2014), eller betablokkere (hjertemedicin), der bruges af både musikere og kirurger for ikke at ryste på hænderne. Selv om hverken almindelig træthed eller rysten på hænderne kan opfattes som sygdom, bruges medicinen til at forbedre evner hos de pågældende personer i de nævnte eksempler.

Temanummerets artikler - fra optimering i privatsfæren til optimeringsstrategier i samfundet

De første artikler i temanummeret tager udgangspunkt i den ufuldendte krop og optimeringspraksisser, som sigter efter at genoprette eller fuldkommengøre kroppen. Temanummerets første artikel „Med miraklet som mål. Intentionelle forældres fortællinger om kommercielt surrogatmoderskab i Indien“ af Lærke Pålsson og Marie Holten-Andersen omhandler kvinder, der af forskellige grunde ikke kan få børn og derfor tyr til surrogati i håb om at skabe en familie. Artiklens tilgang til optimering er inspireret af sociologen Nikolas Rose, som ser moderne medicinske teknologier som optimeringsteknologier i kraft af deres mål om ikke blot at kurere sygdomme, men om at kontrollere kroppen og dens biologiske processer (Rose 2007:16). Surrogati fremstår her som en mulighed for at opnå forældreskab. Optimeringen sker på flere måder, eksempelvis i det at leve sundt og på den måde skabe gode æg og ikke mindst i forhold til valget af den optimale surrogatmoder. Forfatterne argumenterer for, at surrogati – på linje med andre assisterede reproduktive teknologier – kan betragtes som en praksis, hvor der arbejdes med at håndtere og optimere den i udgangspunktet „utilstrækkelige“ biologi, som forhindrer opnåelsen af forældreskab.

De næste artikler handler om afvisningen og manglen på accept af den ufuldendte krop. De tager udgangspunkt i narrativer, som i sig selv udgør optimeringspraksisser, idet det er i fortællingens skabelon og udvælgelse af elementer, at optimeringen kommer til at fremstå som succesfuld. Optimering hænger således sammen med en narrativ om, hvem man er, ligesom fortællingen om optimeringsprojektet kan være en måde at blive til på. I nogle tilfælde er slutmålet ikke det afgørende. Optimeringens objekt (symptomerne) er således ikke altid det samme som optimeringens ønskede effekt (sammenhængskraften), og det afgørende er dermed ikke nødvendigvis, om en praksis reelt har en direkte effekt på objektet, men at vise, at man tager det moralske imperativ om optimering – i form af altid at arbejde videre på livets som et forbedringsprojekt – alvorligt. Man optimerer derved sig selv gennem fortællingen om optimeringen og viser, at man lægger vægt på at forvalte livet som en værdifuld ressource. Et fælles omdrejningspunkt er således det performative og fortællende aspekt af optimeringspraksisserne. I andre tilfælde mislykkes projektet.

Christina Blæsbjerg og Mette Rønbergs artikel „Optimering af en psykisk lidelse. ADHD, hjernetræning og skævvredne forventninger i New York City“ handler om, hvordan ADHD-patienter i New York forsøger at tilegne sig en positiv narrativ, der begrebsliggør deres sygdom som en ressource, og optimering fremstår altså her som en diskurs, der foreskriver optimeringen af ADHD som en ressource. I dette tilfælde lykkes projektet ikke. ADHD-patienternes beretninger viser, hvordan de igen og igen „mislykkes“ i forsøget på at få vendt deres sygdom til noget positivt.

I andre tilfælde lykkes projektet, som for eksempel i Alexandra Ryborgs artikel „En familie bliver til. Om kostbehandling som optimeringsproces for familiens socialitet“, der beskæftiger sig med familier med børn med adfærdsforstyrrelser og deres brug af kost som optimeringspraksis. Her er den centrale fortælling, at kosten helbreder, selv om kostændringen tilsyneladende ikke som sådan fjerner symptomerne. På trods af det forhold, at der ikke sker nogen entydig og vedvarende forbedring for alle børn, argumenterer Ryborg for, at fortællingen alligevel har en positiv indvirkning på familiens status og selvopfattelse som noget, andre kan opfatte positivt. Fortællingen om kostændringen gør noget for familiens sammenhængskraft og fortælling om sig selv.

Et andet eksempel på tanken om, at man via optimering kan forbedre eller ligefrem lykkes med livet, præsenteres i Astrid Grues artikel „Livsregnskabet og den fraktale tid. Danske mødres stræben efter en afbalanceret tilværelse“. Artiklen beskriver danske mødre, der anvender kalendere og andre tidsstrukturerende værktøjer for at holde styr på og få mest ud af deres forskellige roller som blandt andet mor, medarbejder og kone. Tidsoptimering er her en teknologi,

der skal skabe et mere sammenhængende og værdifuldt liv via en materiel anordning, kalenderen, der gør forskellige ressourcer og mål synlige i en form for selvobjektivering. Denne optimeringspraksis gør mødre kompetente til at forvalte deres ressourcer og pligter i dagliglivet, men har også et bredere sigte hen mod den lykkelige tilværelse set i det store perspektiv.

I de følgende artikler bevæger vi os fra privatsfæren til arbejdslivet. I Mikael Eriksens bidrag „Optimale subjekter? Idealer og narrative optimeringsstrategier blandt danske iværksættere“ møder vi igen en positiv fortælling om en succesfuld optimeringsproces, i dette tilfælde blandt iværksættere i Danmark. Eriksen argumenterer for, at iværksætterne forsøger at skabe sig selv som uafhængige (autonome) subjekter i relation til et samfund, de opfatter som socialt (genealogisk) determinerende. Iværksætteri er på den måde en praksis og en fortælling, der er med til at skabe iværksætteren som en særlig form for subjekt, og dermed lægges der igen vægt på det performative aspekt af selvet – fortællingen om én selv til sig selv og om én selv til et bredere kollektiv. Også her ses imperativet om optimering, for selv om det ideelle måske er uopnåeligt, er der for individet en stærk tilskyndelse til at søge det optimale, altså det bedst mulige under de givne omstændigheder.

Nana Vaaben beskriver i sin artikel „Da arbejdet i samarbejdet forsvandt. Økonomiske kosmologier som optimeringslogikker i jagten på mere for mindre“ det modsætningsfulde forhold, at offentligt ansatte både skal konkurrere og samarbejde på én og samme tid. Hun identificerer endvidere hierarki, marked og netværk som forskellige lag i staten, der optimerer de samfundsmæssige ressourcer. Artiklen viser det modsatrettede og komplementære forhold mellem kreativitet og effektivisering. Vaabens artikel står som en fin dialog til Christian Lystbæks bidrag „Arbejdet med at optimere arbejdet. Human resource management som optimering af optimering“, idet de begge stiller *new public management* over for *new public governance*. I Lystbæks artikel udsættes *human resource management* for en begrebslig analyse, idet han identificerer fire semantikker i optimeringen af arbejdet. Han argumenterer for, at optimering på den ene side effektiviserer de eksisterende ressourcer og på den anden side udvikler de eksisterende ressourcer. Han analyserer forskellen på en „hård“ og „blød“ tilgang: Den første effektiviserer eksisterende ressourcer, mens ressourcerne i den mere bløde tilgang skal udvikles. Han viser således, hvordan ledelsesbegreber har konsekvenser for, hvordan man moralsk behandler og forstår medarbejdere som ressourcer.

Christopher Gad og Steffen Dalsgaards artikel „Digital optimering. Refleksioner over e-valgsdebatten i Danmark“ behandler den offentlige debat om e-valg og handicappedes muligheder som stemmeberettigede og sætter på den måde ligeledes optimering ind i en samfundsmæssig og moralsk sammenhæng.

Optimering foregår her via teknologier, der modvirker de begrænsninger, som opstår i mødet mellem den handicappede krop og stemmeafgivningens materialitet såsom det aflukkede rum, papir og blyant. Artiklen rejser spørgsmålet om, af hensyn til hvem der optimeres. Er det af hensyn til de handicappede, der har svært ved at stemme på lige fod med andre borgere? Af hensyn til samfundsøkonomien? Eller af hensyn til den brede befolkning? Forfatterne argumenterer for, at teknologi, på trods af en dominerende moderne diskurs om, at denne skulle være ubetinget muliggørende og optimerende, ikke altid *er* muliggørende og da slet ikke for alle grupper af mennesker og til alle formål.

I temanummerets afsluttende artikel „Optimeringseksperimenter. Postkritiske perspektiver på monitorering og evaluering i en miljøorganisation“ skriver Brit Ross Winthereik og Casper Bruun Jensen om forskellige optimeringspraksisser i den danske afdeling af en transnational miljø-NGO og undersøger blandt andet sammenhængen mellem evalueringspraksisser på henholdsvis lokalt og globalt plan. Winthereik og Jensen viser, hvordan der i afdelingens lokale arbejde er brug for at anvende nogle simple evaluerings- og monitoreringsværktøjer end dem, der bruges i organisationen på transnationalt plan. Det drejer sig for medarbejderne om at gøre mængden af tilgængelig information mindre for at skabe større overblik og handlerum, og optimering er i dette tilfælde dermed en praksis, der bruges til at reducere kompleksitet. Denne praksis anvender forfatterne som kerne i deres argument om, at det at reducere kompleksitet – modsat hvad megen kritisk antropologi, som stiller sig skeptisk over for evaluerings- og optimeringspraksisser, giver udtryk for – ikke nødvendigvis er negativt, men derimod kan være en nødvendig betingelse for menneskelig ageren.

Artiklerne belyser i deres helhed optimering som hverdagspraksis og belyser optimeringens objekter, teknikker, virkninger og udfordringer. En mindre belyst side i temanummeret er en vurdering af optimeringslogikken, men der er dog kritiske røster, eksempelvis fra ADHD-patienter, der kæmper med at se deres diagnose som en ressource, eller handicappede, som oplever, at teknologi ikke nødvendigvis er den ressource, der giver dem lige vilkår. Man kan rejse spørgsmålet, hvilke andre skyggesider optimeringen har. Carl Elliot (2003) og Alain Ehrenberg (2010) taler om angst, neuroser, depression og udbrændthed som mulige skyggesider af nutidens fokus på individuel ansvarlighed, motivation og performance. Andre har peget på faren for moralsk fordømmelse af folk, der ikke evner at leve op til herskende krav om lykke, succes og sundhed (Yoder 2002; Skrabanek 1994), og på en tendens til bekymringer samt følelser af skam og skyld (Crawford 2004). Man kan også spørge, hvor langt grænserne kan flyttes i forhold til, hvad mennesket kan formå eller opnå, og hvad det betyder for den måde, vi tænker menneskekroppen på, og den måde, vi forstår og definerer grænserne mellem

normalitet og patologi på. Det er et åbent spørgsmål, om optimeringspraksisser bringer mere lykke, tilfredshed eller velbefindende, eller om de genererer nye usikkerheder, fremmedgørelse og eventuelt bare flere omdrejningspunkter for nye optimeringspraksisser (se for eksempel Hartmut Rosa 2010). Dette temanummer er tænkt som et bidrag til det videnshul, der eksisterer i optimeringslitteraturen nemlig, hvordan optimering påvirker hverdagslivet. Artiklerne i temanummeret vidner om både mangfoldighed, kreativitet og mulighedernes rum, men også om nogle af bagsiderne i form af bekymringer, moralske dilemmaer og nederlag i optimeringens kølvand.

Litteratur

- Bordo, Susan
1998 Braveheart, Babe and the Contemporary Body. In: E. Parens (ed.): *Enhancing Human Traits. Ethical and Social Implications*. Pp. 189-220. Washington, DC: Georgetown University Press.
- Crawford, Robert
2004 Risk Ritual and the Management of Control and Anxiety in Medical Culture. *Health. An Interdisciplinary Journal for the Social Study of Health, Illness and Medicine* 8(4):505-28.
- DeSantis, Alan D. & Audrey Curtis Hane
2010 "Adderall is Definitely Not a Drug". *Justifications for the Illegal Use of ADHD Stimulants. Substance Use & Misuse* 45:31-46.
- Ehrenberg, Alain
2010 *The Weariness of the Self. Diagnosing the History of Depression in the Contemporary Age*. Montreal, Kingston: McGill-Queen's University Press.
- Elliot, Carl
2003 *Better than Well. American Medicine Meets the American Dream*. New York & London: W.W. Norton & Company.
- Featherstone, Mike
1991 The Body in Consumer Culture. In: M. Featherstone, M. Hepworth & B. Turner (eds): *The Body, Social Processes and Cultural Theory*. Pp. 170-96. London: Sage.
2000 Body Modification. An Introduction. In: M. Featherstone (ed.): *Body Modification*. Pp. 1-14. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Foucault, Michel
1988 Technologies of the Self. In: L.H. Martin, H. Gutman & P.H. Hutton (eds.): *Technologies of the Self*. Pp. 16-49. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Hogle, Linda
2005 Enhancement Technologies and the Body. *Annual Review of Anthropology* 34: 695-716.
- Lupton, Deborah
2014 Quantifying the Body. Monitoring and Measuring Health in the Age of Health Technologies. *Critical Public Health* 23(4):393-403.

- Martin, Emily
 2000 Mind-body Problems. *American Ethnologist* 19(1):121-40.
 1999 Flexible Survivors. *Cultural Values* 4:512-17.
- Miller, Peter
 2004 Governing by Numbers. Why Calculative Practices Matter. In: A. Amin & N. Trift (eds): *Cultural Economy Reader*. Pp. 179-89. Oxford: Blackwell Publishing.
- Petersen, Margit A., Lotte S. Nørgaard & Janine M. Traulsen
 2014 Going to the Doctor with Enhancement in Mind. An Ethnographic Study of University Students' Use of Study Drugs and their Moral Ambivalence. *Drugs, Education, Prevention and Policy*, special issue: From the Drug Users' Points of View.
- Poovey, Mary
 1998 A History of the Modern Fact. Problems of Knowledge in the Sciences of Wealth and Society. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Porter, Theodore
 1995 Trust in Numbers. The Pursuit of Objectivity in Science and Public Life. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Rosa, Hartmut
 2010 Alienation and Acceleration. Towards a Critical Theory of Late-modern Temporality. University of Michigan: NSU Press.
- Rose, Nikolas
 2007 The Politics of Life itself. Biomedicine, Power and Subjectivity in the Twenty First Century. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Ruckenstein, Minna
 2014 Visualized and Interacted Life. Personal Analytics and Engagement with Data Doubles. *Societies* 4:68-84.
- Simonsen, Asger Fihl
 2012 Det kvantificerede selv. En antropologisk analyse af self-tracking, selveksperimenter og datadrevne liv, Silicon Valley. Speciale, Institut for Antropologi, Københavns Universitet.
- Skrabanek, Petr
 1994 The Death of Humane Medicine and the Rise of Coercive Medicine. Suffolk: St Edmundsbury Press.
- Slater, Don
 1997 Consumer Culture & Modernity. Cambridge: Polity Press.
- Vrecko, Scott
 2013 Just how Cognitive is "Cognitive Enhancement"? On the Significance of Emotions in University Students' Experiences with Study Drugs. *AJOB Neuroscience* 4(1): 4-12.
- Yoder, Scott
 2002 Individual Responsibility for Health. Decision, not Discovery. *Hastings Center Report* 32(2):22-31.

MED MIRAKLET SOM MÅL

Intentionelle forældres fortællinger om kommercielt surrogatmoderskab i Indien

MARIA HOLTEN-ANDERSEN OG LÆRKE RIIS PÅLSSON

Bioteknologiske fremskridt har i løbet af de seneste årtier rykket ved grænserne for menneskekroppen og dens formåen – ikke mindst inden for reproduktion, hvor assisterede reproduktive teknologier har gjort det muligt at genteste kønsceller og skabe embryoer¹ uden for kroppen (Thompson 2005:1). Mulighederne for at nedfryse, opbevare, transportere, sælge og manipulere „livets vitale dele“, herunder reproduktionens biologiske elementer, har betydet, at de enkelte dele er blevet mobile og adskilt fra en specifik krop (Rose 2009:41, 69). Med denne udvikling kan ønsket om at bringe et barn til verden og opnå forældreskab realiseres på nye måder. Teknologisk assisterede tilblivelsesprocesser handler om vejen ud af en smertefuld og uønsket livssituation som barnløs. Den øgede teknologisering af reproduktionen skaber derfor incitament til at iværksætte og afprøve behandlinger, som kan øge såvel håbet om som chancerne for at bringe et barn til verden (Franklin 1998).

Siden in vitro-fertiliseringsteknologien² fik sit gennembrud i 1978, har det været muligt at få et genetisk beslægtet barn, selvom man ikke selv kan opnå eller gennemføre en graviditet. Det lader sig gøre gennem gestationel surrogati, hvor en surrogatmoder får opsat kunstigt befrugtede æg for derefter at bære og føde et barn for et par eller en enlig. Surrogatmoderen bliver således ikke genetisk beslægtet med barnet, som det er tilfældet ved traditionel surrogati, hvor surrogatmoderens egne æg benyttes (Ragoné 1998:120-21). Ved gestationel surrogati benyttes, om muligt, æg og/eller sæd fra parret, der ønsker barn. Hvis det barnløse par ikke kan bruge egne æg og/eller egen sæd, eller hvis der er tale om en enlig, der ønsker barn, anvendes henholdsvis æg- og sæddonorer. For nogle ufrivilligt barnløse kan valget om at få en tredjepart, i form af en surrogatmoder, til at gennemføre graviditeten være den eneste mulighed for at få et genetisk beslægtet barn. Som antropologerne Anne Line Dalsgaard og Tine Tjørnhøj-Thomsen gør opmærksom på, vækker det i en dansk kontekst ikke umiddelbart

undren, men derimod forståelse, at et barnløst par ønsker deres eget biologiske barn (Tjørnhøj-Thomsen & Dalsgaard 2007:219). En udbredt forståelse for dette ønske er dog ikke det samme som en billigelse af vejen dertil. Det ses afspejlet i, at mange lande, heriblandt de skandinaviske, har lovgivet imod visse eller alle former for surrogati, samt i den debat om etik, som emnet har rejst. Centrale argumenter i debatten drejer sig om udnyttelse af kvinder i sårbare situationer, surrogatmoderens værdighed samt hensynet til barnet – argumenter, der retter sig mod surrogatmoderskabets grundlæggende forhold: at en kvinde efter at have gennemgået en graviditet afleverer barnet til en anden (Det Ethiske Råd 2013). Derudover har Det Ethiske Råd, særligt med hensyn til kommerciel surrogati, hvor surrogatmoderen modtager betaling, argumenteret for, at denne praksis indbefatter et tingsliggjort og brugsorienteret syn på surrogatmoderen og fosteret (op.cit.62).

I Danmark er der ikke et generelt forbud mod surrogati. Mulighederne er dog begrænsede, idet den eneste form for surrogatmoderskab, som ikke retsligt forhindres, er ikke-kommercielle, traditionelle surrogat aftaler gennemført ved hjælp af privat udført insemination (op.cit.50). Sådanne aftaler er imidlertid juridisk ugyldige, hvilket betyder, at det barnløse par ikke vil kunne gøre retsligt krav på barnet efter fødslen, hvis surrogatmoderen ønsker at beholde det (op.cit.54). Desuden er det strafbart at annoncere efter en surrogatmoder og at yde eller modtage hjælp til at opnå forbindelse mellem parter, som ønsker at indgå en aftale om surrogatmoderskab (ibid.).³ Som konsekvens af denne og lignende lovgivninger i mange andre lande søger nogle ufrivilligt barnløse, der ikke kan opnå og gennemføre en graviditet selv, mod de få lande, hvor det er tilladt at betale en surrogatmoder for at bære og føde ens barn. En af de mest populære destinationer er Indien, hvor gestationel surrogati er en hastigt voksende industri med klienter fra hele verden.⁴

Denne artikel handler om nogle af de barnløse par, som drager til Indien, i håbet om at de gennem kommerciel gestationel surrogati kan få opfyldt deres ønske om at blive forældre. Vi benævner dem „intentionelle forældre“ (*intended parents*), som er den term, de indiske fertilitetsklinikker bruger om deres klienter. Termen understreger intentionen om forældreskab, som er en stærk drivkraft for de ufrivilligt barnløse, der går ind i et surrogatiforløb. At de kommende forældre betegnes som „intentionelle“, indikerer desuden, at der i udgangspunktet er flere potentielle aftagere af barnet i et surrogatiforløb. I en indisk kontekst elimineres denne tvetydighed juridisk set ved at stadfæste de intentionelle forældres forældreskab i en kontrakt, som de og surrogatmoderen underskriver. Herudover håndteres tvetydigheden, ved at de intentionelle forældre af klinikkerne bliver bedt om at træffe valg, som vedrører surrogatmoderen, mens surrogatmoderen

ikke tildeles den form for medbestemmelse. Det kommer eksempelvis til udtryk i de intentionelle forældres udvælgelse af surrogatmoderen, hvor optimering af forløbet står som et centralt tema. Artiklen vil se nærmere på optimering i surrogatforløbet med særligt fokus på denne udvælgelsesproces set fra de intentionelle forældres perspektiv.⁵ Vores tilgang til optimering er inspireret af sociologen Nikolas Rose, som anser moderne medicinske teknologier for at være optimeringsteknologier i kraft af deres mål om ikke blot at kurere sygdomme, men om at kontrollere og opgradere kroppen og dens biologiske processer med henblik på at maksimere dens funktionsevne (Rose 2007:16-18). Set i et optimeringsperspektiv kan surrogati – på linje med andre assisterede reproduktive teknologier – således betragtes som en praksis, hvor der arbejdes med at håndtere og optimere den i udgangspunktet „utilstrækkelige“ biologi, som forhindrer forældreskab (jf. Cussins 1996). Gennem intentionelle forældres fortællinger har artiklen til hensigt at vise, hvordan forsøg på at påvirke chancerne for at få bragt et barn til verden går hånd i hånd med forsøg på at skabe mening med den beslutning om at prøve surrogati, som intentionelle forældre har truffet, og det forløb, de gennemgår. Set i lyset af praksissens kontroversielle karakter handler optimering i et surrogatforløb ikke alene om at gribe og arbejde med de muligheder, som teknologien åbner for, men også om, hvordan man gennem bestemte valg, overvejelser og fortællinger skaber et forløb, som undervejs og i retrospekt opleves som både meningsfuldt og etisk forsvarligt. Selvom de intentionelle forældre grundigt overvejer, hvad der for dem er et meningsfuldt og etisk forsvarligt forløb, er udgangspunktet stadig, at de har fundet frem til surrogati som en mulig løsning for dem. Når først de har taget en beslutning om at starte forløbet, betvivler de således ikke dets grundlæggende præmis: inddragelsen af surrogatmoderen som stedfortræder i graviditeten.

De intentionelle forældre

Artiklen bygger på et etnografisk feltarbejde i Skandinavien og Indien, hvor vi interviewede ufrivilligt barnløse, som overvejede, var i gang med eller havde gennemgået et kommercielt surrogatforløb ved en indisk fertilitetsklinik. Desuden interviewede vi en række indiske mellemmand, læger og andet klinikpersonale tilknyttet seks forskellige fertilitetsklinikker i Delhi og Mumbai.⁶ Som perspektivering af surrogatforløbene i Indien blev der foretaget interviews med ufrivilligt barnløse, der havde gennemgået surrogatforløb i USA. Vi opsøgte i første omgang informanterne via onlinesurrogatfora, hvor ufrivilligt barnløse deler erfaringer og spørgsmål vedrørende surrogati. Gennem de kontakter, vi fik via vores henvendelser i sådanne fora, blev vi sat i forbindelse med andre informanter,

ligesom det var gennem en af vores svenske informanter, at kontakten til den indiske klinik International Surrogacy Journeys (ISJ)⁷ blev formidlet. ISJ var den klinik, som de fleste af vores informanter havde benyttet, og var derfor også den klinik, vi havde fokus på under vores feltarbejde. Forvaltningen af relationen mellem surrogatmoderen og de intentionelle forældre var genstand for debat blandt de indiske klinikker. Som den eneste af de klinikker, vi besøgte, var ISJ fortalere for, at de intentionelle forældre selv skulle vælge deres surrogatmoder, og de opfordrede desuden til løbende kontakt mellem surrogatmoderen og de intentionelle forældre under graviditeten.

I denne artikel fokuseres på fortællinger fra skandinaviske par, som har gennemgået surrogatforløb ved ISJ.⁸ De er alle heteroseksuelle par, som ikke selv kunne opnå eller gennemføre en graviditet – enten som følge af sygdomme, der havde medført infertilitet, fordi de var uforklaret infertile,⁹ fordi kvinden havde fået fjernet livmoderen, eller fordi det på grund af sygdom kunne være risikabelt eller livstruende for hende at være gravid. Disse forhistorier dannede baggrund for parrenes beslutning om at træde ind i et surrogatforløb. Opmærksomheden på surrogati som en mulighed gav anledning til nye forståelser af deres egen krop og fertilitet. Før vi ser nærmere på det tidspunkt i forløbet, hvor de intentionelle forældre skal udvælge deres surrogatmoder, vil vi give et indblik i en fortælling om, hvordan surrogati blev præsenteret for en af vores informanter som en mulig løsning på barnløsheden.

„You dream babies - we make it reality“

Med sig ind i surrogatforløbet bragte de ufrivilligt barnløse, som indgår i denne artikel, hvad man med inspiration fra antropologen Marcia Inhorn kan kalde kropshistorier (Inhorn 2003:186), som rummer smertefulde fortællinger om fertilitetsproblemer, mislykkede medicinske procedurer og mange års søgen efter behandling. De ufrivilligt barnløse betragtede muligheden for at benytte en surrogatmoder som det sidste skridt på en årelang og hidtil frugtesløs vej mod forældreskabet.¹⁰ Birgitte, en af vores danske informanter, fortæller om sin vej ind i surrogatforløbet:

Og jeg blev opereret i min livmoder rigtig, rigtig mange gange, og til sidst sagde jeg, nu orker jeg ikke mere. Og så fik jeg den fjernet for seks år siden eller sådan noget. Og der spurgte jeg så lægen, dengang jeg havde fået den fjernet, for jeg havde vidst i mange år, at jeg nok ikke fik børn, og jeg troede jo også selv, at jeg var enormt afklaret med det [...] Men jeg vil så sige, da jeg skulle ud og have fjernet livmoderen, så blev det jo også så ... endeligt. Altså, selvom man har fået noget andet at vide, så ligger det jo et eller andet sted, [at] der altid er plads

til mirakler. Altså. Og det må man stille sig til rådighed for [griner]. Og det gør man jo ikke, hvis man fjerner livmoderen ... men jeg spurgte så den der læge ... bagefter, om jeg havde valgt det rigtige. Og så sagde hun, at aldrig havde hun set noget så deformt i hele sit liv, og hun var en erfaren gynækolog. Den [livmoderen] var ti gange for stor, og den var fuldstændig forvredet og altså, den ville aldrig have kunnet bruges til noget. Men som min [læge sagde]: 'Hvis det er, fordi du tænker på at få biologiske børn, så er dine muligheder jo de samme i dag, som de har været i de sidste ti år, for i de sidste ti år har du ikke haft andre muligheder end en rugemoder.' Så sagde jeg: 'Jamen, hvad mener du?' Jamen altså, jeg havde jo stadigvæk mine æggestokke og mine æg, så dem kunne man jo bare tage ud, altså, og det var det eneste, man har kunnet gøre de sidste ti år, og jeg ville aldrig have kunnet bære et barn i den livmoder. Så dengang jeg troede, at nu havde vi lukket alle døre, livmoderen var fjernet, det var så det [griner], så åbner hun lige et vindue på klem, ikke. Og den har så ligget og rodet i baghovedet ...

I stedet for at sætte endeligt punktum for en drøm om forældreskabet bliver operationen et vendepunkt, som puster nyt liv i håbet. Rose pointerer, at nye reproduktive teknologier ikke blot frembringer nye lægevidenskabelige færdigheder og instrumenter, men også bestemte måder at tænke reproduktion på, for både fagpersonen og patienten (Rose 2007:17). For Birgitte betyder den nye viden, som hun præsenteres for, at æggene og ikke livmoderen bliver afgørende for, om hun kan få sit eget barn, fordi man „bare kan tage æggene ud“. Konsultationen hos lægen åbner dermed et mulighedsrum, hvor Birgitte og hendes mand ved hjælp af en anden kvindes livmoder måske alligevel kan blive forældre til et genetisk beslægtet barn. Men det nye mulighedsrum, som reproduktionsteknologierne åbner for, skaber også et imperativ, idet der afkræves en stillingtagen, når en accept af barnløsheden ikke længere er det eneste alternativ (jf. Franklin 1998:107). En analytisk betragtning, der ofte fremhæves i litteraturen om ufrivilligt barnløses begrundelser for at afprøve IVF samt deres efterfølgende vanskeligheder ved at stoppe behandlingen, handler om at have afprøvet alle muligheder, før man giver op (Throsby 2001:2; Franklin 1997:11-12; Thompson 2005:94-95; Franklin & Roberts 2006:209-10). I flere af vores informanternes fortællinger om deres vej ind i surrogatforløbet blev denne søgen og vedholdenhed italesat som en form for desperation, en desperation, der bar præg af ikke at ville give slip på håbet, og som blev båret frem af troen på, at man efter forsøget med surrogati uanset udfaldet ville få ro i sjælen, fordi man nu ville have afsøgt enhver mulighed.

De kropshistorier, som de intentionelle forældre bringer med sig ind i surrogatforløbet, giver et indblik i, hvordan måder at tænke fertilitet på forandres, i takt med at nye muligheder for at optimere betingelserne for reproduktion opstår. I Birgittes erkendelse af, at hun med surrogatmoderen som den nødvendige assistance atter kan „stille sig til rådighed for miraklet“, udvides hendes råderum

for at handle. Men selvom tanken om surrogati giver nyt håb, kan muligheden også føles fremmed, skræmmende og etisk tvivlsom. De intentionelle forældre delte i udgangspunktet de etiske bekymringer, som har været fremhævet i debatten om surrogati. Da de via surrogatforaonline blev bekendt med erfaringer fra andre par i samme situation, tegnede der sig dog et mere nuanceret billede for dem. Trods omverdenens og deres egen skepsis opbyggede de en tro på, at det rent faktisk ville være muligt at gennemgå et etisk forsvarligt surrogatforløb. Tanker om forsvarlighed blandede sig med bekymringer om potentielle økonomiske og juridiske konsekvenser af et surrogatforløb, og det var derfor ikke en løsning, der lå lige for, men en beslutning, der gradvist vandt fodfæste. På de indiske klinikker bliver drømmen om forældreskab mødt med slogans som *You dream babies – we make it reality*. Sådanne slogans står på mange måder i kontrast til tilstanden af ufrivillig barnløshed, hvor håbet kan være vanskeligt at opretholde. Klinikernes hjemmesider opsummerer på overskuelig vis, hvordan processen forløber. På ISJ's hjemmeside kan man eksempelvis under sloganet *Making babies possible* under punktet *Stepping into parenthood* læse om forløbet i kronologisk rækkefølge og om pakkeløsninger, der indbefatter hjælp til alt fra udvælgelse af surrogatmoderen, koordination af fødslen og DNA-test til logistik, visum og juridiske forhold. Således formår ISJ på en letforståelig facon at formidle forløbet som en række klarlagte procedurer, der trin for trin udgør vejen til forældreskab.

I tråd med Roses karakteristik af moderne medicinske teknologier som optimeringsteknologier (Rose 2007:16) er forsøget på at kontrollere kroppens biologiske elementer en præmis i surrogatforløbet, hvor bestræbelsen på at opnå og gennemføre en graviditet fører til iværksættelsen af en række medicinske procedurer. Som optimeringsteknologi indebærer surrogatforløbet således en medicinsk operationalisering, hvor reproduktionen nedbrydes i medicinsk-teknologiske delprocesser. Eksempelvis må den intentionelle moder og surrogatmoderen gennemgå hormonbehandling, og deres cyklusser skal synkroniseres. De intentionelle forældre rejser derefter til Indien, hvor den intentionelle moder får foretaget ægudtagning, den intentionelle fader afgiver en sædprøve, og begge får foretaget medicinske test. Herefter følger fertilisering af æggene og embryoopsætning i surrogatmoderen, som 14 dage senere undersøges med henblik på at konstatere, om der er opnået en graviditet. Hvorvidt de enkelte procedurer lykkes, og graviditeten opnås, afhænger af en række faktorer såsom medicinmængder, antallet og kvaliteten af de embryoer, der skabes, samt hvor mange embryoer der sættes op i surrogatmoderens livmoder. I mangel på lovgivning er det den enkelte fertilitetsklinik, der sætter grænserne for, hvilke praksisser de vil tage i brug for at øge chancerne for at opnå graviditet. Selve graviditeten monitoreres nøje gennem scanninger, blodprøver og test, og

surrogatmoderen får klare anvisninger om levevis, mens hun bærer barnet. Side-løbende med den teknologiske del af surrogatforløbet skal de intentionelle forældre forberede sig på at blive forældre. Heri ligger en spænding, som ifølge kønsforskeren Charis Thompson er et grundlæggende kendetegn for teknologisk assisterede reproduktionspraksisser:

Reproduktive teknologier sigter efter at skabe mirakelbabyer, men de er samtidig uomtvisteligt dagligdags [...] De er udpræget teknologiske, men skaber samtidig slægtskabsbånd; de er på forskellig vis kommercialiseret, men giver samtidig et løfte om noget uvurderligt [...] For at skabe mening med de biologiske og sociale relationer, som de assisterede reproduktive teknologier både danner og afviser, stiller teknologierne lige så høje krav om social som om teknologisk nytænkning (Thompson 2005:4-5).

Ligeledes beskriver Tjørnhøj-Thomsen og Dalsgaard, hvordan barnløshed i mødet med teknologien bliver til et fysisk, medicinsk og teknisk problem, hvis løsning involverer mange forskellige aktører – i kontrast til den „intime, erotiske tosomhed“, som reproduktion i vores samfund almindeligvis forbindes med (Tjørnhøj-Thomsen & Dalsgaard 2007:206). For det barnløse par fører dette ofte til en følelse af kontroltab og sårbarhed (ibid.). Fertilitetslægerne på ISJ forsøger på forskellig vis at adressere disse følelser og bygge bro mellem de til tider svært forenelige sider af forløbet. Samtidig med at de formidler forløbet som en teknologisk, trinvis proces, forsøger de at nedtone den tekniske del over for deres klienter og fremhæver i stedet det kommende forældreskab med det formål at modvirke tvetydighed om, hvorvidt de intentionelle forældre er de rette modtagere af barnet. Som den kvindelige læge dr. Malik fra ISJ anskuer det: „Den sværeste del af surrogati handler ikke om den medicinske behandling, som vi skal give dem [de intentionelle mødre], men om at få kvinden til at acceptere, at en anden skal bære hendes barn.“ ISJ’s opmærksomhed på denne mulige problemstilling betyder, at de lader de intentionelle forældre få del i centrale valg, der vedrører forløbet. I praksis kommer dette til udtryk, ved at de i forbindelse med de enkelte procedurer på forskellig vis åbner for måder at påvirke processen på, eksempelvis når surrogatmoderen skal udvælges, og når det skal besluttes, hvor mange embryoer der skal overføres. I det følgende afsnit ser vi nærmere på et af de valg, som de intentionelle forældre får del i – nemlig hvem af de indiske kvinder, som klinikken har godtaget til forløbet, der skal bære netop deres barn. Denne udvælgelse kan ses som en del af den medicinske operationalisering, hvor man som intentionelle forældre præsenteres for informationer, der potentielt kan få betydning for forløbets udfald.

Surrogatmoderen som reproduktiv ressource

Når de intentionelle forældre skal udvælge en surrogatmoder, sker det, ved at de efter at have overført forløbets første ratebetaling får adgang til en række online profilbeskrivelser, som ISJ har oprettet, med fotos og udvalgte informationer om surrogatmødrene. Disse informationer er formidlet som en direkte oversættelse af surrogatmoderens svar på en række spørgsmål om udseende, reproduktiv historie, interesser, religion og civilstatus. På deres hjemmeside beskriver ISJ udvælgelsen således: „Profilbeskrivelser af surrogatmødrene bliver sendt til de intentionelle forældre, så de kan vælge den surrogatmoder, der passer bedst til dem.“ Med denne formulering understreges det, at nogle surrogatmødre „passer“ bedre end andre. Men hvad vil det sige at være „passende“? I studier af kommerciel ægdonation er det blevet beskrevet, hvordan barnløse udvælger deres ægdonor på baggrund af bestemte træk, som de håber vil blive overført til deres kommende barn (se fx Thompson 2005; Kroløkke 2012). Men i modsætning til en ægdonor har en surrogatmoder i et gestationelt surrogatforløb ingen genetisk forbindelse med barnet, så hvilken betydning har dette valg?

At udvælgelsen giver anledning til at reflektere over betydningen af den rolle, som surrogatmoderen skal udfylde i tilblivelsen af deres barn, afspejles i Britts beskrivelse af oversigten over surrogatmødrene: „Så det her [oversigten over surrogatmødre] er simpelthen sådan en side, hvor du egentlig bare plukker og ser på tingene. Og du skal være lidt på mærkerne for at regne ud, hvad der er væsentligt.“ Vi interviewede Britt og Erling i Mumbai, mens de ventede på at rejse hjem med deres datter, som var født af en surrogatmoder et par uger tidligere. De havde gjort sig mange overvejelser om valget af surrogatmoderen, og som det fremgår af Britts formulering, indebar det et forsøg på at „regne ud“, hvilke kriterier der kunne være væsentlige. Britt og Erling fortæller videre:

Britt: Så betalte vi enrollment-fee'en, og så fik vi adgang til internetsiderne, og så var der jo nogle [surrogatmødre] der, så havde jeg ligesom nogle kriterier, og det var bare at ...

Erling: At de havde tænder [griner]. Der var også nogle uden tænder [griner] [...]

Britt: Nej, hun skulle være over femogtyve år og have egne børn og helst have gennemgået surrogati én gang før. Det var ligesom det – og ikke for så lang tid siden. For jeg ved jo af erfaring, at du har størst sandsynlighed for at blive gravid, hvis du har født for nylig, været gravid for nylig. Så er det meget lettere at blive gravid igen. Så det havde jeg ligesom i hovedet, at det ville være et drømmescenarie, hvis jeg fandt sådan en [smiler].

I deres fælles beskrivelse peger Britt og Erling på reproduktiv historie, udseende og alder som nogle af de væsentligste parametre, de foretog udvælgelsen ud

fra. At surrogatmoderen har gennemgået en graviditet for nylig, ser Britt som fordelagtigt, idet hun forbinder det med større chancer for, at en ny graviditet kan opnås. Opmærksomheden omkring surrogatmoderens reproduktive historie går igen, da hun supplerer med at fortælle om en surrogatmoder i kartoteket, som hun fravalgte: „Og når der står minus ved, at hun har „used birthcontrol“, og hun samtidig skriver, at hun ikke har problemer med det [at blive gravid], så får jeg det ikke til at stemme. Det stemmer ikke overens, når hun ikke har født siden 2003, så ... det ville jeg ikke overveje overhovedet.“ Kartotekets oplysninger om surrogatmoderens evne til at opnå graviditet opleves altså af Britt som modstridende, og hun fravælger hende på dette grundlag. Britts ræsonnement viser, hvordan informationerne i kartoteket kan sættes sammen på forskellige måder, der åbner for spørgsmål og fortolkning og i sidste ende kan blive til et rationale for et til- eller fravalg af en surrogatmoder. Et andet grundlag for valget, som inddrages i Britt og Erlings overvejelser, kommer til udtryk i Erlings kommentar om, at de ville vælge en, som havde tænder. En overvejelse, som rækker ud over opnåelsen af graviditet og måske nærmere skal forstås som en hentydning til surrogatmoderens evne til at tage vare på sig selv og barnet under graviditeten. Udseende indgår også i Birgittes beskrivelse af den surrogatmoder, hun og hendes mand valgte: „Og så valgte vi en, der så sød ud og havde brede hofter [griner] og hed Lucky.“ I lighed med Erlings kommentar om tænder handler Birgittes overvejelser om surrogatmoderens udseende og kendetegn. Her både i kraft af en sød udstråling, et særligt navn, der indikerer held, samt brede hofter som et billede på surrogatmoderen som reproduktiv ressource.

Rose karakteriserer nutidens modtagere af medicinske interventioner som forbrugere, der foretager valg på baggrund af ønsker, der kan fremstå irrationelle, og som ikke er skabt af medicinsk nødvendighed, men af markedet og forbrugerkulturen (Rose 2007:20). Udvælgelsen, hvor surrogatmødrene beskrives ved hjælp af en række informationer i et kartotek, understreger de intentionelle forældres rolle som forbrugere. Ved at lægge udvælgelsen af surrogatmoderen i hænderne på de intentionelle forældre viser ISJ, at de tilbyder deres klienter en individuelt tilpasset ydelse. ISJ åbner på den måde for en fortolkningsproces, som giver de intentionelle forældre mulighed for at foretage et valg, der er meningsfuldt for dem. For de intentionelle forældre fremstår oplysningerne om surrogatmødrene potentielt betydningsfulde, alene fordi de fremgår af oversigten. Deres overvejelser vidner dog også om, at det ikke altid står klart for dem, hvilken betydning de skal tillægge de tilgængelige informationer. Det ses eksempelvis i Britts overvejelser om religion: „Jeg havde en idé om, at hinduer ligesom er lidt mildere i deres religion end muslimer. Ja, så jeg havde det ligesom sådan, hun bør være hindu, uden at jeg havde nogen ... det var bare sådan en idé, jeg havde fået.“ Britt giver

udtryk for, at hun har svært ved at forklare, hvorfor surrogatmoderens religion skulle have betydning. De specifikke træk, der fremhæves, lader sig således ikke nødvendigvis oversætte til en konkret betydning og vidner om udvælgelsen som en grundlæggende intuitiv proces. At det kan være vanskeligt at rationalisere og begrunde valget, synes også at komme til udtryk gennem humor. Birgitte ler, da hun fortæller om sit valg af en surrogatmoder med brede hofter, og Erling anlægger også en humoristisk tone i sin kommentar om surrogatmødrenes tænder.

Udvælgelsen af surrogatmoderen skal ses i sammenhæng med, at ISJ betragter relationen mellem de intentionelle forældre og surrogatmoderen som en vigtig dimension i skabelsen af et vellykket forløb for begge parter. Det kommer for eksempel til udtryk, ved at klinikkens læger opfordrer til løbende Skype-samtaler mellem surrogatmoderen og de intentionelle forældre under graviditeten, og i forbindelse med opholdene i Indien sørger de for, at personlige møder mellem dem finder sted. Birgitte og hendes mand møder deres surrogatmoder, da de første gang kommer til Indien for at besøge ISJ og gennemgå medicinske procedurer. Om dette møde fortæller hun:

Altså, vi kunne bare rigtig godt lide hende [smiler], og hun havde glimt i øjet, og ham advokaten, han var simpelthen så mandschauvinistisk, ham advokaten, der skulle hjælpe, og ‘nu skulle hun gøre sådan og sådan’, ‘det skal du da ikke’, og hun kunne godt svare for sig, og jeg tænkte ‘yes, det er godt, en kvinde med lidt krummer i, der har vi valgt godt’ [griner].

Mødet bekræfter Birgitte i, at hun og hendes mand har foretaget et „godt valg“, fordi hun får indtryk af surrogatmoderen som en handlekraftig og selvstændig kvinde. Følelsen af at have valgt godt peger tilbage på betydningen af refleksionsprocessen under udvælgelsen, idet Birgitte ved mødet bliver mindet om, at hun selv har haft indflydelse på dette tilsyneladende positive udfald. Surrogatmoderens evne til at svare for sig synes umiddelbart ikke at have nogen direkte betydning for hendes evne til at bære et barn. Alligevel er det et træk ved surrogatmoderen, som Birgitte hæfter sig ved – måske som et modsvar til et af de centrale kritikpunkter i samfundsdebatten om surrogati, nemlig udnyttelsen af surrogatmoderen.

Etiske pionerer

Refleksioner over surrogatmoderens personlighed og velbefindende kommer på flere måder til udtryk i de intentionelle forældres begrundelser for valget af deres surrogatmoder. For de intentionelle forældre bliver udvælgelsen således en mulighed for aktivt at forholde sig til surrogati som kontroversiel praksis. Når man som barnløs træder ind i et surrogatforløb, træder man ind i et landskab,

hvor der er stærke kommercielle interesser på spil, og hvor man som aktør i en kontroversiel reproduktiv praksis, der præges af et fravær af lovgivning, selv må være med til at skabe normerne. Begrebet *etisk pionerarbejde*, som antropologen Rayna Rapp bruger til at beskrive etiske overvejelser og beslutningstagning i udforsket terræn (Rapp 1999:307-10), er velegnet til at forstå den måde, hvorpå de intentionelle forældre skaber mening med de valg, de foretager sig på deres vej gennem surrogatforløbet. I sin brug af begrebet tager Rapp udgangspunkt i kvinder, der benytter sig af ny reproduktionsteknologi for at få gavn af dens fordele. Hun beskriver dem som vor tids private filosoffer, fordi de udforsker det etiske territorium, som reproduktionsteknologierne producerer (ibid.).

Kommerciel surrogati er en kontroversiel tilblivelsesform, og de etiske dilemmaer ved at gennemføre et surrogatforløb i Indien træder på forskellig vis frem i de intentionelle forældres fortællinger om forløbet. At de også kommer i spil i udvælgelsen af surrogatmoderen, kommer til udtryk hos eksempelvis Gabriella – en svensk kvinde, som vi interviewede, kort tid efter at hun var kommet hjem fra Indien med sin datter. I sine refleksioner over udvælgelsen lægger hun vægt på, hvordan det ville være for surrogatmoderen at gennemgå forløbet: „Jeg kiggede også på, hvordan hun [surrogatmoderen] beskrev sig selv som en social person, fordi jeg tænkte, at når hun skulle være på klinikken i to uger, før det kunne blive bekræftet, om hun var gravid eller ej ... at hun ville føle sig godt tilpas der.“ Opmærksomheden på surrogatmoderen viser sig også, når vi vender tilbage til Britts kommentar om, at deres surrogatmoder helst skal være ældre end 25 år og have sine egne børn. Senere i interviewet spørger vi ind til baggrunden for, hvorfor dette er relevant, og får følgende forklaring:

Jeg synes, de [surrogatmødrene] er ofte omkring 19, 20 år og sådan noget, så de er næsten ikke begyndt at tænke på tilværelsen, og så tænker jeg, så går der noget tid, og så fortryder de. Nej, jeg tænker, at hvis hun i hvert fald var 25 eller ældre. Det er ikke, fordi der er den store forskel, jeg ved ikke, hvor meget mere du har udviklet dig, men jeg ville i hvert fald have det bedre med det.

Britt ræsonnerer, at hvis surrogatmoderen ikke er så ung, er der større chancer for, at hun har fået de børn, hun selv gerne vil have, for som hun siger: „Der kunne jo ske ting med dig undervejs, som gør, at du aldrig får børn igen.“ Rose og Novas (2005) beskriver, hvordan det etiske pionerskab blandt andet handler om at skabe nye måder at forstå og bedømme sig selv og sin situation på. Samtidig må man tage op til revision, hvem man med sine handlinger står til ansvar over for. De intentionelle forældres overvejelser peger på, at de ikke kun vælger en surrogatmoder, der passer til dem, men også én, som i deres øjne egner sig til at indgå i forløbet. Der træffes ikke kun et valg *om* en surrogatmoder, men også et

valg *på vegne af* hende. Britt giver i formuleringen „jeg ved ikke, hvor meget mere du har udviklet dig“ igen udtryk for en usikkerhed med hensyn til sin egen vurdering og en bevidsthed om, at det ikke nødvendigvis hænger sammen, som hun fremstiller det. Men i sidste ende fører overvejelserne til, at hun som intentionel forælder kan „have det bedre med det“.

Eksemplerne peger på udvælgelsen som en optimeringspraksis, hvor de intentionelle forældre tager flere forhold i betragtning. Med tildelingen af et valg bliver det vigtigt at vælge *rigtigt*, fordi det kan have indflydelse på mulighederne for, at forløbet lykkes. Men ved at vælge en surrogatmoder, som efter deres vurdering egner sig til at indgå i forløbet, søger de intentionelle forældre også at optimere forløbet på surrogatmoderens vegne. I disse overvejelser tilstræbes ikke blot, at forløbet lykkes, men at det lykkes på forsvarlig vis. Hermed udgør udvælgelsessituationen også et rum for refleksion over nogle af de kritikpunkter, der fremføres i debatten vedrørende surrogati.

Det ufuldførte forløb

Fremstillingen af surrogati som en medicinsk-teknologisk proces synes at give indtryk af et kontrolleret forløb – en logisk fremadskridende proces, hvor teknologien har tæmmet den „uregerlige“ biologi. I ISJ's fremstilling af forløbet er udvælgelsen et af de trinvis skridt på vejen til forældreskabet. Ideen om et progressivt fremadskridende forløb, som de intentionelle forældre stilles i udsigt i mødet med klinikken, kan dog på flere tidspunkter i processen møde modstand, som i sidste ende kan blive årsag til forløbets ophør. Vi vil afslutningsvis se nærmere på meningseskabelse i et tilfælde, hvor der ikke opnås en graviditet og forløbet ikke kan fuldføres. Her vender vi igen blikket mod artiklens indledende historie om Birgitte, hvis livmoderoperation blev et vendepunkt, der i stedet for endegyldigt at fjerne håbet om et barn åbnede for en ny mulighed. Selvom Birgitte mente at have skabt de bedste forudsætninger for et vellykket surrogatforløb, havde hun igen opgivet håbet om at blive moder, da vi mødte hende efter to surrogatforløb, som ikke var nået længere end til henholdsvis embryoopsætning og ægudtagning. Graviditeten lykkedes ikke ved det første forsøg, og da parret kom tilbage til Indien, for at Birgitte kunne gennemgå endnu en ægudtagning, var der ingen æg at tage ud. Dette forklarer Birgitte med sin alder og det faktum, at hun som et led i en behandling tidligere har fået hormoner, der har påvirket hendes æganlæg. ISJ forsøgte at overtale Birgitte til at komme tilbage for at gøre et tredje og sidste forsøg med den begrundelse, at det jo kun var ét enkelt æg, de skulle bruge, men hun valgte at takke nej: „Og hvis det var meningen, så er jeg sikker på, at det var sket en af de to andre gange. Altså, vi har jo virkelig stillet os

til rådighed for miraklet, og vi har levet sundt og ... altså, jeg har taget på nu igen, men jeg tabte mig virkelig ... og trænede, og ... vi arbejdede på sæd kvaliteten og ... alt [smiler].“

Da Birgitte takkede nej til ISJ's tilbud om at gøre endnu et forsøg, traf hun endnu en gang en beslutning om at give afkald på drømmen om et barn. Slutningen på hendes historie peger på en uoverensstemmelse mellem, hvordan surrogatforløbet fremstilles, og hvordan det opleves: De håb og løfter, som nye teknologier bærer med sig, bliver i udførelsen af de enkelte procedurer ofte omdannet til usikkerhed, og hvad der i udgangspunktet kan fremstå enkelt, opleves i stedet som et forhindringsløb gennem en lang række delprocesser, som alle indeholder en fejlrisiko (Franklin 1997:170). Birgittes forløb rummer en dobbelthed, når man betragter surrogatforløbet som optimeringspraksis. På den ene side synes teknologien såvel som klinikkens fremstilling af forløbet at give lovning på muligheder for at kontrollere og påvirke den menneskelige biologi og hermed realisere drømmen om forældreskabet. På den anden side står Birgittes fortælling om et ufuldført forløb, der alligevel kan siges at have tjent et formål ved at sætte punktum for drømmen om et barn med bevidstheden om, at de har gjort, hvad de kunne. Herved bibringes en oplevelse af at have nået en mulighedsgrænse, hvor der ikke længere er noget, man senere kan fortryde, at man ikke prøvede (jf. Tjørnhøj-Thomsen 1999:222). Flere antropologer har påpeget, hvad man kan kalde en indbygget uendelighedsepistemologi i reprod uktionsteknologierne, som betyder, at de ikke i sig selv tilbyder et rationale for at stoppe behandlingerne (Tjørnhøj-Thomsen 1999; Thompson 2005; Franklin 1997; Throsby 2001). Som forvaltere af teknologien underbygger ISJ denne u endelighedsepistemologi, når de opfordrer Birgitte til at gøre endnu et forsøg. Teknologien har således begrænset forklaringsværdi, når man som barnløs vælger at sætte punktum for behandlingerne og give afkald på håbet. Da Birgittes forløb ikke lykkes, er det heller ikke teknologiens mangelfuldhed, der står som den endelige forklaring, men derimod at det „nok ikke var meningen“.

Antropologen Sarah Franklin pointerer, at der blandt klinikere og deres barnløse patienter har været en tendens til at understrege, at teknologisk assisterede undfangelser ligner „naturlige“ undfangelser (Franklin 1998:105). Sammenligningen har blandt andet fundet sted i takt med en stigende bevidsthed om, at den menneskelige reproduktions biologiske processer endnu er forbundet med stor usikkerhed og uvidenhed (op.cit.103). Ligeledes beskriver Tjørnhøj-Thomsen og Dalsgaard, hvordan fremkomsten af nye medicinske teknologier sætter grænse-sætningen mellem det naturlige og ikke-naturlige i bevægelse – samtidig med at naturen stadig har en rolle som magtfuld referenceramme (Tjørnhøj-Thomsen & Dalsgaard 2007:223). Et eksempel er, at teknologien italesættes som et værktøj

til at „give naturen en hjælpende hånd“ (ibid.). Gennem hele Birgittes fortælling bliver tilblivelsen af et barn både som naturlig og assisteret proces omtalt som et „mirakel“, som hun aktivt kan påvirke gennem sine valg og handlinger, men som samtidig og i sidste ende er overladt til naturen og til „meningen“.

Selvom Birgitte giver udtryk for at have affundet sig med det ufuldførte forløb, vækker afslutningen bekymringer på et andet plan, da den ikke kun påvirker hende, men også den kvinde, der skulle have båret hendes barn. Under det første møde med surrogatmoderen blev Birgitte bekendt med, at hun havde i sinde at bruge pengene fra forløbet til at betale af på sin gæld og finansiere sine børns skolegang. At surrogatmoderen ikke blev gravid, får dermed konsekvenser, der rækker ud over Birgittes egen situation:

Og jeg fik jo sådan helt dårlig samvittighed over, at hun ikke blev gravid, fordi det var jo det, der skulle hjælpe dem [surrogatmoderen og hendes familie]. Så lige så meget som jeg syntes, at hun gjorde noget kæmpestort for mig, så syntes hun jo faktisk også, at vi gjorde noget stort for hende, altså vi var i et gensidigt afhængighedsforhold, nærmest, ikke?

På de klinikker, vi har kendskab til, herunder ISJ, får surrogatmoderen sin betaling i rater og modtager først det fulde beløb efter fødslen. Dette system skaber et „gensidigt afhængighedsforhold“, hvor graviditeten skal lykkes, for at begge parter kan få opfyldt deres formål med at træde ind i forløbet. I sidste instans er det ikke surrogatmoderens, men Birgittes egen krop, som bliver afgørende for forløbets udfald – på trods af at hun og hendes mand gennem livsstilsændringer har forsøgt at optimere deres chancer for at kunne „levere“ det biologiske materiale, som skulle blive til et barn. Birgitte føler sig derfor i en vis udstrækning ansvarlig for, at det gik galt, og sidder tilbage med dårlig samvittighed på grund af de økonomiske konsekvenser, som det mislykkede forsøg har for surrogatmoderen. I Birgittes fortælling om det ufuldførte forløb har optimeringspotentialen en grænse, og hun formår på den baggrund at forlige sig med, at det ikke lykkedes. Samme forklaring lader sig dog vanskeligt overføre til surrogatmoderens situation. Birgittes tanker herom vidner om, hvordan aktører i udforsket etisk terræn må omtænke, på hvilke måder man står til ansvar for sine handlinger (Rose & Novas 2005).

Konklusion

Kommerciel surrogati har været genstand for omfattende debat, men der er endnu begrænset forskningsbaseret indsigt i, hvordan praksissen opleves af de mennesker, der gennemgår den. I artiklen har vi udfoldet nogle af de overvejelser, som intentionelle forældre gør sig, når de bevæger sig ud på et globalt fertilitets-

marked i håbet om at få opfyldt drømmen om forældreskab ved hjælp af en indisk surrogatmoder. Vi har søgt at vise, hvordan optimering i et surrogatforløb ikke kun handler om forsøget på at kontrollere den i udgangspunktet „utilstrækkelige“ biologi, men også om de valg, som de intentionelle forældre stilles over for undervejs i forløbet. Som et af de valg, de intentionelle forældre forholder sig til, har vi set nærmere på udvælgelsen af surrogatmoderen. Med afsæt i deres fortællinger om udvælgelsen har vi vist, at ønsket om at optimere mulighederne for, at forløbet lykkes, går hånd i hånd med ønsket om at skabe et forløb, som både undervejs og i retrospekt opleves som meningsfuldt og etisk forsvarligt.

Udvælgelsen som situation rammesættes indledningsvis af den forhistorie, som udgjorde indgangen til surrogatforløbet for en af vores informanter, og som handler om, hvordan forståelsen af, hvad der begrænser mulighederne for at opnå forældreskab, ændrer sig. Historien kan ses som en del af en mere overordnet fortælling om, hvordan bevidstheden om teknologiske muligheder manifesterer sig hos de ufrivilligt barnløse par som et ændret syn på reproduktion, der bekræftes i mødet med et globalt og kommercialiseret fertilitetsmarked. I denne optik bliver reproduktion nedbrudt i en række delelementer og -processer, som man gennem bestemte valg og praksisser kan optimere, og som involverer og varetages af forskellige aktører. Denne tankegang afspejles i den måde, forløbet formidles og struktureres på som en pakkelse fra fertilitetsklinikkernes side, der synes at angive formlen for et vellykket forløb.

Samtidig viser vi med eksempler fra fertilitetsklinikken ISJ, hvordan denne klinik har en opmærksomhed på at tilbyde sine klienter en personlig og individualiseret ydelse, hvor de på trods af den fysiske afstand til graviditeten tager del i og får indflydelse på tilblivelsen af deres barn. Inddragelsen af de intentionelle forældre i valget af den surrogatmoder, der skal bære barnet, eksemplificerer denne opmærksomhed. I de intentionelle forældres fortællinger om udvælgelsen af deres surrogatmoder reflekterer de over betydningen af de konkrete informationer om surrogatmødrene, som ISJ stiller til rådighed som en del af et formaliseret forløb, og læser dem ind i en bredere meningssammenhæng. I deres overvejelser fortolkes enkeltoplysninger om surrogatmoderens reproduktive historie og kapacitet, som forestilles at kunne forbedre chancerne for at opnå og gennemføre en graviditet, eller som intuitivt opleves som væsentlige. Men valget giver også de intentionelle forældre anledning til aktivt at forholde sig til surrogati som kontroversiel praksis. Når de intentionelle forældre vælger en surrogatmoder, som ud fra sin alder, livssituation eller personlighed synes at „egne sig“ til at indgå i forløbet, kan det bidrage til at skabe en følelse af et etisk forsvarligt forløb.

Udvælgelsen er i fertilitetsklinikkens fremstilling et af de trinvis skridt i en logisk fremadskridende proces, der leder frem mod forældreskabet. Men det håb,

som er knyttet til teknologiens potentiale for at kontrollere kroppens biologiske processer, og som styrkes gennem en følelse af at træffe de rigtige valg, bliver ikke altid indfriet. Vi har belyst denne uoverensstemmelse mellem fremstillingen og oplevelsen af surrogatforløbet med Birgittes fortælling om det ufuldførte surrogatforløb. Hendes historie viser, at løbende forsøg på at optimere og skabe de bedste betingelser for en vellykket fuldførelse af forløbet kan få betydning på flere måder. Dels kan optimeringsforsøgene anskues som middel til at nærme sig og måske endda opnå forældreskab. Dels kan følelsen af at have skabt de bedste betingelser blive et mål i sig selv, fordi den rummer en meningskabende kraft i den situation, hvor forløbet ikke lykkes alligevel. I Birgittes beslutning om at sætte punktum for et ufuldført forløb er det ikke teknologiens begrænsninger, der fremhæves, men derimod det mirakuløse. Miraklet får betydning både som noget, man aktivt kan arbejde for at få til at indtræffe, og som noget, der i sidste ende er ude af ens hænder og dermed kan udgøre en forklaring, når det udebliver. Meningskabelsen omkring det ufuldførte forløb udfordres dog af hendes viden om, at beslutningen om at stoppe også får konsekvenser for surrogatmoderen. Den anden side af hendes fortælling om surrogatmoderskab som gensidig hjælp handler dermed om gensidigt tab.

Ved at se på optimeringsaspekterne i surrogatforløbet træder dilemmaer og usikkerhed forbundet med denne reproduktionsteknologi frem. Kombinationen af reproduktive teknologier og en global fertilitetsindustri åbner nye muligheder for at forfølge drømmen om et barn. Men disse muligheder skaber også et imperativ, idet de i kraft af deres blotte tilstedeværelse afkræver svar og stillingtagen. Endvidere rejser de grundlæggende etiske spørgsmål. Som etiske pionerer må de intentionelle forældre kontinuerligt forholde sig til, hvordan de gennem et surrogatforløb kan indfri deres ønske om forældreskab på meningsfuld og etisk forsvarlig vis. Med miraklet som mål begiver de sig ud i et forløb, hvor de må omdefinere og arbejde på forståelser af sig selv og de mennesker, som deres valg og handlinger involverer.

Noter

1. Embryo er en betegnelse for fosteret de første otte uger af fosterudviklingen (www.denstoredanske.dk – embryo 29.01.2014).
2. In vitro-fertilisering (IVF) – også kaldet kunstig befrugtning – er en teknologi, hvor æg tages ud af æggestokkene og befrugtes med sæd i et laboratorium, hvorefter et eller flere befrugtede æg opsættes i kvindens livmoder (www.denstoredanske.dk – kunstig befrugtning 29.01.2014).
3. For uddybende information om den nuværende lovgivning på området se Pålsson & Holten-Andersen (2013) samt Det Ethiske Råd (2013).

4. Kommerciel surrogati blev legaliseret i Indien i 2002, men der er ingen lovgivning, der regulerer fertilitetsklinikernes udbud af surrogati (Pande 2011:619-20). I 2010 indgav Indian Council for Medical Research (ICMR) et forslag til en lov om surrogati, men det er i skrivende stund endnu under behandling i parlamentet. Efter pres fra EU har de indiske myndigheder i 2012 indskærpet over for deres ambassader, at homoseksuelle par, enlige, ikke-gifte par og par fra lande, hvor surrogatmoderskab er ulovligt, ikke kan få visum til indrejse for at benytte sig af surrogati (Det Ethiske Råd 2013:53). Selvom surrogati er lovligt i Indien, kan det være forbundet med store juridiske og retslige problemer at få barnet med hjem efter fødslen. Ifølge en redegørelse fra Det Ethiske Råd kan det i Danmark tage fra nogle uger og op til et år at få lov til at indføre et barn, som er født af en udenlandsk surrogatmoder, og det tager typisk op til tre år at opnå det retslige forældreskab til barnet (op.cit.55-56).
5. Surrogatmoderens perspektiv undersøges ikke, idet det feltarbejde, som artiklen bygger på, havde fokus på de ufrivilligt barnløses historier. Se studier med fokus på de indiske surrogatmødre i fx Pande (2009) og Rudrappa (2012).
6. Feltarbejdet blev gennemført i forbindelse med specialeafhandlingen „Graviditeter over grænser. Et etnografisk studie af tilblivelse gennem surrogati i Indien“ (Pålsson & Holten-Andersen 2013).
7. ISJ er et pseudonym. Alle informanter er ligeledes anonymiserede.
8. Alle citater, der gengives i artiklen, er oversat til dansk af artiklens forfattere. Interviews med de intentionelle forældre foregik på dansk, norsk eller engelsk. Interviews på fertilitetsklinikkerne blev gennemført på engelsk.
9. En diagnose, der gives, når der ikke kan findes en forklaring på manglende graviditet efter to års regelmæssigt samliv (www.sundhed.dk – infertilitet).
10. Inden de valgte surrogati, havde de fleste overvejet adoption, ofte som den eneste anden mulighed for at blive forældre. Denne løsning blev dog fravalgt, fordi de på grund af sygdom eller alder ikke mente at kunne leve op til adoptionskriterierne, eller fordi surrogati i modsætning til adoption gav dem muligheden for at få et genetisk beslægtet barn.

Søgeord: assisterede reproduktive teknologier, kommerciel surrogati, forældreskab, ufrivillig barnløshed, Indien, etisk pionerskab

Litteratur

- Cussins, Charis
1996 Ontological Choreography. Agency through Objectification in Infertility Clinics. *Social Studies and Science* 26:575-610.
- Det Ethiske Råd
2013 International handel med menneskelige æg, rugemoderskab og organer. En redegørelse fra Det Ethiske Råd. <http://etiskraad.dk/Udgivelser/~-/media/bibliotek/rapporter/2013/International-handel-med-menneskelige-aeg-rugemoderskab-og-organer.pdf>.
- Franklin, Sarah
1997 Embodied Progress. A Cultural Account of Assisted Conception. London: Routledge.
1998 Making Miracles. Scientific Progress and the Facts of Life. In: S. Franklin & H. Ragoné (eds): *Reproducing Reproduction. Kinship, Power and Technological Innovation*. Pp. 102-17. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

- Franklin, Sarah & Celia Roberts
2006 Born and Made. An Ethnography of Preimplantation Genetic Diagnosis. Princeton: Princeton University Press.
- Inhorn, Marcia
2003 Embodiment. In: M. Inhorn: Local Babies, Global Science. Gender, Religion and In Vitro Fertilization in Egypt. Pp. 181-215. New York: Routledge.
- Kroløkke, Charlotte H.
2012 Udlandet tur-retur: Sådan får man også børn. Kultur & Klasse 113(1):101-18.
- Pande, Amrita
2009 Commercial Surrogacy in India. Nine Months of “Labor”? Ph.d.-afhandling, Amherst: University of Massachusetts, UMI Dissertation Publishing.
2011 Transnational Commercial Surrogacy in India. Gifts for Global Sisters? Reproductive BioMedicine Online 23:618-25.
- Pålsson, Lærke Riis & Maria Holten-Andersen
2013 Graviditeter over grænser. Et etnografisk studie af tilblivelse gennem surrogati. Speciale, Saxo Institutet, Københavns Universitet.
- Ragoné, Helena
1998 Incontestable Motivations. In: S. Franklin & H. Ragoné (eds): Reproducing Reproduction. Kinship, Power and Technological Innovation. Pp. 118-31. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Rapp, Rayna
1999 Endings are Really Beginnings. In: R. Rapp: Testing Women, Testing the Fetus. The Social Impact of Amniocentesis in America. Pp. 304-18. London: Routledge.
- Rose, Nikolas
2007 The Politics of Life Itself. Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First Century. Princeton: Princeton University Press.
2009 Livets politik. Biomedicin, magt og subjektivitet i det 21. århundrede. København: Dansk Psykologisk Forlag.
- Rose, Nikolas & Carlos Novas
2005 Biological Citizenship. In: A. Ong & S.J. Collier (eds): Global Assemblages. Technology, Politics, and Ethics as Anthropological Problems. Pp. 439-63. Oxford: Blackwell.
- Rudrappa, Sharmila
2012 India’s Reproductive Assembly Line. Contexts 11(2):22-27.
- Thompson, Charis
2005 Making Parents: The Ontological Choreography of Reproductive Technologies. Cambridge: The MIT Press.
- Throsby, Karen
2001 “No-one Will Ever Call Me Mummy”: Making Sense of the End of IVF Treatment. Issue 5, New Working Paper Series. Pp. 1-40. London: London School of Economics, Gender Institute.
- Tjørnhøj-Thomsen, Tine
1999 Tilblivelseshistorier. Barnløshed, slægtskab og forplantningsteknologi i Danmark. Ph.d.-række nr. 12, Institut for Antropologi, Københavns Universitet.

Tjørnhøj-Thomsen, Tine & Anne Line Dalsgaard
2007 Naturens kulturelle veje. Biomedicin, krop og natur i antropologisk perspektiv.
I: V. Steffen (red.): Sundhedens veje. Grundbog i sundhedsantropologi. Side 205-
32. København: Hans Reitzels Forlag.

Hjemmesider

http://www.denstoredanske.dk/Krop,_psyke_og_sundhed/Sundhedsvidenskab/Embryologi_og_fosterudvikling/embryo?highlight=embryo (29.01.2014).

<https://www.sundhed.dk/sundhedsfaglig/laegehaandbogen/gynaekologi/tilstande-og-sygdomme/diverse/infertilitet/> (29.01.2014).

http://www.denstoredanske.dk/Krop,_psyke_og_sundhed/Sundhedsvidenskab/Graviditet_og_f%C3%B8dsel/kunstig_befrugtning?highlight=kunstig%20befrugtning (29.01.2014).

OPTIMERING AF EN PSYKISK LIDELSE

ADHD, hjernetræning og skævvredne forventninger i New York City

METTE RØNBERG OG CHRISTINA BLÆSBJERG

Hvis ADHD er en gave, hvorfor fejler jeg så, som jeg gør? Hvis det er så fantastisk en ting, hvis det er så positivt, hvorfor kan jeg så ikke få mit liv til at hænge sammen? Hvis det at være kreativ er en del af ADHD-gaven, hvorfor er jeg så ikke mere kreativ? Hvorfor kan jeg ikke være kunstner? Jeg laver jo virkelig koks i den. Jeg tror, at mange personer med ADHD har et meget lavt selvværd, fordi fiasko altså bare er en del af det at have ADHD (Laura, 44 år).

Denne artikel omhandler, hvordan voksne med Attention Deficit Hyperactivity Disorder (ADHD) forholder sig til diskursen om, at det er muligt at optimere sig selv og realisere ADHD som en ressource. I 1970'erne startede en spirende tendens i USA, som sidenhen er eskaleret, hvor amerikanske psykiatere, coaches og professionelle, som arbejder med mental sundhed, fortolker psykiske lidelser som potentielle ressourcer (Martin 2007:21-23). Tilhængere af tendensen mener, at mennesker med for eksempel ADHD kan udvikle unikke færdigheder. Ved hjælp af optimeringspraksisser som hjernetræning (*neurofeedback*), medicin, den rette indstilling samt kost og motion kan en person udvikle en psykisk lidelse til at være en ressource frem for et begrænsende handicap. Den amerikanske psykiater Edward Hallowell, der selv er diagnosticeret med ADHD, og som jævnligt optræder i amerikanske medier i tv-programmer som 60 Minutes, CNN og Oprah Winfrey, hører til blandt tendensens største fortalere. Hallowell bruger sig selv som et eksempel på en ADHD-succeshistorie, hvor han fremhæver, hvordan han har formået at tage en uddannelse på det anerkendte Harvard University, få succes og blive velhavende på trods af ADHD eller endda i kraft af ADHD (Hallowell & Ratey 1994, 2005).

ADHD bliver oftest forklaret som en neuropsykiatrisk lidelse, der er forårsaget af en kemisk ubalance i hjernen. Symptomerne er blandt andet koncentrationsbesvær, uopmærksomhed, hyperaktivitet og impulsivitet. ADHD påvirker individets kognitive funktioner negativt i forhold til evnen til at forestille sig

fremtidige konsekvenser af nutidige handlinger, til at arbejde mod bestemte mål og til at undertrykke kraftige tilskyndelser (National Institute of Mental Health 2013; Barkley et al. 2008:14).

ADHD var tidligere en diagnose forbeholdt børn. Det er først i 1990'erne, med udgivelsen af blandt andet Hallowell og Rateys bestsellerbog *Driven to Distraction* (1994), at man i psykiatrien og populært i USA begynder at tale om, at ADHD ikke forsvinder med alderen, men kan fortsætte ind i voksenlivet (Barkley et al. 2008:10-14). I dag anslår the American Psychiatric Association, at 4-6 procent af voksne amerikanere opfylder kriterierne for en ADHD-diagnose, mens der er uenighed om, hvor mange der bliver diagnosticeret med ADHD (American Psychiatric Association 2012).

Voksne med ADHD kommer ofte til at overskride sociale normer, hvilket kan være en af grundene til, at ADHD bliver omtalt i negative vendinger i medier, hvor diagnosen bliver forbundet med sociale problemer som misbrug og kriminalitet (Svanholm 2009; National Institute of Mental Health 2013). Den positive fortolkning forsøger at vende det negative billede på hovedet og argumenterer for, at der med ADHD følger en række positive færdigheder, som netop er et resultat af en særlig ADHD-hjerne. Som Hallowell forklarer: „Der følger negative egenskaber med ADHD såsom at være distraet, rastløs og uorganiseret. Men der følger også positive egenskaber som kreativitet, evnen til at tænke ud af boksen og energi.“ Hallowell ser *ikke* ADHD som et handicap, men mener derimod, at „ADHD er en gave, som er svær at pakke ud“ (Dr. Hallowell 2013).¹ Nogle voksne med ADHD kan ifølge Hallowell tøjle hyperaktiviteten og uopmærksomheden i ADHD og gøre den produktiv. Han mener, at de med den rette indsats kan komme til at opleve det at være diagnosticeret med ADHD som at være begunstiget med særlige evner – hvis de vel at mærke investerer i sig selv og optimerer sig selv på rette vis.² Denne positive fortolkning af ADHD udfordrer den hegemoniske forståelse af psykiske lidelser som et handicap, der kan føre til eksklusion og stigmatisering (Goffman 1963; Ingstad & Whyte 1995; Murphy 1987). Den taler for, at mennesker med psykiske lidelser kan investere i sig selv og lære at agere mere kreativt, hvilket kan være gavnligt for både den enkelte og for samfundet (Albrecht 1992; Hallowell & Ratey 1994, 2005). Den skitserede tendens er altså tanken om at kunne udvinde noget positivt fra en ellers negativ livsomstændighed. Det nye er i denne sammenhæng, at mennesker med en psykisk lidelse bliver ansporet til at vende lidelsen til noget positivt – „pakke gaven op“ – mens de negative aspekter ved lidelsen bliver bagatelliseret, som den amerikanske antropolog Emily Martin har vist i *Bipolar Expeditions: Mania and Depression in American Culture* (2007). Her argumenterer hun netop for, at maniodepressiv sygdom som en del af denne udvikling har gennemgået en forandring fra at være

en sygdom associeret med frygtelige, uønskede personlige belastninger til en ide om, at der følger værdifulde ressourcer med sygdommen.³ Martin kæder denne fortolkning sammen med en fremherskende diskurs i USA om, at mennesket rummer en fleksibel samling af forskellige ressourcer, som den enkelte konstant må investere i, udvikle og pleje i et konstant omskifteligt miljø. Målet er at opnå noget i livet, når det kommer til job, karriere og penge, og det er derfor vigtigt at stræbe efter at være så produktiv og effektiv som muligt (Martin 2000:514). Men hvad er bagsiden af denne udvikling? Og kan en psykisk lidelse, som i sit udgangspunkt er en hæmmende tilstand, overhovedet optimeres og vendes til at være en ressource?

På baggrund af feltarbejde i New York City i 2011 vil artiklen belyse, hvordan voksne med ADHD forholder sig til diskursen om, at det er muligt at optimere sig selv og realisere ADHD som en ressource.⁴ Formålet med artiklen er at illustrere misforholdet mellem den måde, som personer med ADHD oplever diagnosen på, og den diskursive, positive fortolkning af ADHD. Set i forhold til, at vi lever i en optimeringstidsalder, hvor individet løbende må investere i sig selv for at realisere sig som et fuldendt individ (Martin 2000; Willig 2005), er det interessant at undersøge, hvordan mennesker oplever, at deres diagnosticerede lidelse bliver italesat som en potentiel ressource. Med afsæt i en analytisk figur, det anomiske selvmord, fra Durkheims samtidsanalyse fra slutningen af 1800-tallet argumenterer vi for, at optimeringsdiskursen og den positive fortolkning af ADHD kan placere individet i en konstant stræben efter tilsyneladende uopnåelige mål frem for at styrke individet (Willig 2005; Durkheim 2006 [1897]). Vores analyse illustrerer, hvordan en positiv fortolkning af ADHD kan forværre individets psykiske tilstand og føre til utilsigtede negative konsekvenser i form af pres, selvbebrejdelse og skævvredne forventninger.

Durkheim og de uopnåelige mål

Den franske sociolog Émile Durkheim udgav i 1897 sit tredje hovedværk, *Suicide*, hvori han interesserer sig for de krisetendenser, der fulgte i kølvandet på det moderne samfund. Værkets væsentligste fokusområde er, hvilke sociale betingelser der influerer enkeltindviders motiver til at begå selvmord (Durkheim 2006 [1897]). Durkheim opstiller flere forskellige selvmordstyper, hvor det interessante i denne sammenhæng er det *anomiske selvmord*.⁵ Ifølge den norske sociolog Dag Østerberg, kan anomi oversættes til normløshed eller lovløshed, det vil sige manglende regler eller uklare normer i et samfund (Østerberg i Willig 2005:26). Anomi er båret frem af en fortløbende individualiseringsproces og en svækket normativ integration i samfundet. I Durkheims perspektiv har mennesket behov for, at

samfundet har en overposition, hvor der opstilles grænser for, hvad der er muligt for individet. Ellers vil individets behov blive grænseløse. I det moderne samfund synes dette bindeled mellem samfundet som en overindividuel størrelse og individet at være forsvundet. Det er i det lys, vi ifølge Durkheim kan forstå opkomsten af det anomiske selvmord, som er en type selvmord, der skyldes frustrationer skabt af manglende eller uklare normer i et samfund (Willig 2005:26-28).⁶

Det interessante i forhold til nærværende problemstilling er ikke selvmord per se, men Durkheims pointe om, at konkurrence og økonomiske konjunktursvingninger i et samfund kan skabe urealistiske forventninger og forestillinger hos den enkelte, hvilket kan føre til, at individet opfatter sit liv som ulykkeligt.

Ifølge Durkheim er der en sammenhæng mellem den økonomiske fremgang i det 19. århundrede og frisættelsen af produktion og handel over landegrænser. Han mener, at individers forventninger og krav til sig selv bliver skævvredet under økonomiske udsving og i særdeleshed under økonomiske kriser. Durkheims bekymring i forhold til udviklingen er, hvordan menneskets forventninger om mere profit kan beherskes. Han illustrerer, hvordan disse faktorer er med til at skævvride individers forventninger til sig selv og andre i forhold til den reelle virkelighed, hvilket skaber uopnåelige mål, og dermed placerer individet i en uendelig jagt (Durkheim 2006:208-9, 216-17). Durkheim kalder denne tilstand for anomisk, fordi der i sådanne situationer ikke er begrænsninger i forestillingerne om, hvad individet kan og bør gøre:

Man rykker sig ikke, når man ikke går mod et mål, eller – hvilket er det samme – hvis ens mål er grænseløst. Da afstanden mellem os og målet altid er den samme, uanset hvilken vej vi vælger, svarer det til, at vi har foretaget bevægelserne uden at have rykket os af stedet. Selv vores tilbageblik og følelse af stolthed over den tilbagelagte afstand kan kun give vildledende tilfredshed, idet den resterende afstand ikke er forholdsmæssigt reduceret. At forfølge et mål, som per definition er uopnåeligt, er at fordømme sig selv til en evig tilstand af utilfredshed (Durkheim 2006:208-9, vores oversættelse).

Som citatet illustrerer, kan individet ikke avancere, hvis målet synes uopnåeligt. Individet får således en fornemmelse af muligheder, som reelt ikke er mulige, hvilket var tilfældet hos flertallet af informanterne med ADHD, som vi illustrerer i det følgende.

Vi befinder os i en anden situation i dag, end det var tilfældet på Durkheims tid. I vores tid, som den engelske sociolog Anthony Giddens (1996) kalder det senmoderne samfund, lever vi ikke i et samfund med normløshed med opløsning af faste etablerede normer. Ifølge Giddens er der i det senmoderne samfund snarere tale om en bred vifte af sociale normer med et virvar af forskellige regler og fortolkningsrepertoarer, som individet må forholde sig til, og som har indflydelse

på, hvordan man gebærder sig. Det karakteristiske er, at det kan være vanskeligt for individet at få greb om normerne og leve op til dem. Én af normerne er en fordring om optimering. Mennesker med ADHD lever i et samfund, hvor der er en tro på, at alle kan optimere sig selv til at præstere til det ypperste, og at en hæmmende tilstand som en psykisk lidelse kan udvikle sig til en ressource (Martin 2000, 2007). Det kan føre til, at folk griber til forskellige optimeringspraksisser, der ikke altid virker, og som nogle gange forværrer deres tilstand.

Optimering af en dysfunktionel hjerne - et individuelt projekt

Det empiriske materiale i denne artikel stammer fra fire måneders feltstudier i 2011 i New York City, hvor vi genererede materiale til et speciale om inklusion af voksne med ADHD på det amerikanske arbejdsmarked. Det primære materiale består af interviews og deltagerobservation til foredrag og i støttegrupper knyttet til to ADHD-foreninger. Det var i disse foreninger, vi skabte kontakt til 16 informanter, som vi efterfølgende interviewede og fulgte i deres hverdag. Det er gratis at benytte sig af ADHD-foreningernes tilbud, som brugerne opsøger på eget initiativ. Informanterne var voksne med ADHD (11 personer), psykiatere (2 personer) og coaches (3 personer), som arbejder professionelt med ADHD, samt informanternes venner, familiemedlemmer, kollegaer og chefer til voksne med ADHD.⁷ Aldersmæssigt var informanterne mellem 23 og 65 år, og størstedelen af dem var singler uden børn. Der var en overvægt af mænd, hvilket kan skyldes, at der var et flertal af mandlige deltagere til ADHD-møderne. Undersøgelser viser også, at der er flere diagnosticerede mænd med ADHD end kvinder (Psychcentral 2014). Informanterne arbejdede inden for et bredt spektrum af områder såsom jura, design, finansiering, salg og politik. Et gennemgående træk var, at de alle havde gennemført en videregående uddannelse, var i arbejde og forsørgede sig selv økonomisk.

Informanterne fortalte ofte, hvordan de var født med en „særlig hjerne“, når de forklarede, hvad ADHD er. De fortolkede ADHD som at være udstyret med en hjerne, hvor aktiviteten i frontallapperne er nedsat. De forklarede dette som den primære grund til deres vanskeligheder i livet, og der var ingen af dem, der satte spørgsmålstejn ved, at ADHD er en neuropsykiatrisk lidelse.⁸ Det gik hurtigt op for os, at hjernens rolle i ADHD blev taget for givet. Hjernen havde samtidig en stor betydning i deres forsøg på at opnå succes og leve et godt liv. Flere gjorde en stor indsats for at forbedre deres hjerne og investere i den ved hjælp af blandt andet hjernetræning (*neurofeedback*).

Neurofeedback er en ny behandlingstilgang, som flere amerikanere eksperimenterer med i forsøget på at forbedre evnen til at regulere mønstre i hjerne-

aktiviteten og dermed koncentrationsevnen. Det bruges til behandling af tilstande, som menes at have et neurologisk grundlag, blandt andet ADHD, depression og epilepsi (Moriyama et al. 2012). Til det første ADHD-foredrag, som vi deltog i, var temaet netop neurofeedback. Foredragsholderen lagde vægt på, hvorfor personer med ADHD har en afvigende hjerne, som neurofeedback kan hjælpe med at forbedre. Carlos, en mand på 52 år med ADHD, som også deltog i foredraget, var altid villig til at prøve nye behandlingstilbud. Han startede til neurofeedback efter at have hørt om det til foredraget, fordi han blandt andet stræbte efter at forbedre sin koncentrationsevne. Ud over at gå til neurofeedback en gang om ugen var Carlos også på diæt, lyttede til beroligende regndråber på sin smartphone og motionerede dagligt ved blandt andet at gå ture rundt om parkeringspladsen på sit arbejde i frokostpausen.

Vi fulgte Carlos til neurofeedback et par gange. Det foregik i et lille rum med svag belysning, hvor Carlos sad med elektroder fastspændt på hovedbunden. Brody (neurofeedbackspecialisten) forklarede os, at mennesket består af et stort elektrisk system, og at elektroderne måler hjernebølger. Han fortalte, at man overordnet skelner mellem to forskellige: teta- og betabølger. Teta er de langsomme hjernebølger, som dominerer, når man er ukoncentreret. Når man er koncentreret, er det de hurtige betabølger, som er i spil. Personer med ADHD har for mange af de langsomme teta-bølger og skal derfor korrigere dette problem, så betabølgerne kan komme mere i spil. Hjernetræningen foregik, ved at Carlos så en film på en lille skærm foran sig, hvor hans opgave var at sørge for, at billedet på skærmen forblev stort. Blev billedet mindre, betød det, at han ikke koncentrerede sig nok, og der lød en masse „ding-ding-ding“. I slutningen af konsultationen viste Brody os grafer, som illustrerede, at hjernetræningen var gået godt denne dag. Teta lå på 10,6 og beta på 5, og det var de bedste tal, Carlos nogensinde havde haft. På vej hjem i bilen virkede Carlos glad og snakkede meget om, at det var godt, at hans tal var gået op. Nu, hvor han var blevet bedre til at koncentrere sig, planlagde han at tage på biblioteket i weekenden og læse, så han kunne blive en bedre jurist, tjene flere penge og få sig en kæreste. På trods af at Carlos var meget begejstret for neurofeedback, når tallene var gode, stoppede han alligevel med behandlingen efter 20 sessioner. Han forklarede:

Efter 20 gange med neurofeedback har jeg ikke rigtig oplevet nogen forbedringer af min koncentration. Mine hjernebølger er næsten de samme. Jeg bliver nødt til at læse op til 'bar exam' [juridisk eksamen], så jeg har sagt til neurofeedbackterapeuten, at jeg ikke gør fremskrift, og at jeg er nødt til at studere, og jeg er nødt til at fokusere, og at jeg har brug for at koncentrere mig, og at jeg ikke formår at gøre dette med neurofeedback. Så jeg overvejer i stedet at gå til en psykiater for at få nogle piller.

Eksemplet illustrerer blandt andet, hvordan Carlos delvist opfattede sine personlige problemer i livet som forårsaget af blandt andet svage betabølger i hjernen. Han talte ofte om sine teta- og betatal, når han havde været til neurofeedback. Det motiverede ham, når tallene var gode, og gjorde ham nedtrykt, når tallene var dårlige. Vi oplevede, at han ofte i den periode, hvor vi fulgte ham, mens han gik til neurofeedback, vurderede sig selv og sine chancer i livet ud fra disse hjernetal. Eksemplet skildrer diskursen om, at individet har mulighed for at optimere og træne sin hjerne og hermed nå et skridt nærmere i bestræbelsen på at realisere sig selv som et fuldendt individ. Men hvad betyder denne forestilling om optimering af netop hjernen for den måde, vi som mennesker forstår vores muligheder i livet på? Ifølge den britiske sociolog og biolog Nikolas Rose lever vi i en tid, hvor neurovidenskab i stigende grad influerer vores måde at forstå os selv som mennesker på (Rose & Abi-Rached 2013). Det vil sige, at sindet er blevet til et spørgsmål om, hvad hjernen gør, og ikke så meget et spørgsmål om, hvad der ellers kunne spille ind på individets vanskeligheder i de sociale omgivelser (Rose 2007:192). Denne udvikling betyder, at neurovidenskaberne har været med til at ændre vores opfattelse af, hvilke væsener vi er, når sindet til dels opfattes som bosiddende i hjernen. Med denne udvikling følger fremkomsten af diverse neuroteknologier såsom neurofeedback, der fungerer som nye interventionsstrategier rettet mod hjernen frem for individet, dets relationer eller dets adfærd (Rose & Abi-Rached 2013:2). Da Carlos i høj grad forstår sig selv ud fra tanker om sin hjerne, når han vurderer sine muligheder i tilværelsen, illustrerer eksemplet denne udvikling: ADHD er et udslag af en identificerbar fejl i hjernen, som kan korrigeres (op.cit.2). Denne iagttagelse kan suppleres af den danske filosof Steen Nepper Larsens (2010) arbejde. Ifølge Nepper Larsen gør samtidens populærvidenskabelige fokus på hjernen som plastisk, at hjernen metaforisk minder om „plastisk sprængstof, der både kan formes efter behov, og som samtidig indeholder stærke, ja, nærmest ustyrlige potentialer“ (Larsen 2010:87). Som vi ser i eksemplet med Carlos, afspejler en optimeringspraksis som neurofeedback en ide om, at individet har mulighed for at forbedre sig selv ved at forstå sin egen hjerne og arbejde med den (Rose & Abi-Rached 2013:2, 9; Larsen 2010:83). Det illustrerer en udvikling, hvor individet har indflydelse på egne hjernebølger og neuroner gennem sine handlinger. Individet kan træne hjernen til at opføre sig, som han/hun selv ønsker, og derved vinde kontrol over hjernen og programmere den på ønskelig vis. Denne udvikling kan kobles til et neoliberalistisk rationale, hvor individet bliver disciplineret til at tænke sig selv som en form for permanent virksomhed, der løbende må investere i sig selv (Martin 2000:514; Nielsen 2011:149). Fremkomsten af hjernetræning kan analyseres som et af mange eksempler på, hvordan individet i stigende omfang

gøres ansvarlig for sin egen situation – i dette tilfælde for at optimere sin hjerne og udvinde noget positivt af ADHD. Det er den bølge, som Carlos er en del af, dog uden held, da han netop ikke lykkes med at optimere sin hjerne gennem neurofeedback og i stedet sidder tilbage med en følelse af at stræbe efter noget, som måske er uopnåeligt. Vi vender tilbage til Carlos senere.

Samtidig med at hjernen kan optimeres, mente informanterne som tidligere nævnt, „at ADHD sidder i hjernen“ og er noget, som individet er født med. Det er derfor nødvendigt at træne hjernen for at kompensere for den medfødte fejl. Det afspejler et dobbelt forhold. Hjernen er på sin vis determineret og uden for individets indflydelse, i og med at man er født med en ADHD-hjerne. Samtidig er hjernen plastisk, hvilket vil sige, at individet kan optimere den medfødte, dysfunktionelle hjerne ved at træne den bevidst med blandt andet neurofeedback (Larsen 2010:83).

Hvilken rolle spiller det, at det netop er hjernen, som bliver forsøgt optimeret? For det første kan det nye fokus på hjernen medføre, at sociale dimensioner, der kan have indflydelse på individets vanskeligheder såsom et dårligt arbejde eller familieforhold, bliver overset og reduceret, når sindet bliver reduceret til, hvad hjernen gør (Martin 2010:369; Rose 2007:192). For det andet kan tankegangen medføre, at det til dels bliver opfattet som individets egen skyld, hvis det ikke lykkes at optimere hjernen, nu hvor det efter sigende er muligt (Martin 2010: 378-79).⁹ Den manglende succes kan begrundes med individbundne faktorer, såsom at man ikke har trænet sine hjernebølger ihærdigt nok, eller at man ikke har gjort den rette indsats, når det kommer til søvn, kost og motion, som også har indflydelse på ens produktivitet.

Det produktive koncentrationsbesvær

Ifølge Emily Martin bliver psykiske tilstande selektivt udnyttet til specifikke formål afhængigt af markedets efterspørgsel. Martin mener, at der er en sammenhæng mellem, hvilke kompetencer der efterspørges på arbejdsmarkedet, og hvilke symptomer i psykiske lidelser der bliver fremlagt som positive færdigheder og genstand for optimering (Martin 2000:512-13, 2007:275). Martins feltarbejde om mani-depressiv sygdom illustrerer en tendens, hvor mani-depressiv sygdom på samme vis som ADHD bliver associeret med værdifulde ressourcer, som kan bruges fordelagtigt i en arbejdskontekst (Martin 2007). I et historisk perspektiv har billedet af idealmedarbejderen ændret sig i USA og andre vestlige lande. Under industrialiseringen i første halvdel af det 20. århundrede var der fokus på disciplin, stabilitet og kontrol som efterspurgte færdigheder i takt med en efterspørgsel på manuelt fabriksarbejde, der krævede vedholdenhed og disciplin.

Internationaliseringen af markedet i 1970'erne, hvor fabrikker flyttede til udlandet, medførte, at amerikanske virksomheder i dag skal agere i et hurtigt skiftende marked, hvor der er fokus på selvledelse, for at kunne klare sig under de skærpede globale konkurrencevilkår. Imperativet bliver her en energisk, tilpasningsdygtig og fleksibel medarbejder, som kan klare sig under konkurrenceprægede forhold (Martin 2000:512-13; Urciuoli 2008:219). Martin forklarer denne udvikling som et resultat af, at arbejdsmarkedet efterspørger en særlig form for selvoptimerende medarbejder, som har megen energi, hvilket er foreneligt med den energiske adfærd i de maniske faser i maniodepressiv sygdom. Det stemmer overens med ønsket om produktivitet (Martin 2000:513, 2007:2). De symptomer ved manio-depressiv sygdom, som bliver italesat som positive færdigheder, ligner de ADHD-symptomer, som bliver fremhævet i den positive fortolkning af ADHD. Det er også det høje energiniveau i ADHD, som bliver betonet i form af symptomet *hyperaktivitet* samt evnen til at *hyperfokusere*. Hyperaktivitet består i et højt, vedvarende energiniveau, der kommer til udtryk i rastløshed. Det medfører typisk, at individet mister kontrollen over sin respons til stimuli og derfor har svært ved at regulere sin koncentration (Barkley et al. 2008:10-14). I den positive fortolkning af ADHD er den fordelagtige følge af dette hyperfokusering, hvor individet bliver opslugt af opgaver, som har dets interesse (Nadeau 1997). Koncentrationsbesværet går her fra at være en begrænsning til at blive en mulighed, som individet kan drage fordel af i en arbejdsituation.

Men det er ikke nødvendigvis alle, der kan bevæge sig fra begrænsning til mulighed. De fleste af vores informanter oplevede netop koncentrationsbesværet som uproduktivt og kunne ikke genkende billedet af ADHD som produktivt. Katy, en 40-årig grafisk designer og fotograf, fortalte, hvordan hendes koncentrationsbesvær voldte adskillige problemer. Hun forklarede, at hun hele sit liv havde været begrænset af ADHD, talefejl, depression, ordblindhed og dårligt selvværd. Vi mødte hende på et tidspunkt, hvor hun følte, at hun burde få styr på sin økonomi og arbejde aktivt med at håndtere ADHD, da hun oplevede, at ADHD-symptomerne var det, som gav hende vanskeligheder i forhold til venner, kærlighed og arbejde. Hun fortalte om en episode, hvor hun prøvede at forklare en veninde, hvordan „det føles at være i hendes hoved“:

Den anden person ved ikke, hvad der foregår, og jeg kommer til at såre folks følelser hele tiden. Og så spørger de mig: 'Hvor var du?' eller 'Hvad skete der?'. Folk forstår det bare ikke. Jeg glemmer ting. På et tidspunkt fortalte jeg en, som jeg havde et skænderi med: 'Okay, måske det her vil hjælpe dig med at forstå det. Jeg er på vej hjem og bliver nødt til konstant at minde mig selv om, at jeg er på vej hjem.' Så spurgte hun: 'Hvad mener du?' Så distraheret er jeg! 'Hvad laver jeg? Nå ja! Jeg er på vej hjem.' For eksempel på en dårlig dag bliver jeg nødt til at sige til mig selv: 'Du er på vej hjem, du er på vej hjem, du er på vej hjem.'

Katy havde på daværende tidspunkt gået i terapi én gang om ugen i to år, hvor psykoterapeuten blandt andet hjalp hende med at få folk til at tilgive hende sine fejltagelser. Da vi mødte Katy, var hun netop begyndt at tage ADHD-medicin igen efter en lang pause, idet hun var inde i en dårlig periode med mange deadlines og derfor havde brug for medicin til at forbedre sin koncentrationsevne. Hun tog to slags, Adderall og Strattera. Hun oplevede disse to medicinpræparater som „de mindst afskyelige med færrest bivirkninger“:

Adderall er virkelig godt, for når jeg tager det, virker det i fire timer, hvor jeg så kan arbejde. Det gode ved det er, at man ikke behøver at tage det hver dag. Man kan tage medicinen, når man har projekter, som skal færdiggøres, for ellers er det virkelig en forfærdelig følelse at tage det. Det er amfetamin. Det er hårdt. I sidste ende vil jeg foretrække slet ikke at tage noget. Men jeg tror ikke, at jeg ville være i stand til at arbejde freelance, hvis jeg ikke tog det.

Katy var bange for at miste sit job, hvis hun ikke tog medicinen. Hun fortalte, hvordan hun oplevede New York City som et sted, hvor man er nødt til at præstere og levere konstant, da der er en hård konkurrence om job, særligt i en branche som grafisk design. Katys brug af medicin kan således forstås som en optimeringspraksis, der hjalp hende til at leve op til disse krav og medvirkede til at optimere hendes arbejdsevne, uanset hvordan hendes psykiske tilstand var.

Med udgangspunkt i Martins pointe om, at værdien af bestemte sindstilstande skifter afhængigt af arbejdsmarkedets udbud og efterspørgsel, kan diskursen om, at det er muligt at optimere ADHD, analyseres som en praksis, der har værdi på arbejdsmarkedet, men ikke nødvendigvis for individet selv (Martin 2007:275). Paradoksalt nok er de symptomer, som bliver fremhævet som positive træk for arbejdsmarkedet, netop de ADHD-symptomer, informanterne havde sværest ved at håndtere, og som de oplevede som årsagen til en række vanskeligheder. Det virkede uopnåeligt for langt de fleste at kontrollere, hvornår de kunne fokusere og koncentrere sig, idet de netop oplevede dette som deres handicap. Dermed er det ikke nødvendigvis den enkelte, der definerer eller kontrollerer, hvilke symptomer der potentielt kan optimeres og blive en fordel for dem.

„Man må starte med sig selv“

Fra flere sider bliver det beskrevet, hvordan selvansvaret for egen livsførelse er blevet en normalitet i USA, og hvordan individet i stigende omfang gøres ansvarlig for sin egen situation – hermed også ansvarlig for at optimere en psykisk lidelse og få mest muligt ud af den (Martin 2000:154; Nielsen 2011:149). Diskursen om selvansvaret var tydelig blandt de professionelle, som var tilhængere af en

positiv fortolkning af ADHD, når de fortalte, hvordan deres patienter på forskellig vis kunne optimere ADHD, blive mere produktive og ændre på deres tilværelse. Psykiateren Nitesh fortæller her i et interview med os, hvordan personer med ADHD kan optimere deres arbejdssituation:

Hvis nu alle planlægger det, kan de lave disse små tilpasninger. Man kan for eksempel gå til sin chef og sige 'Hey, jeg er lidt rastløs, og jeg har brug for at løbe en tur i løbet af dagen. Må jeg gå i frokostpausen for at motionere?' Det kan man gøre, eller man kan i hvert fald motionere om morgenen, før arbejdet begynder. Man kan prøve at optimere sin diæt, man kan sørge for, at man ikke bliver doven og mister fokus.

Og ved et foredrag i en ADHD-forening fortæller en ung kvindelig psykiater, Johnson, en aften om, hvordan karrieremål er forenelige med ADHD. Under foredraget sidder vi ved siden af vores gode ven og informant, Michael på 36 år, som kigger rundt i rummet, mens han kører rundt på stolen. Johnson fortæller, at folk tit ikke vil handle på noget, fordi de er bange for at fejle. Hun siger, at perfektion ikke findes, og at det ikke nytter noget at bebrejde sine forældre eller andre for sine problemer. Man må starte med sig selv. Johnson fortæller, at Einstein ikke begyndte at tale, før han var tre år gammel „og tænk på, hvor genial han var!“ udbryder hun i begejstring. „Målet er at finde en måde, hvorpå vi kan bruge vores psykiske energi til at fremme vores styrker.“ Mens Johnson fortæller, sidder Michael og ryster på hovedet og vender det hvide ud af øjnene. Han udbryder frustreret, at det, som Johnson siger, er ligesom at fortælle en person i kørestol, at han skal rejse sig op og gå. Han tager sig til hovedet, gemmer ansigtet i hænderne og trækker vejret dybt, mens han lukker øjnene. En ung mand fra salen rejser sig op og siger, at det, som Johnson har sagt i løbet af aftenen, er dybt ironisk, for eksempel at folk med ADHD bare skal gøre sig mere umage, for det får jo ikke problemerne til at gå væk. „Det er en opskrift på fiasko. At have en mor, som ringer fire gange om ugen, ville være en bedre hjælp.“ Michael siger: „Tak!“ Han er helt enig. Som det fremgår af begivenheden, gjorde to af deltagerne med ADHD det klart, at de oplevede ADHD negativt og ikke som en tilstand, der var nem at forbedre. De satte spørgsmålstejn ved selve ideen om, at man kan og skal forsøge at optimere ADHD for at få succes, da de ikke oplevede det som en mulighed. Selvom vi ofte mødte denne modreaktion og kritik af, at det er op til den enkelte at optimere sig selv gennem styrkerne ved ADHD, havde mange alligevel internaliseret diskursen om selvansvar. Det var påfaldende, hvordan informanterne altid refererede til sig selv og fortalte, hvordan de skulle lave om på deres livsstil, finde et andet arbejde og prøve en ny medicin frem for at lokalisere problemet uden for sig selv ved for eksempel

at kritisere deres arbejdsforhold. Dette kan hænge sammen med neoliberalismens indtog, hvor alle former for socialitet og det at være til som person i et samfund bliver målt ud fra markedsparametre. Den enkelte bliver her personligt ansvarlig for at tilegne sig de efterspurgte færdigheder. Lykkes man ikke, er det ens eget problem (Urciuoli 2008:212).

Flertallet af informanterne oplevede ADHD som en belastende tilstand og kunne ikke nikke genkendende til fortolkningen af ADHD som en ressource – tværtimod. Det var kun Karen, foruden psykiaterne Hallowell og Nitesh, der fortolkede ADHD som en gave. Karen forklarede i et interview, at hun kun ville definere ADHD som et handicap, hvis hun var i en situation, hvor hun havde brug for økonomisk hjælp fra staten. Det var ikke tilfældet, da hun havde en god indkomst. Derfor valgte hun bevidst at anskue ADHD som en gave, hvilket hun var begyndt på, efter at hun havde været på et weekendkursus med Hallowell. Her havde hun lært, at det bedre kunne betale sig for hende at fokusere på det, som „gjorde hende unik“.

Det kan tyde på, at ulighed i strukturelle vilkår, i særdeleshed økonomisk kapital, er en faktor, som har indflydelse på, hvorvidt voksne med ADHD erfarer ADHD som en ressource eller som et invaliderende handicap. Som Laura forklarer:

Hvis du har et ubegrænset budget, eller din familie er meget velhavende, og de har råd til den bedste terapi og de bedste skoler, ja, så er det måske en gave, for så har du mulighed for at udforske din kreativitet og alle de der såkaldt vidunderlige sider af ADHD. Men hvis du er en almindelig person, så kommer du til at kæmpe hver eneste dag.

Det lader også til, at sværhedsgraden af ADHD (for eksempel mild eller svær) samt mængden af følgesygdomme (angst, depression og indlæringsvanskeligheder) kan have indflydelse på, hvordan voksne med ADHD fortolker diagnosens potentielle muligheder og begrænsninger. Som Michael udtrykker det:

Jeg synes, det er en typisk amerikansk forretningstankegang, at du skal prøve at se det positive i alting [...] Det er måske ikke hyklerisk, men at det kommer fra ham [Hallowell] er sådan ‘okay, du har helt sikkert ikke den værste grad af ADHD, som har påvirket dig meget’.

Det kunne tyde på, at sværhedsgraden af ADHD og følgesygdomme muligvis også kan være en del af forklaringen på, at størstedelen af informanterne ikke formåede at kompensere for deres vanskeligheder og opleve ADHD som en ressource, på trods af at de havde økonomiske ressourcer til rådighed og havde prøvet adskillige behandlingsmetoder.

For de voksne, som levede med en ADHD-diagnose, handlede det hovedsageligt om at få hverdagen til at hænge sammen frem for at optimere sig selv og opleve ADHD som en ressource. Det var gennemgående, at de oplevede store problemer med at overkomme ting i hverdagen såsom at købe ind og organisere deres hjem. De påpegede også, og vi erfarede selv, at de havde svært ved at komme til tiden, de glemte ting og aftaler, de havde svært ved at finde vej, de opnåede ikke det, de ville, og havde generelt svært ved at overholde sociale normer, hvilket de bebrejdede sig selv. For dem, som i hverdagen ikke oplever, at det er muligt at optimere sig selv, har det en negativ virkning, at ADHD markedsføres som en ressource. Deres mange vanskeligheder koblet sammen med idealer om at optimere sig selv synes at forstærke et i forvejen stort pres, som flere af informanterne oplevede at leve under i deres jagt på uopnåelige mål.

Pres, selvbekrejdelse og skævvredne forventninger

Carlos er et eksempel på, hvordan idealet om optimering er blevet internaliseret. Hans liv bar præg af, at han havde mange igangværende projekter og mål, som han ønskede at opnå. På trods af at han ikke lykkedes med meget af det, var der ingen grænser for hans tro på, hvad der kunne lade sig gøre:

Du bliver nødt til at gøre dit til at realisere dit højeste potentiale. Det bør være din drøm. Uanset hvilken aktivitet du laver – ‘slap ikke af, før du når det!’ [...] Derfor tænker jeg, hvorfor ikke prøve at nå dit højeste potentiale som menneske? Som menneske kan du udvikle din hjerne, dine følelser, dine evner til at arbejde, til at nyde kunst, livet, kærlighed [...] I forhold til mig, der har ADHD, som er et handicap, vil jeg alligevel blive ved med at presse mig selv hårdt. Jeg vil ikke kun tage en masteruddannelse, jeg vil også bestå den juridiske eksamen og måske tage en anden master [...] Det er den ene del af det. Den anden del af mit liv, hvor jeg mangler noget, er i forhold til at have en kæreste, en kone, en livsledsager. Det må jeg også gøre. Jeg bliver nødt til at nå til et sted, hvor jeg har det godt nok med mig selv til at gøre det, fordi jeg ved, jeg ikke vil føle mig hel, før jeg også har haft den oplevelse. Selvom jeg ikke bliver gift eller har et langvarigt forhold, bliver jeg nødt til at prøve det. Det er en del af det at være menneske – at blive elsket og elske et andet menneske. Det vil jeg ikke gå glip af.

Til trods for sin tro på muligheden for at få et bedre liv udtrykte Carlos ofte, at han var trist og deprimeret. Han følte, at han havde mulighed for at opgradere sin uddannelse, tabe sig, tjene flere penge og forhåbentlig møde en partner og i bedste fald få en familie. Men ud fra hvad han fortalte os, og hvad vi erfarede under feltarbejdet, skete der ikke nogen reelle forandringer i hans liv. Det lod til, at han befandt sig i en situation, hvor hans forventninger til sig selv var urealistiske

i forhold til, hvad der reelt var muligt. Dette skyldes skævvredne normer og optimeringsdiskursen (Durkheim 2006:208-9; Willig 2005:26-27). Carlos havde drømt om en kæreste i over 30 år, men havde på daværende tidspunkt aldrig haft en. Han havde drømt om at gennemføre den juridiske eksamen de seneste ti år, hvilket heller ikke var lykkedes for ham. Hans forestillinger og forventninger lod ikke til at stemme overens med, hvad der var muligt. Hermed ser vi en empirisk illustration af Durkheims pointe om, at forestillinger og forventninger, der ikke er samstemmende med, hvad der er muligt for individet, giver øget risiko for ulykkelighed og usikkerhed. Der er dog ikke tale om normløshed, men om strukturelt betingede fordringer, som individet har svært ved at virkeliggøre.

Disse fordringer om optimering, hvor forventningerne er skævvredet, bidrager dermed til en negativ selvkritik og et selvansvar for egen (u)lykke. Intet synes at være godt nok, og jagten på optimering bliver uendelig, dyr og ressourcekrævende (Willig 2005:34; Ehrenreich 2010). Som Durkheim påpeger, giver optimeringsdiskursen og den uendelige jagt individet håb i selve optimeringsprocessen, som Carlos' historie også illustrerer. Men spørgsmålet er, om håbet kan overleve den gentagne skuffelse og ulykke, som Carlos eller andre i hans situation erfarer, når mål og forventninger ikke indfries – når man ikke lykkes med at optimere sig selv.

Konklusion

Der bliver ofte fokuseret på stigmatisering og eksklusion, når afvigelser, handicap og psykiske lidelser bliver underkastet en analyse. Det har ikke været tilfældet i denne artikel, da vi har behandlet en diskurs, som vender det typiske billede af en psykisk lidelse på hovedet. Hvad der traditionelt bliver opfattet som en hæmmende og afvigende tilstand, bliver i den positive udgave italesat som en potentiel ressource. Vi har sat fokus på bagsiderne af diskursen, da den positive fortolkning af ADHD blev modtaget med stor skepsis af de fleste af vores informanter. Som Laura pointerede: „Hvis ADHD er en gave, vil jeg ikke have den!“ Det afspejler et misforhold mellem den diskursive, positive fortolkning af ADHD og den måde, som personer med diagnosen oplever ADHD på. Nyfortolkningen af psykiske lidelser i USA kan medføre, at de mennesker, som lever med lidelserne i dagligdagen, bebrejder sig selv for, at de føler sig økonomisk og socialt fejlslagne, når de angiveligt er begunstiget med evner, som de ikke formår at realisere potentialet i (Martin 2000:516). Ud over at føre til pres, selvbebrejdelse og skævvredne forventninger kan udviklingen være med til at underminere legitimiteten af psykiske lidelser, da de problematiske aspekter

risikerer at ryge i baggrunden, når ADHD, mani-depressiv sygdom og andre lidelser bliver omtalt som udvindingsbare ressourcer. Som Laura forklarede:

Vi har arbejdet så hårdt på at få ADHD anerkendt som en rigtig lidelse, tilstand, eller hvad du nu vil kalde det. Så når der er de her bøger, som siger, at det [ADHD] er en gave, og det ikke er så slemt, så sender det et forkert signal.

I en tid, hvor vi ser en ekspansion i psykiske lidelser generelt (Rose 2010; WHO 2001), hvor egenskaber som initiativ, handlekraft og stor energi har høj værdi, og hvor et imperativ om selvansvar er særdeles udbredt, ligger det lige til højrebenet også at forsøge at optimere og udvinde produktivitet af psykiske lidelser. Fremkomsten af tendensen illustrerer, hvordan en generel optimeringsdiskurs er udbredt til mange forskellige facetter af menneskelivet. Tendensen er individfokuseret, hvilket vil sige, at det er den enkeltes eget ansvar at optimere sig selv på forskellig vis, og den enkeltes egen ulykke, hvis det ikke lykkes. Den franske sociolog Alain Ehrenberg (2010) beskriver i denne sammenhæng, hvordan der i optimeringsdiskursen ligger en fordring om realisering af egen autonomi, hvor individet hele tiden må investere i sig selv for at leve op til samtidens normative forventninger om personligt initiativ og handlekraft. Vrangsidens af dette er en følelse af utilstrækkelighed, som Ehrenberg kobler til depression. Man kan drage paralleller mellem Ehrenbergs pointe og denne artikel, hvor vi netop har illustreret, hvordan selvbebrejdelser, skævvredne forventninger og utilstrækkelighed kan være bagsiden af optimeringsdiskursen, når individet ikke kan realisere sin autonomi på en succesfuld måde.

Optimeringsdiskursen er muligvis særlig udbredt i New York City på grund af den særlige etos i byen, som hænger sammen med myten om den amerikanske drøm, hvor alle uanset baggrund kan realisere deres drømme med den rette mængde ambition, færdighed og optimisme. Dette har ikke været fokus i nærværende artikel, men det er et spørgsmål, som det kunne være interessant at forfølge nærmere. Hvordan forholder voksne med psykiske lidelser sig til ideen om psykiske lidelser som potentielle ressourcer i andre kontekster end New York City, kontekster, som er præget af mere lighed, andre strukturelle vilkår og måske også andre normative forventninger? En undersøgelse af det spørgsmål kunne måske bidrage til en bedre forståelse af de sociokulturelle betingelser, som samtidens optimeringsdiskurs hviler på.

Noter

1. For mere information, se www.drhallowell.com.
2. Voksne med ADHD kan for eksempel arbejde med sig selv på Hallowells centre i New York City og Sudbury, MA. Centrene baserer sig på Hallowells styrkebaserede filosofi. En konsultation koster, hvad der svarer til cirka 4000 kr. Centrene har ingen kontrakt med forsikringssselskaber. Det er op til patienterne selv at få deres forsikringssselskab til at dække behandlingen, hvilket formentlig er en af grundene til, at det hovedsageligt er meget velhavende patienter som hjernekirurger, piloter og lignende, der opsøger klinikkerne, hvilket Hallowell fortalte os i et interview. Der var ingen af vores informanter, som havde råd til at købe behandling på Hallowells centre, på trods af at de alle havde en videregående uddannelse og var selvforsørgende (Dr. Hallowell 2013; Blæsbjerg & Rønberg 2013).
3. Den officielle betegnelse er i dag „bipolar lidelse“. Da Martin konsekvent kalder lidelsen „manic depression“ i sin monografi, har vi valgt at oversætte det til „maniodepressiv sygdom“, som i øvrigt er en term, der stadig bruges i daglig tale i Danmark (Psykiatrifonden 2013).
4. Vi udførte feltarbejdet med det formål at generere materiale til at skrive specialet „Hvis det er en gave, vil jeg ikke have den“. En etnografisk undersøgelse i New York City af Attention Deficit Hyperactivity Disorder (ADHD) som en ressource“ (2013). Denne artikel bygger både på feltarbejdet og specialet.
5. De to andre selvmordstyper er dels det *altruistiske selvmord*, hvor individet er strengt underordnet fællesskabet, dels det *egoistiske selvmord*, hvor båndene mellem mennesker er for svage, så mange ikke får tilfredsstillende et grundlæggende behov for sammenhørighed og fællesskab (Durkheim 2006 [1897]).
6. Durkheim er senere blevet kritiseret for sin strukturfunktionalistiske tilgang og for at arbejde med et individ, der ikke er refleksivt, men determineret af samfundets strukturer (Ortner 2005: 32). Vi er bevidste om denne kritik, men mener, at de udvalgte aspekter ved Durkheim i denne sammenhæng stadig er relevante.
7. Vi medtager kun voksne med ADHD, psykiatere og coaches, da de er vores kerneinformanter.
8. I de seneste år har der været en omfattende debat om ADHD-diagnosens berettigelse (Nielsen & Jørgensen 2010). Præmissen i denne artikel er, at ADHD er en reel biokemisk tilstand i hjernen. Vi har dette udgangspunkt, da vores informanter oplevede ADHD som en neurobiologisk lidelse med reelle konsekvenser for deres liv. Vi vil derfor ikke komme yderligere ind på medikaliseringdebatten. For en uddybning se for eksempel Brinkmann et al. (2010) eller Conrad (2007).
9. Ifølge Rose & Abi-Rached har human- og socialvidenskaberne længe været meget kritiske over for det stigende fokus på neurovidenskab. En hyppig kritik lyder, at et hjernefokus er reduktionistisk og reducerer kompleksiteten i diverse facetter af menneskelivet. Rose & Abi-Rached mener til dels, at kritikken er berettiget, men opfordrer til et tværdisciplinært samarbejde mellem neurovidenskaberne og human- og samfundsvidenskaberne. De pointerer, at neurovidenskaberne ikke er så deterministiske, som de bliver beskyldt for at være, da neurovidenskaberne for eksempel betragter hjernen som plastisk og åben for intervention. Det vil sige, at sociale omgivelser kan påvirke og ændre hjernen (Rose & Abi-Rached 2013: 9). For videre læsning se for eksempel Rose (2013) og Singh (2012).

Søgeord: ADHD, hjerne, optimering, selvansvar, selvbebrejdelse, anomi, neoliberalisme

Litteratur

- Albrecht, Gary L.
1992 The Disability Business. Rehabilitation in America. California: Sage Publications.
- Barkley, Russell A., Kevin R. Murphy & Mariellen Fischer
2008 ADHD in Adults. What the Science Says. New York: The Guilford Press.
- Blæsbjerg, Christina & Mette Rønberg
2013 „Hvis det er en gave, vil jeg ikke have den“. En etnografisk undersøgelse i New York City af Attention Deficit Hyperactivity Disorder (ADHD) som en ressource. Speciale, Institut for Antropologi, Københavns Universitet.
- Brinkmann, Svend
2010 Patologiseringsstenen. Diagnoser og patologier før og nu. I: S. Brinkmann (red.): Det diagnosticerede liv. Sygdom uden grænser. Side 15-31. Aarhus: Forlaget Klim.
- Burchell, Graham
1996 Liberal Government and Techniques of the Self. In: A. Barry et al. (eds): Foucault and Political Reason. Liberalism, Neo-liberalism and the Rationalities of Government. London: UCL Press.
- Conrad, Peter
2007 The Medicalization of Society. On the Transformation of Human Conditions into Treatable Disorders. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Durkheim, Émile
2006 [1897] Suicide. A study in Sociology. London & New York: Routledge Classics.
- Ehrenberg, Alain
2010 Det udmattede selv. Depression og samfund. København: Informations Forlag.
- Ehrenreich, Barbara
2010 Smile or Die. How Positive Thinking Fooled America and the World. London: Granta Books.
- Giddens, Anthony
1996 Modernitet og selvidentitet, selvet og samfundet under senmoderniteten. København: Hans Reitzels Forlag.
- Goffman, Erving
1990 [1963] Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity. Harmondsworth: Penguin.
- Hallowell, Edward M. & John J. Ratey
1994 Driven to Distraction. Recognizing and Coping with Attention Deficit Disorder from Childhood through Adulthood. New York, London, Toronto & Sydney: Touchstone.
2005 Delivered from Distraction. Getting the Most out of Life with Attention Deficit Disorder. New York: Ballantine.
- Ingstad, Benedicte & Susan Reynolds Whyte
1995 Disability and Culture. Berkeley: University of California Press.
- Larsen, Steen Nepper
2010 Den plastiske hjerne som mulighedsorgan. En analyse af samtidens smag for „neuroplasticitet“ og dens grænser. Dansk Sociologi 21(2):81-102.

- Martin, Emily
 2000 Flexible Survivors. *Cultural Values* 4(4):512-17.
 2007 *Bipolar Expeditions. Mania and Depression in American Culture.* Princeton & Oxford: Princeton University Press.
 2010 Mood Disorders as a Public Health Crisis. In: D. Serlin (ed.): *Imagining Illness. Public Health and Visual Culture.* Pp. 245-63. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Moriyama, Tais S., Guilherme Polanczyk, Arthur Caye, Tobias Banaschewski, Daniel Brandeis & Louis A. Rohde
 2012 Evidence-based Information on the Clinical Use of Neurofeedback for ADHD. *Neurotherapeutics* 9:588-98.
- Murphy, Robert Francis
 1987 *The Body Silent. The Different Worlds of the Disabled.* New York: W.W. Norton & Company.
- Nadeau, Kathleen G.
 1997 *ADD in the Workplace. Choices, Changes and Challenges.* New York: Routledge.
- Nielsen, Klaus & Carsten René Jørgensen
 2010 Patologisering af uro? I: S. Brinkmann (red.): *Det diagnosticerede liv. Sygdom uden grænser.* Side 179-205. Aarhus: Forlaget Klim.
- Nielsen, Peter
 2011 *Velstandssamfundet.* Frederiksberg: Frydenlund.
- Ortner, Sherry B.
 2005 Subjectivity and Cultural Critique. *Anthropological Theory* 5(1):31-52.
- Rose, Nikolas
 2007 *The Politics of Life itself. Biomedicine, Power and Subjectivity in the Twenty-first Century.* Princeton: Princeton University Press.
 2010 Psykiatri uden grænser? De psykiatriske diagnosers ekspanderende domæne. I: S. Brinkmann (red.): *Det diagnosticerede liv. Sygdom uden grænser.* Side 32-57. Aarhus: Forlaget Klim.
 2013 The Human Sciences in a Biological Age. *Theory Culture Society* 20(3): 3-34.
- Rose, Nikolas & Joelle M. Abi-Rached
 2013 *Neuro. The New Brain Sciences and the Management of the Mind.* Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Singh, Ilina
 2012 Human Development, Nature and Nurture. Working Beyond the Divide. *BioSocieties* 7:308-21.
- Svanholm, Gitte
 2009 Unge med ADHD fylder fængslerne. *Politiken* 29. august. www.politiken.dk/indland/ECE777863/unge-med-adhd-fylder-faengslerne/. Downloadet 18.03.11.
- Willig, Rasmus
 2005 Selvrealiseringsoptioner. Vor tids fordring om anerkendelse. I: R. Willig & M. Østergaard (red.): *Sociale patologier.* Side 13-40. København: Hans Reitzels Forlag.

Urciuoli, Bonnie
2008 Skills and Selves in the New Workplace. *American Ethnologist* 35(2):211-29.

The Economist
2008 When Fortune Frowned. Special Report in *World Economy*. Economist.com 9. oktober. www.economist.com/node/12373696. Downloadet 18.03.11.

WHO
2001 Mental Health. New Understanding, New Hope. World Health Organization. www.who.int/whr/2001/en/whr01_en.pdf.

Hjemmesider

American Psychiatric Association 2012
www.psychiatry.org/mental-health/key-topics/adhd

Dr. Hallowell 2013
www.drhallowell.com

National Institute of Mental Health 2013
www.nimh.nih.gov/health/publications/attention-deficit-hyperactivity-disorder/what-is-attention-deficit-hyperactivity-disorder.shtml

Psychcentral 2014
www.psychcentral.com/lib/adhd-and-gender/0003126

Psykiatrifonden 2013
www.psykiatrifonden.dk/forside/Psykiske+sygdomme/ADHD

EN FAMILIE BLIVER TIL

Om kostbehandling som optimeringsproces for familiens socialitet

ALEXANDRA B. RYBORG JØNSSON

Det er lørdag eftermiddag i april 2009. Uden for vinduerne spejler forårssolen sig i knopperne på træer og buske, og inde i stuen breder der sig en liflig duft af hjemmebag. Jeg er blevet placeret i designerstolen, og over for mig sidder Karsten med armen afslappet om sin kone Heidi i sofaen. Lillesøster Sif farver i en malebog, og storebror Torbjørn er inde på sit værelse med en kammerat. Jeg skriver i min notesbog, at det er som taget ud af slutningen på en amerikansk romantisk komedie, hvor det hele går op i en højere enhed, og alting løser sig til sidst, og næsten som om hun kunne læse mine tanker, udbryder Heidi: 'Ja, man kan nok godt fornemme, at vi er blevet sådan en rigtig familie.'

Denne artikel handler om familier, der har et eller flere børn med en adfærdsforstyrrelse, som de behandler med en særlig diæt, der har til hensigt at optimere børnenes funktionsniveau. Familiernes har før diæten mærket, hvordan de som konsekvens af barnets adfærdsforstyrrelse er blevet mistænkeliggjort og udstillet som „dårlige forældre“. Det har medført en stigende grad af social isolation, samtidig med at de har levet med frygt, usikkerhed, og hvad der ellers følger af at have et barn med et alvorligt handicap. Her træder kostbehandling med diæten ind som en social teknologi, der ved at optimere børnene også optimerer forældrenes renommé og socialitet.

Artiklens formål er at se på kostbehandling af adfærdsforstyrrelser uden at tage stilling til, hvorvidt behandlingen har nogen målbar fysiologisk effekt, men i stedet undersøge, om diæten kan ses som en partikulær, social form. I denne optik er kostbehandling en særlig social teknologi, der bruges mere eller mindre bevidst til at skabe en „rigtig“ familie, som Heidi udtrykker det. Familiernes motivation for at starte kostbehandling er ellers, at barnet skal helbredes eller i hvert fald få mindsket symptomerne på adfærdsforstyrrelsen. Jeg vil dog argumentere for en mere pragmatisk analyse, der fokuserer på, hvordan familierne selv – når der ikke sker en bedring i barnets tilstand – bruger

kostbehandling til at navigere i dagligdagens udfordringer med et handikappet barn. Forældrenes håb, overvejelser, refleksioner og handlinger giver et indblik i de sociale omstændigheder og praktiske konsekvenser ved kostbehandling, og det åbner for en analyse af kostbehandling som optimeringsproces for familiens socialitet.

Artiklen skriver sig ind i et stort og polariseret forskningsfelt, hvor effekten af kostbehandling mod adfærdsforstyrrelser diskuteres af tilhængere og modstandere (uddybes senere). Artiklens argument er, at kostbehandling kun kan forstås i en social og kulturel kontekst, og ved at bruge begreber som social teknologi og optimering ekspliciterer artiklen kulturelle forhold og praksisser, som familier uden adfærdsforstyrrede børn tager for givet.

Det er i den sammenhæng interessant at fokusere på, hvordan forældrene agerer i forhold til kostbehandling. Ifølge den franske filosof Michel Foucault er handlinger, der har til hensigt at forbedre egen livskvalitet, ofte knyttet til bestemte former for politisk magt og styring, der fungerer via subjektivitet snarere end via tvang og undertrykkelse. Han bruger betegnelsen „selvteknologi“ om sådanne handlinger og understreger dermed både det individualistiske og det instrumentelle ved denne måde at handle på (Foucault 1988). Ifølge Foucault tillader selvteknologi individer at opnå et ønsket stadie af glæde, fromhed, visdom, perfektion eller udødelighed, eksempelvis gennem gentagne kropslige handlinger, tanker og handlemåder (op.cit.18). I dette tilfælde er det dog ikke forældrene selv, men børnene, som er målet for teknologien. Børnene kan ikke selv kostbehandle, fordi det kræver viden at kunne bruge teknologien „rigtigt“ (Jöhncke et al. 2004: 388). I tråd hermed kan der argumenteres for, at kostbehandling er en form for social teknologi, hvis diæt kræver adgang til viden om, hvilke fødevarer der er henholdsvis „giftige“ og „helbredende“ for mennesker med adfærdsforstyrrelser. Begrebet „social teknologi“ stammer fra de danske antropologer Steffen Jöhncke, Mette Svendsen og Susan Whytes artikel „Løsningsmodeller. Sociale teknologier som antropologisk arbejdsfelt“ (2004). Her forstås social teknologi som et analytisk begreb, der ansporer til at se forbindelsen mellem teknologiens rationaler og dens praktiske konsekvenser i sociale sammenhænge. Med social teknologi understreges, at der er tale om teknologier, der udøves i sociale relationer, og teknologi, der har til hensigt at forme det sociale. Jöhncke et al. skriver, at professionel kunnen er et væsentligt element i varetagelsen af sociale teknologier, og at varetagerne derfor kan påråbe sig „ekspertise“ (op.cit.388). Mens der i artiklen tales om professioner til varetagelse af sociale teknologier såsom pædagoger eller læger, forstås i denne sammenhæng den professionelle kunnen som viden om kostbehandling, som forældrene minutøst har læst sig frem til, taget kurser i og deltaget i erfaringsudveksling om med andre familier. Stort set alle

læger og andre fagpersoner i det biomedicinske system tager afstand fra diæten, der udelukker gluten, sukker, hvede og mælk, idet der ikke findes videnskabelig evidens for effekter, og der er derfor ingen professionelle inden for det etablerede sundhedssystem at trække på. I stedet bliver forældrene selv til eksperter.

Ved at anskue kostbehandling som social teknologi kan det synliggøres, hvordan forbindelsen mellem den tekniske optimering af diæten, moralske perspektiver i forventningerne til familierne og forældrene som sociale aktører bliver til. Sociale teknologier rummer en intentionalitet i retning af „det gode liv“ og kan ses som praktisk kunst, der sigter mod at skabe bestemte ændringer (op.cit.390). Artiklen vil vise, hvordan forældrene gennem tilberedning af mad får mulighed for at tage aktiv del i deres barns behandling. Jeg vil derfor argumentere for, at kostbehandling kan ses som en social teknologi, der rummer en intentionalitet om det perfekte familieliv. Heri ligger muligheden for at skabe meningsfulde relationer børn og forældre imellem og dermed optimere familien.

Adfærdsforstyrrelse - en „rigtig“ diagnose?

I artiklen anvendes paraplybetegnelsen „adfærdsforstyrrelser“ for de lidelser, familiernes børn er diagnosticerede med: ADHD, Tourettes syndrom, infantil autisme, OCD og Aspergers syndrom. Ved brugen af „adfærdsforstyrrelser“ er det ikke hensigten at problematisere anvendelsen af diagnoser, det er blot et praktisk begreb for overskuelighedens skyld.

I Danmark er adfærdsforstyrrelser anerkendte af det offentlige sundhedsvæsen, men det kan diskuteres, om diagnoserne er kulturbundne syndromer. Der findes patientforeninger for børn og familier med autisme i over 80 lande, hvilket om ikke andet vidner om, at i hvert fald diagnosekategorien er global (Daley 2002: 532). Alligevel findes der overraskende lidt litteratur, der sætter autisme i en kulturel kontekst (ibid.). Forskere har dog påvist, at autisme varierer, og at det er kulturelt bestemt, hvordan mentale og fysiske handicap håndteres, og hvilken indflydelse kulturen har på personen med handikappets identitet og socialitet (Whyte & Ingstad 1995; Desjarlais, Eisenberg, Good & Kleinman 1995).

Både fagfolk og lægfolk diskuterer adfærdsdiagnoser. Inden for psykiatrien argumenteres blandt andet for, at der efter en psykopatologisk udforskning af ADHD-populationen ikke vil være patienter nok til, at man kan tale om en selvstændig diagnose. Det er snarere et spørgsmål om en tidligt debuterende skizofren spektrum-tilstand (Lindberg 2005). I tråd hermed kritiseres det diagnosesystem, der bruges til adfærdsforstyrrelser, ICD-10, fordi kriterierne for diagnosticering er dårligt defineret og ikke operationaliserbare (Mortensen 2009). En rapport fra Ministeriet for Sundhed og Forebyggelse viser, at diagnosti-

cering af ADHD, autisme og lignende lidelser stilles med meget forskellig hyppighed, fra 2 procent til 29 procent af en børneårgang, alt efter hvor i landet man befinder sig (SUM 2008). Samtidig er der diskursive kampe mellem forskellige vidensregimer, hvor nogle beskriver ADHD som et handicap, som skal medicineres for både individets og samfundet skyld, mens andre nægter at anerkende ADHD som et handicap, men hævder, at der er tale om en konstruktion skabt af lægemiddelindustrien med henblik på at tjene penge (Andersen 2009:10-24).

For familierne er det dog særligt den del af den offentlige retorik, der sætter børnenes adfærdsproblemer i sammenhæng med en familær dysfunktion, der opleves som stigmatiserende. Denne kritik har været fremført siden slutningen af 1980'erne (for eksempel Patterson et al. 1993; Sroufe 1989), og argumentet underbygges ved blandt andet at vise, at hyperaktivitet kan stamme fra omsorgssvigt, overstimulering og andre miljømæssige faktorer (Carlson, Jacobvitz & Sroufe 1995; Jacobvitz & Sroufe 1987). I nyere tid i Danmark gengav en dansk psykolog samme argument i et interview i dagbladet Politiken, hvor han citeres for at sige, at „langt de fleste børn ‘med ADHD’ blot har adfærdsproblemer, som er helt normale og bunder i forældrenes interne konfliktfyldte parforhold“ (Korsaa 2011a, 2011b). Kritikken foregår ikke kun i forskningsfora, men også i medierne.

Denne kontekstualisering er vigtig for at forstå det sociale rum, forældrene til adfærdsforstyrrede børn færdes i, når de er uden for hjemmet. Fælles for forældrene er, at de har et barn med en social uacceptabel, aggressiv eller udfordrende opførsel. Barnet er ofte stædigt, irritabelt og besværligt. Det starter slåskampe, lyver, stjæler og pjækker fra skolen (Nielsen i Broeng 2007:48-74). Forældrene oplever ofte konflikter med andre forældre, dømmende bemærkninger fra tilfældige forbipasserende og, jf. ovenstående diskussion, mistro til, om barnet mon virkelig er sygt, eller om det er forældrene, der er årsag til problemet.

Adfærdsforstyrrelser behandles i det offentlige sundhedssystem ved at forsøge at fremme barnets normale udvikling. Der arbejdes med pædagogiske tiltag og værktøjer, støttetimer og lignende, og børnene med ADHD kan medicineres, så hyperaktiviteten mindskes, og koncentrationsevnen forbedres. Selv om symptomerne kan dæmpes, anses adfærdsforstyrrelser som uhelbredelige og livsvarige (Broeng 2007:134). Familiernes interesse for kostbehandling skal forstås i dette lys.

Kostbehandling og kernesunde familier

Kostbehandling af adfærdsforstyrrelser kan deles op i flere forskellige underdiæter: omega 3 og 6-fedtsyretilskudsdiæt (Richardson & Montgomery 2005), tilsætnings- og salicylsyrefridiæt (Feingold 1975), hyperallergiudelukkelsesdiæten

(Pelsser et al. 2011), fødevareroverfølsomhed (Ferguson 1992), jern- eller zinktilskudsdiæten (Konofal et al. 2008; Arnold et al. 2010) og endelig sukker- og aspartamfri diæten (Wolraich et al. 1994). Kernesund families kostbehandlingsprogram er en blanding af disse diæter, og familierne, jeg har fulgt, udelukker for eksempel også både sukker, aspartam, gluten, hvede og mælk og tager en række kosttilskud. Der findes imidlertid ikke videnskabeligt accepteret evidens for, at bestemte diæter kan helbrede adfærdsforstyrrelser (Cormier & Elder 2007; Millichap & Yee 2012). Det har ført til en opdeling mellem det biomedicinske sundhedssystem, hvor kostbehandling ikke anerkendes, og en række private sundhedsaktører, der har gjort kostbehandling til et kommercielt felt (se for eksempel neurozym.com, der blandt andet sælger fødevarerallergitest og kosttilskud). Dette modsætningsforhold skaber rum for ekspertgørelse af forældre, der med afsæt i egen (barnets) kropslige erfaring, fremstilles som specialister i behandling af adfærdsforstyrrelser. I USA har eksempelvis skuespiller og undertøjsmodel Jenny McCarthy holdt foredrag og skrevet bøger om sin søns autisme (McCarthy 2007).

I Danmark blev journalist Ninka-Bernadette Mauritson landskendt som ekspert i kostbehandling efter udgivelsen af bogen *Kernesund familie* (2007), der blev solgt i 90.000 eksemplarer. Bogens hovedpersoner er familien Mauritson, der ud over Ninka selv består af manden Morten samt børnene Bertram og Melvin. *Kernesund familie* indeholder temaer om alt fra børne- og familiemad over sukkernedtrapning, udrensning og naturmedicin til familiemotion med dertilhørende guides, tips, test og opskrifter. Desuden findes en vejledning i, hvordan forældre kan kostbehandle deres barn for en adfærdsforstyrrelse.

Når en mor følger sit kald og sin livsvej, er der ingen grænser for de forandringer og mirakler, hun kan skabe. Nu er det din tur (kernesundfamilie.dk).

I bogen følger vi familiens egen vej i kostbehandling, hvor de udelukker tilsætningsstoffer, gluten, mælk og sukker og samtidig begynder at tage kosttilskud og motionere. Vi læser, hvordan kostbehandlingen medvirker til, at sønnen Bertrams autistiske træk aftager (Mauritson 2007). Mauritsons argument for kostbehandling er, at børnene i virkeligheden ikke har en adfærdsforstyrrelse, men er fødevarerallergikere, og at det er tilsætningsstoffer, gluten, sukker og hvede, der får dem til at „reagere“, så de fejlagtigt diagnosticeres med eksempelvis autisme. „At reagere“ er en betegnelse, der ofte bliver brugt af forældrene, og med det menes, at barnet bliver hyperaktivt, trækker sig ind i sig selv, får tics eller lignende symptomer.

Kernesund familie fik stor opmærksomhed af landsdækkende og lokale medier, og mediedækningen toppede, da Sundhedsstyrelsen og Fødevarestyrelsen i maj

2008 udsendte en pressemeddelelse, hvori de advarede mod bogen og diætens „skadelige råd“, der risikerer at give „fejlnærede børn“ (Sundhedsstyrelsen 2008). Også andre sundhedsaktører har kritiseret diætten, blandt andet professor og tidligere formand for ernæringsrådet Arne Astrup (Thorup 2008; Aagaard 2009). Mauritson afviser anklagerne om uvidenskabelighed ved at henvise til videnskabelige undersøgelser, der fastholder, at adfærdsforstyrrelser *kan* kostbehandles. Ifølge disse undersøgelser er det især proteinerne fra gluten og kasein fra mælkeprodukter, som skaber problemer for de børn, der ikke kan nedbryde proteinerne i tarmsystemet, hvilket medfører, at de får adfærdsforstyrrende stoffer i blodbanen. Disse stoffer påvirker hjernen og er årsagen til symptomerne på adfærdsforstyrrelserne (Mauritson 2007). Undersøgelserne afvises imidlertid af Sundhedsstyrelsen, da der er tale om forsøg på rotte og celleniveau, der ikke kan overføres til mennesker (Thorup 2008).

Vejen ind

Analysen er empirisk forankret i materiale fra et antropologisk feltarbejde på Sjælland i 2008-2009 udført i forbindelse med min specialeafhandling. Gennem et lille år fulgte jeg otte sjællandske familier, der havde et eller flere børn med en adfærdsforstyrrelse. De er alle anonymiseret her i artiklen. Familierne kender hinanden fra en på det tidspunkt nystartet og ganske lille forening for familier, der bruger kostbehandling i et forsøg på at behandle deres barns handicap. Alle bruger kostbehandling i håb om en fremtid, hvor barnet er raskt, men har dog vidt forskellige tilgange til diætten (Ryborg 2011). Nogle har fået tilbudt Ritalin mod barnets symptomer af det offentlige sundhedsvæsen, men familierne, jeg har fulgt, tager afstand fra medicinering.

Mit første forsøg på kontakt til foreningen blev afvist. Det var i perioden, hvor Kernesund familie blev stærkt kritiseret i medierne, og de ønskede ikke flere udefrakommende, potentielle kritikere. Den negative opmærksomhed har gjort, at de fleste familier ikke ønsker at delagtiggøre omverdenen i deres valg af behandling, fordi de frygter at blive associeret med kvaksalveri.

Jeg forsikrede derfor foreningen om, at jeg ikke var ude på at udstille familierne eller i færd med at lave en journalistisk undercoveropgave. Jeg var der for at forstå, hvad et barn med adfærdsforstyrrelse gør ved familien, og hvorfor man vælger kostbehandling, når nu det ikke virker. Svaret var „det virker altså“, men også en lille åbning i form af en invitation til foreningens generalforsamling. Der fik jeg rekrutteret 19 familier, hvoraf mere end halvdelen sprang fra undervejs. De havde simpelthen ikke overskud til at medvirke. „Mine“ otte familier, som jeg er kommet til at kende og holde af, besøgte jeg så ofte, de kunne overkomme, over

en periode på et lille år fra vores første møde. Tit var jeg der fra tidlig eftermiddag til sen aften og hjalp til med madlavning og børnepasning. Sådan indsamlede jeg empiri til at give et indblik i, hvordan kostbehandlingen påvirker og udfordrer sociale rammer, hvad kostbehandlingen motiveres af, og hvordan den opfattes i en hverdagsoptik (Hastrup 2004:408).

Far, mor og (adfærdsforstyrret) barn

Den der familiefølelse, den har aldrig rigtig været der (Jannie, mor til tvillingedrenge på 6 år med ADHD).

At få sit barn diagnosticeret med en adfærdsforstyrrelse griber ind i forældrenes forestillinger og drømme om barnets fremtid. For forældre til børn med eksempelvis autisme er barnets sygdom og sociale vanskeligheder så altoverskyggende, at alle relationer – på arbejdet, familiemæssige, venskabelige og romantiske – påvirkes (Wolfe 2012). Det har ikke kun konsekvenser for barnet, men også for forældrenes selvfølelse og familiens socialitet (Broeng 2007:131-40).

Min brug af begrebet socialitet er inspireret af den tyske sociolog Georg Simmel. Ifølge ham bindes samfundet sammen af de sociale bånd eller netværker, mennesker knytter til hinanden. Gennem deres indbyrdes relationer påvirker individerne hinanden og bliver dermed samfundsvæsener, der indgår som en del af en socialitet (Simmel 1998:24). I Simmels antagelse er socialitet alle typer af sociale relationer, hvor mennesker oplever en eller anden form for samvær, og/eller hvor de handler i forhold til hinanden (Hammershøj 2003:207). Grundlæggende betyder socialitet måder at være sammen på, og i bredere forstand handler det om de menneskelige grundbetingelser, der kommer af at være et enestående individ og samtidig del af et fællesskab (Sjørølev 2007:13). I denne sammenhæng er socialitet relevant for at beskrive, hvordan familien afskæres fra og på ny får mulighed for at indgå i sociale relationer både indbyrdes og i det omgivende samfund. Jeg åbner endvidere op for en bredere forståelse af socialitet, idet jeg vil se på socialitet i et optimeringsperspektiv og foreslå, at det at have velfungerende sociale relationer vedrører familiernes velbefindende og renommé.

De familier, jeg har fulgt, deler håb, overvejelser, refleksioner og forestillinger om, hvad et „rigtigt“ familieliv indebærer. Deres forståelser af familie relaterer sig især til den socialitet, der knytter sig til at have børn: både at blive en del af de sociale fællesskaber og samværsformer, som børn giver adgang til, og det at blive forældre sammen og dermed indgå i en ny form for relation til sin partner. De samme ønsker og ideer om familieliv kan ses i den danske antropolog Tine Tjørnhøj-Thomsens studie af ufrivilligt barnløse, der italesætter det at have

børn som adgangsgivende for en række socialitetsformer, som familien deltager i (Tjørnhøj-Thomsen 1999). De ufrivilligt barnløse forbinder det eftertragtede familieliv med hverdagsaktiviteter såsom at lege i snevejr, deltage i forældremøder, tage på skovtur og andre trivielle hverdagsting (op.cit.68). Drømmen om den velfungerende familie kan desuden spores overalt: selvhjælpsbøger, hjemmesider for forældre, debatindlæg og medieindslag med familieekspertes (se for eksempel magasinet Vores Børn, Go Morgen Danmarks faste familierådgiver Lola Jensen, www.baby.dk m.m.). Jeg vil derfor argumentere for, at der er tale om en generel diskurs i samfundet, som eksempelvis Maria, hvis ældste søn blev diagnosticeret med infantil autisme, da han var 3 år, taler sig ind i:

[...] Jeg har altid troet, jeg ville være sådan en familie, der bagte snobrød med børnene og tog på kanoture, altså, det gør jeg jo også med Andreas, men vi er ligesom ikke sammen om det som alle andre. Den ene [forælder] må altid blive hjemme med Jonas (Maria, mor til Jonas med infantil autisme).

Maria giver udtryk for en bestemt forestilling om, hvad et familieliv indebærer, og er ked af, at familien ikke kan være sammen om aktiviteter, som andre familier er. Jannie lader til at dele denne forståelse:

Den der drøm om, at nu skal vi bare ha' det enormt hyggeligt og rart, og det blev bare ALDRIG nogen sinde rart ... Altså, det er først efter, at vi har lavet kostforandringer, først det sidste halve år, hvor jeg begynder at sige, o.k., nu begynder det at være rart, nu er vi en familie (Jannie, mor til tvillinger med ADHD).

Om andre familier uden adfærdsforstyrrede børn lever idylliske og problemfrie tilværelser, er tvivlsomt, men det er ikke pointen her. I stedet er det *ideen* om, hvad familien kunne have været, hvis ikke barnet havde haft et handicap:

Jamen, det var da en drøm, der brast. Det var det helt sikkert. Det har bare aldrig været hyggeligt og rart hjemme hos os. Og da jeg fandt ud af, at Mathilde var Asperger [havde Aspergers syndrom], jeg tror ... jeg satte mig bare hjem, og så tudede jeg i tre dage, tror jeg. Det var ligesom ikke sådan, det skulle være (Karen, mor til Mathilde, 10 år, med Aspergers syndrom).

Diagnosen har altså ikke kun konsekvenser for barnet, men også for forældrenes selvfølelse og familiens sammenhold.

Alt det, jeg havde forestillet mig, vi havde sådan en joke i mødregruppen, altså, han var den eneste dreng, ik', og så havde vi sådan en joke med, at han var en rigtig casanova. Men så pludselig må man bare tænke det hele om, Nicklas, han kommer jo måske aldrig til at have en kæreste (Lotte, mor til Nicklas, 4 år og infantil autist).

Et andet aspekt af kostbehandlingen er de økonomiske udgifter. Selve diæten kan lyde simpel, men kræver „en livsstilsomlægning for hele familien“, som Maria, der er mor til Jonas med infantil autisme, udtrykker det. Al mad skal laves fra bunden for at undgå de ingredienser, børnene ikke kan tåle. Når børnene skal til børnefødselsdag eller andre begivenheder, der involverer slikposer, kage og andet „forbudt“, skal der laves „madpakke“ med sunde alternativer som mandelmuffins og frugtslik. Samtidig skal alle råvarer være økologiske, helst biodynamiske, og det er både dyrt og tidskrævende at handle, da de færreste supermarkeder har alt, hvad der skal bruges. Familierne har også en stor udgift til de krævede kosttilskud. Karen, der er alenemor til Mathilde med Aspergers syndrom og hendes søster Louise, anslår, at hun bruger cirka 1000 kroner om måneden på olier og vitaminer. De empiriske eksempler peger i retning af, at familierne lever med de praktiske og økonomiske udfordringer ved kostbehandlingen i håb om et rask barn, men også mere eller mindre bevidst, fordi familiens socialitet optimeres, hvilket jeg vil beskrive i det følgende.

Optimering af familien

Når jeg i denne artikel argumenterer for kostbehandling som noget, der optimerer familien, har jeg ladet mig inspirere af den britiske sociolog Nikolas Rose, der sætter medicinske forbedringsteknologier i fokus inden for sundhedsområdet ved at påvise, hvordan teknikker og teknologier ikke kun er afgrænset til at behandle sygdom, men også bruges til optimering (Rose 2007). Han argumenterer for, at vi er blevet til forbrugere, hvis behov ikke kun er styret af behandlingsmæssige nødvendigheder, men også en evig søgen efter at optimere kroppen og selvet (op.cit.20). At bruge optimering som begreb uden for matematikkens verden er en tendens, der tydeligt ses inden for sundhed. Kroppen og sindet skal forbedres og udvikles til at kunne og være det bedst mulige. Kostbehandling falder inden for optimeringstendensen for de familier, jeg har fulgt, fordi det ikke blot er et spørgsmål om at følge en bestemt behandling, men snarere bliver et personligt projekt for forældrene. Det bliver særligt interessant, når mange af forældrene i et fortroligt øjeblik røber, at de faktisk ikke kan se den store forskel på barnet før og efter. Når de alligevel kan berette om, hvor meget bedre familien har fået det, efter de er startet i kostbehandling og vover at deltage i sociale arrangementer, selvom barnet eksempelvis stadig kan optræde aggressivt, er det mit argument, at det skyldes, at kostbehandlingen som teknisk optimering sættes i en social kontekst og derved får karakter af en social teknologi. En pointe, som kan illustreres empirisk med udgangspunkt i Jannies fortælling om hendes og drengenes erfaringer med kostbehandling.

Jannie og tvillingerne

Jeg kunne ikke gøre noget. Bare se på og enten fylde dem med Ritalin [medicin mod ADHD] eller lade dem udvikle sig til små voldspsykopater. Men nu ved jeg, hvordan jeg skal takle det, jeg kan sgu selv gøre noget. Jeg kan give mine drenge et helt normalt liv.

Da jeg møder Jannie første gang, sidder vi på Café Sommersko i det indre København. Hun har fra starten meldt ud, at hun ikke magter at have mig på besøg derhjemme, og cafeen ligger tæt på jobcenteret, hvor hun skal møde senere. Jannie er på det tidspunkt 32 år, fraskilt og mor til William og Lucas, tvillinger på 7 år. Allerede da hun var gravid med drengene, havde hun på fornemmelsen, at der var noget galt. Drengene viste sig også at have store adfærdsmæssige problemer, de dannede ingen relationer til andre børn, og da de startede i børnehave, optrådte de ofte voldeligt over for de andre børn. Efter en episode, hvor drengene overfaldt et andet barn, der endte på skadestuen, blev de flyttet til en specialinstitution, og hele Jannies liv ramlede sammen. Hun og manden gik fra hinanden, hun mistede sit job, og drengene så ud til at være dømt til et liv med problemer. Men så opdagede hun bogen *Kernesund familie*, og den talte lige ind i hendes forståelsesunivers. Jannie er tidligere anorektiker og levede økologisk, vegetarisk og sukkerfrit, allerede inden hun startede kostbehandlingen af drengene. Hun har derfor ikke oplevet kostomlægningen som noget stort spring, som hun siger:

Altså, jeg ser bare røde lamper, når jeg hører ordet ritalin ik'? Og jeg ved jo, hvad sukker og gluten kan gøre ved mig.

Før kostbehandlingen startede, følte Jannie sig magtesløs og drømte om at gøre de ting, andre familier gør, som for eksempel at gå på museer, tage på ferie eller cykle ture i skoven. Drengenes adfærdsforstyrrelse gjorde, at Jannie følte, at drømmen var uden for rækkevidde. Det er den i princippet endnu, da drengene stadig lider af hyperaktivitet og opmærksomhedsbesvær, men drengene har ifølge Jannie gjort store fremskridt.

Efter de første 14 dage havde vi resultater. Drengene begyndte at få sociale relationer, de har stadig mange konflikter, men volden blev mindre, de begyndte at kunne sætte ord på deres følelser og tanker.

Om det er diætens skyld, det øgede fokus, tilfældigheder eller andet, skal ikke diskuteres her, for i denne henseende er det Jannies oplevelse af, at drengene er blevet optimeret, der er vigtig.

Da jeg møder Jannie næste gang – denne gang på Kaffeplantagen på Skt. Hans Torv i København, for der kan man få en cafe latte lavet på sojamælk, som

er „tilladt“ på diæten, har hun og drengene været til hendes mors fødselsdag i weekenden. Jannie oplever, at selv hendes nære netværk er skeptiske over for kostbehandling, og hun er irriteret på både sin mor og søster, da vi taler sammen, fordi de ikke respekterer drengenes diæt:

Hun [Jannies mor] havde lavet en lagkage, sådan en gammeldags med flødeskum og syltetøj. Det var jo for at fejre [dagen] med drengene eller gøre dem glade. Lucas fik sådan et stykke her (viser et lille stykke med hænderne), og en halv time efter kom reaktionen. Han gik helt amok, slog og sparkede, så vi var nødt til at ta' hjem.

Lucas' reaktion bekræfter Jannie i, at drengene faktisk får det bedre af kostbehandlingen. Og selvom der opstår konflikter i relationen til andre familiemedlemmer, er drengenes fremskridt det hele værd, fortæller hun. Sidste gang vi ses, tre kvart år efter vores første møde, følger Jannie og drengene stadig kostbehandlingen og har svingende resultater. Men de har været i sommerhus og besøgt Legoland, sådan noget, som Jannie „altid har drømt om for mig og drengene“. Jeg vil derfor argumentere for, at kostbehandling kan ses som en teknisk optimering af børnene, og som i denne sociale kontekst skaber mulighed for, at Jannie kan udleve sin forestilling om det gode familieliv.

De dårlige forældre

Opfattelser af, hvad der udgør afvigelser og social acceptabel opførsel, varierer socialt og kulturelt (Whyte & Ingstad 1995; Jenkins 1998), og i henhold hertil skal barnets sociale vanskeligheder ses i en dansk kontekst, hvor børn forventes at udvise empati, bruge forestillingsevnen i leg og være i stand til at kommunikere sprogligt i treårsalderen (Broeng 2007:61). Børn i Danmark forventes desuden at gøre, hvad deres forældre beder dem om, det meste af tiden, at sidde stille og ikke råbe, hvorfor adfærdsforstyrrede børn kan fremstå som uopdragne og deres forældre som dårlige forældre.

Man går der i Føtex, og så pludselig er hun bare helt oppe at køre ... Hun skriger og lægger sig på gulvet og råber 'fuck dig, mor' og 'bitch' og 'luder', og hvad hun ellers kan finde på, fordi hun vil have et eller andet ... Det er simpelthen forfærdeligt, man kan jo godt fornemme, at folk kigger, og man ved bare, de tænker, at sådan plejer piger på 10 år ikke at være, hun må være en dårlig mor (Karen, mor til Mathilde med Aspergers syndrom).

Forældrene i min undersøgelse tager ofte afstand til „andre“ forældre, underforstået dem, der ikke har et barn med adfærdsforstyrrelse. Karens citat ovenfor

illustrerer, hvordan familierne ofte føler sig udstillet og set ned på, blandt andet fordi adfærdsforstyrrelserne er „usynlige“ handicap. I nogle tilfælde skal man være fagperson for at spotte, at der er noget galt med barnet, hvis man ikke lige er der under et udbrud, som jeg oplevede.

Jeg sidder med Maria ved køkkenbordet og taler. Vi drikker kaffe, den yngste dreng Andreas spiller Wii, og Jonas sidder stille og roligt ved computeren. Maria er ved at forklare mig, hvor hun handler alle de specialvarer, som diæten kræver, da et hyl fra Andreas pludselig flænger luften. I det samme ser jeg Jonas være ved at hive Wii-stikket ud af væggen og ligne en, der skal til at kaste maskinen i hovedet på sin lillebror. Maria er straks henne ved dem og griber fat i Jonas, hun holder ham nede med hele kroppen, han skrider, hyler, sparker, og det er meget voldsomt. Jeg er dybt chokeret, Jonas virker som et vildt dyr, og Maria holder ham så hårdt fast, at det ser ud til at gøre ondt. Det er meget ubehageligt at overvære. En halv time senere, da Jonas er faldet ned igen, forklarer Maria, at hans raserianfald er mindsket meget, og at det her bare var, fordi han også ville prøve Wii, og Andreas ville spille færdig først. Jeg skriver senere om aftenen, at hvis det var et meget lille raserianfald, er jeg glad for, at jeg ikke har overværet et af de slemme! (Feltnote, 23. marts 2009).

Ved genlæsning af feltnoten erindrer jeg, hvordan jeg i mødet med familien tænkte, at man ikke rigtig kunne mærke på Jonas, at han er autist. I situationen er min reaktion på Marias håndtering af konflikten, at jeg synes, hun er for hård. Retrospektivt ser jeg, at jeg ubevidst skriver mig ind i rækken af fordomsfulde fremmede, der dømmer forældrenes evne til at tage vare på børnene uden at kende hele historien (efterfølgende fortalte Maria, at hun på et familiekursus har lært „holde fast“-tricket, der skal gøre Jonas tryk ved at mærke hendes krop). Jeg synes også, hans udbrud er voldsomt og bliver lidt bange, og selvom det ikke er sjovt at indrømme, er jeg smerteligt bevidst om, at det har kunnet aflæses på mit kropssprog. Jeg, antropologen, som ellers er „på familiens side“. Episoden er illustrativ for, hvad det er, forældrene til adfærdsforstyrrede børn bliver mødt med i dagligdagen.

De gode forældre

‘Vi mener jo, at det at være gode forældre ikke er noget, man automatisk bliver, det er noget, man skal arbejde for hele livet.’ Sådan siger Lotte til mig, mens vi vasker op efter aftensmaden. Jeg er på opfølgende besøg året efter feltarbejdet, og da jeg er højgravid på det tidspunkt, drejer det meste af samtalen sig naturligt om det at blive mor. Lotte og Frank har under middagen givet udtryk for deres forståelse af, hvordan ‘man’ bliver en god forælder (fra feltnote 4. maj 2010).

Overskrifternes binære skel mellem gode og dårlige forældre er tilsigtet. I mit materiale trækker forældrene en meget skarp linje mellem at være „god“ frem for „dårlig“ uden nogen mellemvej. Det er en kategorisering, forældrene bruger om sig selv og andre som et led i at genskabe familien gennem kostbehandling. Kostbehandling synliggør de værdier og ideologier om forældreskabet, der er på spil, hvor opofrelse og det at ville „gøre alt for sit barn“ er essentielt. For forældrene er kostbehandling den „rigtige“ og gode måde at forholde sig til barnet på, og familier, der ikke kostbehandler deres adfærdsforstyrrede børn, er dermed „forkerte“ og dårlige. Det betyder, at kostbehandlingen bliver moralsk befæstet og indebærer en disciplinering af hele familien.

Forældre tænker fra tid til anden over, om de har nogen „skyld“ i barnets sygdom. ADHD er arveligt, og eksempelvis Jannie har også selv ADHD og mener derfor, at det er på grund af hende, at drengene er blevet syge. Samtidig er det at være forælder til et barn med en adfærdsforstyrrelse et stort psykisk pres, og de fleste føler fra tid til anden, at de ikke kan magte barnet (Broeng 2007). Kostbehandlingen tilbyder en løsningsmodel, der giver Jannie mulighed for at hjælpe drengene ud af den sygdom, hun har „givet“ dem. På samme tid gør kostbehandlingen børnenes adfærdsforstyrrelser mere håndgribelige ved at sidestille dem med en allergi, der kan helbredes. Ved at anskue kostbehandling som social teknologi synliggøres, hvordan forbindelsen mellem den tekniske optimering i diæten, moralske perspektiver i forventningerne til familierne og forældrene som sociale aktører bliver til.

Der er da nogle, som kalder os hellige, og det er da sårende. Jeg kan bare ikke forstå, hvordan man som mor ikke vil sit barns bedste. Når man nu kan gøre noget ved det, men bare ikke gider, fordi det er besværligt, det forstår jeg simpelthen ikke (Lotte, mor til Nicklas, 4 år, infantil autist).

Et lignende forhold mellem forælderrollen og mad ses i Japan, hvor forestillingen om den gode mor udtrykkes gennem børnenes madpakker, hvor tiden og umagen, de har lagt i madpakken, bliver proportionel med, hvor gode mødre de er (Allison 1997:296). Forholdet mellem optimeringen af barnet og optimeringen af familien og dens renomme hænger således uløseligt sammen, som vi skal se i det næste afsnit.

Ekspertfamilien

Heidi og Karsten er forældre til Torbjørn på 9 år, der lider af Tourettes syndrom, og hans lillesøster Sif på 4 år. Jeg møder Heidi første gang en råkold decemberdag i indre by, hvor vi er til stiftende møde i foreningen for familier, der kostbehandler.

Hun er der egentlig mest for at snuse, Karsten er hjemme og passe børnene. De har købt bogen *Kernesund familie* og er meget optimistiske i forhold til at helbrede Torbjørn.

Et par måneder senere sidder jeg for første gang i deres stue, det er mørkt udenfor, og jeg har lovet, at det er et ganske kort interview, for Torbjørn skal til fodboldturnering i Jylland næste dag, så hele familien skal tidligt op. Karsten har lavet kaffe til os, Torbjørn leger på sit værelse, og Sif sidder og tegner og afbryder med jævne mellemrum. Imens fortæller Heidi, at hun er træt af altid at blive udstillet. Med antropologen Erving Goffmans ord kan man betegne dette som et eksempel på stigmatisering, idet hun oplever at føle sig kulturelt uacceptabel og mindreværdig i forhold til de „normale“ familier (Goffman 2009 [1963]:41, 43). Stigmatisering er en social proces, hvor individets sociale identitet ødelægges som et resultat af omgivelsernes reaktioner og kategoriseringer (op.cit. 45). Goffman opererer med tre former for stigma, men i denne sammenhæng er det vigtigst at se på de kategoriseringsprocesser og sociale konstruktioner, der opstår i samspillet mellem familierne og omverdenen. Torbjørns socialt uacceptable opførsel satte, før de begyndte kostbehandlingen, hans mor og far i en pinlig og mindreværdig situation over for de andre forældre:

Jeg orkede bare ikke at komme til alle de der arrangementer – nu skal klassen grille sammen-agtigt. Torbjørn får altid voldsomme tics, når vi er ude, især lydene bliver kraftigere [Torbjørn siger den samme ‘aahhh’-lyd igen og igen, hvilket er et normalt symptom ved Tourettes syndrom]. Alle prøver at være søde, men det virker enormt nedladende.

De andre forældre ved naturligvis, at Torbjørn er syg, men selve sygdommen er stadig stigmatiserende. Heidis oplevelse er, at hun bliver kategoriseret som en svag mor til et stakkels barn, som det er synd for, og dermed indtræder hun og familien nederst i det usynlige sociale hierarki – en plads, hverken hun eller Karsten har lyst til at have. Heidi fortæller, at hun ikke ønsker de andres medlidenhed, hun kan ikke holde ud, at folk skal synes, det er synd for hende. I starten var hendes taktik at forklare alle tilstedeværende, hvorfor Torbjørn for eksempel har brug for at gå afsides for at „tics’e“, så han kan være i ro bagefter. Men efterhånden var det blevet noget af en byrde altid at skulle forklare sig, og Heidi og hendes mand valgte flere og flere sociale arrangementer fra.

Nu har de efterhånden kostbehandlet i snart tre måneder, og de synes, at Torbjørn har det meget bedre, hans tics er færre, og han er knap så sensibel over for lyd. Kostbehandlings optimering af Torbjørn afspejler sig i familien. Pludselig oplever familien sig fremstillet som en succesfamilie, dem, der har overskuddet og „lever så sundt“, som Karsten har hørt nogen sige om dem. Børnenes optimering

har skabt et nyt fundament for familien og en mulighed for at ændre det indtryk, der gives udadtil, fra at være „dårlige forældre, der ikke opdrager deres børn“, til at være „gode forældre, der gør en ekstra indsats“.

Heidi fortæller også, at Torbjørns børnelæge er blevet meget interesseret i kostbehandling og „vil høre alt om, hvordan vi [familien] gør“. Heidi får nu pludselig en ekspertrolle over for Torbjørns læge, og denne transformation rækker langt ind i Heidis sociale relationer:

Jeg kan jo kun sige, at det [kostbehandlingsdiæten] helt sikkert også vil hjælpe dem [...] alle i familien har fået det meget bedre, vi er gladere og sundere (Heidi, mor til Torbjørn, 9 år med Tourettes syndrom).

Heidi fortæller, at arbejdskolleger og forældre til Torbjørns klassekammerater er begyndt at spørge interesseret efter at have hørt, at Heidi hjælper børnelægen med sin viden. Heidi er ikke kun ekspert i kostbehandling, hun har også fået en ny høj status, da hun kender vejen til en gladere og sundere familie.

I løbet af de næste par måneder kostbehandler familien stadig og er meget tilfredse med resultatet. De synes, at de alle oplever at få mere energi, være gladere og oplever ikke mindst, at Torbjørn har en roligere adfærd. Som artiklens indledende citat viser, er familiens forestilling om sig selv som en samlet enhed stadig intakt, og kostbehandlingen lader til at have optimeret deres relationer. Men der kommer knaster i glæden. Ved mit sidste besøg overvejer de at prøve noget andet, for kostbehandlingen er meget tidskrævende, og familien er igen begyndt at takke nej til at deltage i sociale arrangementer.

Optimering eller distancering

I casen med Torbjørn og hans familie oplever familien først, at kostbehandlingen åbner for nye relationer, men siden hen også, at kostbehandlingen udelukker familien fra et socialt fællesskab. Ved at trække på referencer fra antropologien kan vi måske forstå denne dobbelthed. Antropologiske studier viser, at det er forbundet med symbolsk værdi at dele mad, og at en gruppes sammenhørighed styrkes derved. At spise og drikke sammen i en familie er eksempelvis blevet analyseret som en aktivitet, der bringer de individuelle familiemedlemmer sammen i et dagligt ritual. Marjorie DeVault (1991) beskriver, hvordan familiemedlemmers hverdagsliv i danske og canadiske familier leves adskilt fra hinanden i løbet af dagen. Muligheden for at samles er ofte begrænset på grund af skole, job og forskellige aktiviteter i fritiden, og derfor kan middagstidspunktet også ændres fra dag til dag, så alle familiemedlemmer kan deltage. Under måltidet betragtes det at tale om, hvordan dagen er forløbet for den enkelte, som et vigtigt aspekt

af måltidet. Familien bliver derigennem genskabt, og de interne relationer bekræftes på daglig basis ved familiens måltider (op.cit.48-51). DeVaults analyse er vedkommende og rammende for mange danske familier, men for familierne, der kostbehandler, er det endnu vigtigere at samles omkring dette ritual, fordi maden efter familiens overbevisning er vejen til det syge barns helbredelse, og derfor er det centrale i familiens sociale liv.

I tråd hermed har Simmel argumenteret for vigtigheden af måltidet som social organisation. Simmel skriver, at et civiliseret måltid er karakteriseret ved forbud og regler, som når vi i Danmark aldrig starter med osten, men derimod følger en bestemt rækkefølge, fra fisk til kød og slutter med ost (Schwartz 2003). Disse forbud og regler hæver det at spise fra det fysiologisk primitive til en social begivenhed. Mennesker uden noget tilfælles kan gennem det at dele mad skabe en følelse af samhørighed (Simmel 1998:135-36). Den britiske antropolog Mary Douglas argumenterer for, at mad og drikke bliver brugt som markører, der udtrykker de sociale relationers struktur, både internt i familien og i mødet med mennesker uden for familien (Douglas 1999:255). Denne pointe er særlig relevant for familierne i kostbehandling, der grundet diæten næsten aldrig må spise, hvad der bliver serveret ved sociale begivenheder uden for hjemmet. I stedet skal de medbringe egen mad, og familierne takker tit nej til invitationer, „fordi det er for besværligt“, som Heidi, forklarer og uddyber:

For det første gider man ikke skulle stå og forklare, nej, det er, fordi Torbjørn ikke kan tåle det [slikket], og så skal folk altid fortælle, hvor synd det er for ham, at han ikke må få det, de andre får. Og det er heller ikke altid, jeg har tid til at lave mad hjemmefra [...] nogle folk respekterer det bare ikke, de tror, vi er tossede eller sådan noget, og det er da sårende. Så gider man jo ikke blive ved [med at se dem].

Her ser vi en dobbelthed i de sociale aspekter af kostbehandlingen, der på den ene side optimerer familien ved at styrke familiens renommé og give dem lyst til atter at deltage i sociale arrangementer, men på den anden side samtidig distancerer dem fra andre og derved begrænser deres muligheder for social interaktion. Samtidig er kostbehandlingen medvirkende til at styrke sammenholdet i familien – forældre og søskende følger diæten i sympati med den syge bror eller søster og synliggør derved familiens sammenhold. Det peger i retning af, at kostbehandlingen kun *til dels* kan optimere familien og mest i forhold til familiens interne relationer.

Søgeord: adfærdsforstyrrelser, familie, mad, social teknologi, socialitet, optimering

Litteratur

- Allison, Anne
1997 Japanese Mothers and Obentos. The Lunch-Box as Ideological State Apparatus. In: C.M. Counihan & P.V. Esterik (eds): Food and Culture. A Reader. Pp. 296-314. New York & London: Routledge.
- Andersen, Maja
2009 Former for ability. Hvilke betydninger tillægges en ADHD-diagnose i forhold til selvforståelse, intersubjektive og institutionelle positioner? Ph.d.-afhandling, Institut for Sociologi, Socialt Arbejde og Organisation, Aalborg Universitet.
- Arnold, Eugene, Sandra Pinkham & Nicholas Votolato
2000 Does Zinc Moderate Essential Fatty Acid and Amphetamine Treatment of Attention Deficit/Hyperactivity Disorder? J Child Adolsc Psychopharmacol. 10: 111-17.
- Broeng, Susanne
2007 Kan troldeborn elskes? At leve og arbejde med børn, der har psykiske udviklingsforstyrrelser. København: Frydenlund.
- Carlson, Elizabeth, Deborah Jacobvitz & L. Allan Sroufe
1995 A Developmental Investigation of Inattentiveness and Hyperactivity. Child Development 66:37-54.
- Cormier, Eileen & Jennifer Harrison Elder
2007 Diet and Child Behavior Problems. Fact or Fiction? Pediatric Nursing 33(2):138-43.
- Daley, Tamara C.
2002 The Need for Cross-cultural Research on the Pervasive Development Disorders. Transcultural Psychiatry 39(4):531-50.
- Desjarlais, Robert, Leon Eisenberg, Byron Good & Arthur Kleinman
1995 World Mental Health. Problems and Priorities in Low-income Countries. New York: Oxford University Press.
- DeVault, Marjorie
1991 Feeding the Family. The Social Organization of Caring as Gendered Work. Chicago: University of Chicago Press.
- Douglas, Mary
1999 Deciphering a Meal. In: M. Douglas: Implicit Meaning. New York & London: Routledge.
- Feingold, Ben
1975 Why Your Child is Hyperactive. New York: Random House.
- Ferguson, Alexander
1992 Definitions and Diagnosis of Food Intolerance and Food Allergy. Consensus and Controversy. Journal of Pediatrics 121:7-11.
- Foucault, Michel
1988 Technologies of the Self. In: L.H. Martin, H. Gutman & P.H. Hutton (eds): Technologies of the Self. A Seminar with Michel Foucault. Pp. 16-49. Amherst: The University of Massachusetts Press.

- Goffman, Erving
2009 [1963] Stigma. Om afvigerens sociale identitet. København: Samfundslitteratur.
- Hammershøj, Lars Geer
2003 Selvdannelse og socialitet. Forsøg på en konstruktivistisk orienteret socialanalytisk samtidsanalyse. Ph.d.-afhandling, Sociologisk Institut, Københavns Universitet.
- Hastrup, Kirsten
2004 Refleksion. Vidensbegreber og videnskab. I: K. Hastrup (red.): Viden om verden. København: Hans Reitzels Forlag.
- Jacobvitz, Deborah & L. Allan Sroufe
1987 The Early Caregiver-child Relationship and Attention-deficit Disorder with Hyperactivity in Kindergarten. A Prospective Study. *Child Development* 58: 1496-1504.
- Jenkins, Richard
1998 Questioning of Competence. Culture, Classification and Intellectual Duability. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jöhncke, Steffen, Mette Nordahl Svendsen & Susan Whyte
2004 Løsningsmodeller. Sociale teknologier som antropologisk arbejdsfelt. I: K. Hastrup (red.): Viden om verden. København: Hans Reitzels Forlag.
- Konofal, Eric, Michel Lecendreux & Juliette Deron
2008 Effects of Iron Supplementation on Attention Deficit Hyperactivity Disorder in Children. *Pediatric Neurology* 38:20-26.
- Korsaa, Finn
2011a ADHD-boblen. *Kronik, Berlingske Tidende* 15. september.
2011b ADHD-boblen brister, den dag forældre tager ansvar. Interview i *Politiken* 3. oktober.
- Mauritson, Ninka-Bernadette
2007 Kernesund familie. Sådan. København: Politikens Forlag.
- McCarthy, Jenny
2007 Louder than Words. A Mother's Journey in Healing Autism. San Francisco: Thorndike Press.
- Millichap, J. Gordon & Michelle Yee
2012 The Diet Factor in Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder. *Pediatrics*. Online acces 10.1542/peds.:2011-199.
- Mortensen, Karen Vibeke
2009 Børn og diagnose. *Psykolog Nyt* 19:20-23.
- Patterson, Christopher & Joseph Newman
1993 Reflectivity and Learning from Aversive Events. Toward a Psychological Mechanism for the Syndromes of Disinhibition. *Psychological Review* 100: 716-36.
- Pelsser, Lidy, Klaas Frankena & Jan Toorman
2011 Effects of a Restricted Elimination Diet on the Behavior of Children with Attention-Deficit Hyperactive Disorder (INCA Study). A Randomized Controlled Trial. *Lancet* 377:494-503.

- Richardson, Alexandra & Pool Montgomery
2005 The Oxford-Durham Study. A Randomized Controlled Trial of Dietary Supplementation with Fatty Acids in Children with Developmental Coordination Disorder. *Pediatrics* 115:1360-6.
- Rose, Nicolas
2007 *The Politics of Life Itself. Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-first Century.* Princeton: Princeton University Press.
- Ryborg, Alexandra Brandt
2011 Madmagi – at spise sig ud af en adfærdsforstyrrelse. *Tidsskrift for forskning i sygdom og samfund* 14:87-105.
- Schwartz, Jonathan
2003 Du må ikke begynde med osten! Integration og identitet anskuet gennem socialforskning. *Jordens Folk* 2:4-8.
- Simmel, Georg
1998 *Hvordan er samfundet muligt? Udvalgte sociologiske skrifter.* København: Gyldendal.
- Sjørlev, Inger
2007 Ritual, performance og socialitet. En introduktion. I: I. Sjørlev (red.): *Scener for samvær.* Side 9-3. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Sroufe, L. Allan
1989 Pathways to Adaptation and Maladaptation. *Psychopathology as Developmental Deviation.* In: D. Cicchetti (ed.): *Rochester Symposium on Developmental Psychopathology* 1. Pp. 13-40. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- SUM
2008 Henvisningsprojektet i børne- og ungepsykiatrien. København: Ministeriet for Sundhed og Forebyggelse.
- Sundhed.dk
2014 <https://www.sundhed.dk/borger/sygdomme-a-aa/psyke-hos-boern/sygdomme/oevrige-sygdomme/adfaerdsforstyrrelser-hos-boern/> (Lokaliseret 1.2.2014).
- Sundhedsstyrelsen
2008 Om ”Kernesund familie”. http://www.sst.dk/Sundhed%20og%20forebyggelse/Ernaering/Spaedboernsernaering/Kernesund_familie.aspx.
- Thorup, Mette-Line
2008 Kan sundhed være syg? Information. Hentet 9.4.2011 på <http://www.information.dk/159303>.
- Tjørnhøj-Thomsen, Tine
1999 Tilblivelseshistorier. Barnløshed, slægtskab og forplantningsteknologi i Danmark. Ph.d.-afhandling, Institut for Antropologi, Københavns Universitet.
2009 Hjem uden børn. *Tidsskriftet Antropologi* 59/60:67-86.
- Whyte, Susan & Benedict Ingstad
1995 *Disability and Culture.* Berkeley: University of California Press.
- Wolfe, Juliette
2013 *Parents Speak. An Ethnographic Study of Autism Parents.* Columbia: Columbia University.

Wolraich, Mark, Scott Lindgren, Phyllis Stumbo, Lewis Stengik, Mark Appelbaum & Mary Kiritsy
1994 Effects of Diets High in Sucrose or Aspartame on the Behavior and Cognitive Performance of Children. *Pediatric Neurology* 38(1):20-26.

Aagaard, Jens
2009 Børn bliver sundhedsjunkier. *Søndagsavisen* 29. marts: 11.

LIVSREGNSKABET & DEN FRAKTALE TID

Danske mødres stræben efter en afbalanceret tilværelse

ASTRID GRUE

I begyndelsen af året bragte *Dagbladet Information* en liste humoristisk vinklede metoder til tidsoptimering i en fortravlet hverdag. For eksempel kan man, lød rådene, læse forord frem for hele bøger, drikke sig fuld om eftermiddagen frem for om aftenen for at undgå næste dags tømmermænd eller sørge for altid at gøre to ting på én gang (Information 2014). Imperativet om tidsoptimering kan siges at ligge højt på hitlisten over de krav, der stilles til det moderne subjekt i vestlige samfund. Inden for samfundsvidenskaberne, herunder antropologien, har man da også ofte haft opmærksomheden rettet mod tidsforbrug i relation til både familie-, arbejds-, organisations- og generel samfundskultur (for eksempel Gullestad 1984; Miller 2004; Southerton 2009; Vacher 2011). Hvad der blandt andet træder frem i denne forskning er, at tidsforbrug gerne knyttes an til et gennemgribende ideal om optimering, det være sig af profit, familieliv, beslutningsprocesser, statsinstitutioner, romantiske relationer, karrieren, *you name it* (se især Salamon 2007b for et dansk perspektiv på dette). Og taler man om optimering, bliver det hurtigt relevant at inddrage kvantificering. Som sociologerne Wendy Nelson Espeland og Mitchell L. Stevens skriver, kan kvantificering, „produktionen af og kommunikationen om tal“, forstås som et socialt fænomen, der har „konsekvenser for det moderne livs organisering og beskaffenhed“ (Espeland & Stevens 2008: 402; se også Porter 1995; Simonsen 2012).

Som jeg vil forsøge at vise i denne artikel, går optimering hånd i hånd med kvantificering i mit etnografiske materiale om danske mødres daglige og langsigtede tidsstrukturering.¹ Ved optimering forstår jeg en praksis, hvori der stræbes efter et bestemt perfektionsideal. Samtidig konnoterer optimering en maksimal udnyttelse af de ressourcer, der er tilgængelige for at nå et givet mål; det vil sige, at vil man optimere, må man vide, hvilken skala man optimerer ud fra. I det følgende vil jeg argumentere for, at kvantificerbar tid fungerer som en sådan skala, der muliggør optimeringspraksisser blandt en gruppe mødre fra den

danske middelklasse. Artiklen er dermed ment som et bidrag til litteraturen om optimering og kvantificering i form af et blik ind i dansk hverdagsliv. Den bygger på empirisk materiale indsamlet via feltarbejde i københavnsområdet hen over sommeren 2012 (se Grue 2012). Her interviewede jeg 13 mødre om deres daglige tidsstrukturering af familie- og arbejdsliv samt de værktøjer, såsom kalendere og to do-lister, de benyttede sig af.

Én af mødrene var Eileen Klitvad,² der i 2003 udgav bogen *Altid perfekt?*, hvori hun fortæller om, hvordan hun nogle år forinden brød sammen med stress og var sygemeldt i flere måneder, alt imens hun gik til psykolog – betalt for af hendes arbejdsgiver – og fokuserede på, med egne ord, at „[f]inde ind til kernen i mig selv“ (Klitvad 2003:15). Hendes „mig“ var druknet i rollerne „kone“, „mor“, „medarbejder“ og „chef“, og stressen skyldtes hendes egne urealistiske krav om perfektion i alle disse dele af hendes liv. Bogens hensigt er at hjælpe andre kvinder, der slås med lignende problemer, og Eileens opfordring går på at „opdele livet i de områder, som [man] ønsker, der skal findes plads til“ (op.cit.30) og derpå prioritere disse „livsarenaer“, alt efter hvor megen tid man vil have hver arena til at fylde. Da jeg en junieftermiddag møder Eileen i hendes hjem i Holte, hvor hun bor sammen med sin mand – deres to voksne sønner er for længst flyttet hjemmefra – er der gået et årti siden bogudgivelsen. Det viser sig dog, at hun stadig beskæftiger sig med den samme problemstilling, nu som life coach og grundlægger af konsulentvirksomheden Career Mothers, som tilbyder rådgivning til kvinder, „der tager karrieren, moderskabet og familielivet alvorligt“, som der står på virksomhedens hjemmeside.³ Mens vi drikker te i haven, udspørger jeg Eileen om tiden, selvet, moderskabet og livet. På et tidspunkt siger hun:

Det kan være sundt, måske, at tænke sit liv igennem under forudsætning af en hypotese om, at man nu får en normal længde liv. Altså, det bliver man jo nødt til at tage som udgangspunkt, ik’, og sige, jamen, der er måske perioder af livet, hvor der er nogle ting, der skal fylde mere i mit livsregnskab end andre ting.

Begrebet livsregnskab peger i retning af den analyse af forholdet mellem tid og selv, jeg vil præsentere i det følgende. Kerneargumentet er, at de danske mødres daglige og langsigtede tidsforbrug og -strukturering kan opfattes som en optimeringspraksis, der har til formål at omforme den enkelte kvindes selv med sigte mod en lykkelig eller optimal tilværelse. Jeg viser, at tid anvendes som en ressource, hvormed kvinderne anser deres selv for at bestå i en række roller eller kamre såsom „mor“, „kone“, „karrierekvinde“ og „mig selv“ – sidstnævnte kan, som vil blive tydeligt nedenfor, paradoksalt nok anses for på én og samme tid at udgøre det samlede selv i sin helhed og for at være blot ét af de kamre, der tilsammen udgør selvet. Der er tale om et dynamisk forhold mellem tidsforbrug

og selvbegreb, hvor det første opfattes som i stand til at påvirke, endda omforme, det andet.

Senere i artiklen fremfører jeg en mere tentativ, teoretisk eksperimenterende pointe om, at den tid, der her gør sig gældende, muligvis kan forstås som besiddende en fraktal kvalitet (se Wagner 1991), i den forstand at korte tidsintervaller kan begrebsliggøres som replika af livet i sin tidslige helhed. Dermed spørges der til, om fraktalitet i tillæg til kronologi kan bidrage som et alternativt analytisk perspektiv på tidsstrukturerende optimeringspraksisser. Jeg peger her på, at hvad jeg kalder det kammerinddelte selv, hvis det „beregnes“ på en kompetent måde, har potentiale til at række ud over sig selv her og nu. Det vil sige at transcendere øjeblikket og komme i berøring med livet i sin tidslige helhed. Der hentes inspiration fra Max Webers (2010) famøse udpegning af en tæt sammenhæng mellem rationelle beregningspraksisser og hverdagens transcendentale potentiale, aktualiseret i en protestantisk etik – hvad han opfattede som en „specifikt moderne, kalkulerende attitude“ (citeret i Miller 2004:181).

Teoretisk skriver jeg mig ind i et hjørne af den antropologiske litteratur om tid. Udgangspunktet er grundlæggende durkheimsk, idet jeg forstår tid som forankret i det sociale (Durkheim 2008 [1912]:39). Det er altså ideen om, at forskellige kulturelt specifikke temporaliteter kan gøre sig gældende både på tværs af og internt i sociale grupper, der betones, snarere end et fokus på spørgsmålet om, hvorvidt tiden besidder universelle kvaliteter (se Gell 1992). Det bliver således muligt at tage det alvorligt (for nu at bruge et for tidens antropologi populært udtryk, se Grue og Vega (2013)), når man støder på „strukturel“, statisk tid (Evans-Pritchard 1939, 1940), tidløs tid i et bevægelsesløst nu (Geertz 1993 [1973]), ikke-kronologisk og reversibel tid (Nielsen 2011; Pedersen & Nielsen 2013) og altså i denne sammenhæng fraktal tid (se Strathern 2004 [1991]).

Det kammerinddelte selv

Min interesse for tidsforbrug blandt danske mødre voksede støt i året op til det feltarbejde, jeg udførte i sommeren 2012. En snigende fornemmelse af mere og mere kalenderstyring i mit eget liv (og det på trods af at jeg ikke selv er mor) samt det, at jeg igen og igen stødte på avis- og damebladsartikler med titler ala „Få mere ud af din tid – helt enkelt“ (Alt for damerne 2009) samt stopfyldte familiekalendere hos venner med børn, gav mig lyst til at undersøge, hvilken sammenhæng der kunne findes mellem moderrollen, nutidens kvindeideal og det at have kontrol med sit tidsforbrug, hvis man angreb emnet antropologisk.

Det lykkedes mig at få kontakt til 13 kvinder i københavnsområdet, som gerne ville deltage i et interview om deres daglige tidsstrukturering og kalenderbrug.

Jeg benyttede mig af snowballmetoden (se Noy 2008), hvilket vil sige, at jeg skabte kontakt via mit personlige netværk på Facebook. Jeg stillede de krav, at deltagerne skulle eje en familiekalender, og at de ikke måtte være del af min nærmeste omgangskreds. Det blev til 13 interviews, som regel udført i kvindernes egne hjem. I alder spændte gruppen fra midt-20'erne til omkring de 50. Nogle havde hjemmeboende børn i både spædbarns- og skolealderen, andres børn var flyttet hjemmefra. Nogle kendte hinanden indbyrdes, andre ikke. Hvad der samlede gruppen, var for det første, at de var bosat i københavnsområdet, og for det andet, at de kunne karakteriseres som tilhørende den øvre middelklasse. Det sidste er særligt relevant i forhold til tidsstrukturering, som, måske lidt paradoksalt, fremtræder som et behov, der er opstået i takt med større fleksibilitet i arbejdslivet (se Martin 1992), hvilket både er et gode, der gives, og et krav, der stilles til den ansatte. Som kontrast har Annette Bilfeldt (2003 [1997]) vist, at ufaglærte kvinder fra den økonomiske underklasse i Danmark stadig er langt mere begrænsede af fastlagte arbejdstider i deres daglige planlægning.

I denne artikel har jeg som hovedpersoner valgt Eileen på 50, mor til to voksne sønner, og Katrine på 30, nybågt førstegangsmor på barselsorlov, fordi de ligger i hver sin ende af aldersspektret, og fordi deres individuelle historier eksemplificerer bredere tendenser i min informantgruppe. På trods af de mange variationer i kvindernes daglige praksis og former for refleksion over deres tidsstrukturering, der gør sig gældende i mit materiale, vælger jeg altså at lægge hovedvægten på disse to kvinder, ikke fordi de er særligt repræsentative og på den måde kan fungere som en slags idealtyper, men tværtimod snarere, fordi de begge for mig fremstod som usædvanligt reflekterede omkring og omhyggelige med de optimeringspraksisser, der prægede deres liv. Som cases, hvori optimering, tid og selvrefleksion træder meget tydeligt frem, er Eileens og Katrines historier derfor interessante at fremhæve. For eksempel kan min samtale med Eileen kaste mere lys over sammenhængen mellem selvbegreb og kvantificering.

Eileens konsulentarbejde består i at afholde kurser for virksomheders kvindelige ansatte, der enten er gravide med deres første barn, er på barselsorlov for første gang eller netop er kommet tilbage fra barsel. Da vi mødes, underviser hun for tiden en gruppe på 11 kvinder. Undervisningen er „refleksionsbaseret“, hvilket vil sige, at den bygger på gensidig feedback mellem deltagerne, feedback fra kursuslederen, skriftlig refleksion og forskellige øvelser. Målet med kurset er, at kvinderne lærer sig selv bedre at kende og lærer at handle på måder, der gør, at de kommer til at have det bedre med deres liv. Øvelserne fokuserer blandt andet på livshistorier, kerneværdier, mentale og fysiske ressourcer samt personlige visioner. Deltagerne konfronteres således med spørgsmål som: „Hvad har gjort dig til den, du er?“, „hvad er vigtigt for dig?“ og „hvad vil du gerne opnå med dit liv?“.

En vigtig øvelse drejer sig om livsarenaer, roller og tidsforbrug. Her beder Eileen deltagerne nedskrive en liste med de forskellige roller, de føler, de har i deres liv. Disse kan være mange og meget forskelligartede, slår Eileen fast. De fire væsentligste er tydeligvis „karrierekvinde“, „mor“, „partner“ og „individ – mig selv“. Disse fire er fortrykt på et spørgeskema, hvorpå deltagerne udspørges om deres styrker og svagheder i forhold til de forskellige roller. Når de er færdige med listen, bliver deltagerne bedt om at tænke over, hvor vigtig hver enkelt rolle er for dem, ved at skrive den ind i en hjerteformet model, hvor rollens vigtighed er analog med dens afstand fra hjertets centrum. Derpå skriver deltagerne ned, nøjagtigt hvordan de bruger deres tid i løbet af en hel uge. Efter dette mødes de og kategoriserer deres forskellige aktiviteter efter, hvilken rolle disse tilhører. Som Eileen forklarede mig, er dette en måde, hvorpå kvinderne bliver i stand til at sammenligne, hvordan de *tror*, de bruger deres tid, med hvordan de *egentlig* bruger den. Nogle indser måske, at de faktisk arbejder mindre, end de troede, og kan på den måde føle mindre skyld i forhold til deres tidsforbrug. Andre opdager, at de bør foretage omprioriteringer.

Det er her værd at dvæle lidt ved, at disse kurser finder sted i regi af virksomhederne selv, altså inden for den kategori, der vedrører kvindens rolle som arbejdende, men at det samtidig er hele den enkelte kvindes liv, inklusive blandt andet moderrollen, som ellers ofte er blevet anset for at tilhøre privatlivet og hjemmesfæren, der sættes under lup. Der er med andre ord tale om, hvad Karen Lisa Salamon i sine studier af dansk virksomhedskultur har kaldt, en intimisering af arbejdslivet (Salamon 2000, 2007a), der generelt præger nyere managementstrategier, og hvormed det personlige og individuelle anses for at være den primære drivkraft for, at der kan ske forandring på virksomheds- eller organisationsplan. Dermed bliver selvledelse, som Salamon påpeger (Salamon 2007a:963), også en moralsk pligt over for fællesskabet – dog i nogle tilfælde, som på Eileens kurser, primært omtalt som et spørgsmål om personlig velvære og udvikling. Ægte forandring kommer indefra, som det populært hedder.

Jeg bad Eileen om at uddybe, hvad hun mente med „mig selv“ og den tilsvarende „min tid“. Mens hun svarede, formede hun en løs knytnæve med den ene hånd, og med den anden gjorde hun en bevægelse, som om hun trak noget væk fra knytnæven, hver gang hun sagde ordene „går fra“ (markeret med kursiv):

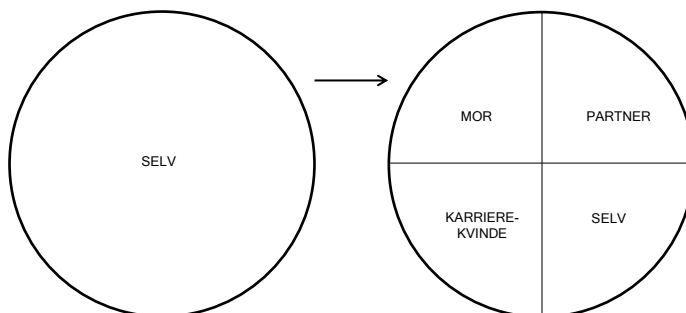
Det, jeg mener med min tid, altså, der, hvor jeg er helt mig selv, det er, at hvis du er karrierekvinde og ikke har nogen mand og børn for eksempel, så har du, ud over dit arbejde, al din tid til din egen rådighed, som du kan disponere mellem de forskellige roller, du vælger at gå ind i, sådan samfundsborger, politiker, what ever, ik'. Hvis du er mor, eller hvis du er karrierekvinde og har en partner, så *går der noget fra*, fordi du bliver nødt til at have et fællesskab med den her partner,

fordi ellers er der ikke nogen grund at bygge på, og det er jo også din tid på en eller anden måde, men det er ikke din egen tid, hvor du fuldstændig kan være ligeglad med alt og alle, fordi det er [dit] alene, og den tid ... des flere faktuelle roller, du putter ind ... når du så får børn, så *går der endnu lidt mere tid af*, fordi du skal være sammen med din mand uden børn, du skal være sammen med dine børn uden din mand, du skal være sammen alle sammen. Så hvornår er det, jeg er sammen med mig selv, for eksempel bare sidder her og er haveejer [griner], det er jo også en rolle, men jeg ved ikke om det beskriver det lidt, men altså den der tid til at [sige]: ‘Nå, nu er det faktisk mig, det handler om og kun mig.’

Lignende beskrivelser gik igen blandt andre mødre, jeg talte med. For eksempel fortalte Mia, at hun ofte havde dårlig samvittighed over ikke at bruge nok tid sammen med sin datter på grund af sit arbejde, og forklarede videre, hvordan hun prioriterede sin tid: 1. Min datter. 2. At have et rent og pænt hjem. 3. Min mand. Hun tilføjede dog, at hendes mand „burde være nr. 2“, og at hun derfor burde lave om i sine prioriteter. Ligeledes fortalte Marianne, at hun af og til fandt det svært at forene sin rolle som „mor“ med sin rolle som „lækker kæreste“ og samtidig finde tid til at være en „god veninde“. I det hele taget stødte jeg ofte på ideen om, at tilværelsen bestod af en række roller, som det gjaldt om at afbalancere i forhold til hinanden. Så selvom Eileens kursus kan siges at være en særligt kraftig udkrystallisering af et sådant begreb om selvet, var det tydeligt, at det at få de forskellige dele af sig selv, der svarede til forskellige sociale relationer (til børnene, arbejdet eller partneren), til at, som det ofte blev sagt, „gå op i en højere enhed“, var en udbredt udfordring i dagliglivet – og altså ikke noget, der alene kom til udtryk i forbindelse med arbejdslivet.

Det, der trådte frem, vil jeg kalde et kammerinddelt selv. Et kammer peger nemlig på to væsentlige kvaliteter: adskillelse og dermed skelnelighed fra andre kamre og volumen, som her vil sige et rum, der kan fyldes mere eller mindre op. Som Eileens tidsforbrugsøvelse viser, begrebsliggøres deltagerens selv som sammensat af en række roller (kamre), der udgøres af en vis mængde tidsligt målbar aktivitet (kammerets indhold). I undersøgelsen af, hvordan et sådant selv muliggøres, bør man netop se nærmere på, hvad der karakteriserer kvindernes tidsbegreb. Her ses for det første, i tråd med kombinationen af protestantisk etik og den kapitalistiske idé om tid som penge (Weber 2010), en moralsk forpligtelse til at fylde tiden op med aktivitet, således at selv „ikke at lave noget“ må begrebsliggøres som aktivitet for ikke at blive til tidsspilde. Flere af de mødre, jeg talte med, planlagde „planfrie weekender“, for at de kunne komme til „ikke at lave noget“ i et par dage (se Vacher 2011). Et kammer, som en delmængde af selvet, sammenfatter denne idé om, at tiden er noget, der skal „fyldes op“ med aktivitet. For det andet besidder den tid, der med moderne teknologi er gjort målbar ned i ganske korte intervaller, den kvalitet, at den er opdelelig, kvantificerbar –

nærmest i det uendelige. Det, at tiden begrebsliggøres som på den ene side en kvantificeret måleskala (timer, minutter osv.) og på den anden side en udtømmelig mængde ressourcer, gør den yderst velegnet til skabelsen af et selvbegreb, der er både opdeleligt og en „fuld“ mængde. Med det mener jeg, at det kammerinddelte selv tager sin „fyldte“ fra tiden, som besidder den kvalitet, at den kan opdeles, kvantificeres og omformes via beregning. Figur 1 er mit forsøg på en analytisk visualisering af et sådant selv.⁴

Figur 1. Model af det kammerinddelte selv.

Cirkel nummer 2 viser de fire oftest forekommende roller som kamre, der er klart afgrænsede og tilsammen udgør et helt selv. Dette indikerer, at det at begrebsliggøre ens tid som tilhørende denne eller hin rolle forudsætter en udredning og essentialisering af ens aktiviteter. Eileen skelner for eksempel mellem „faktisk“ og „mentalt“ tidsforbrug og forklarede mig, at sidstnævnte kan blive problematisk, når man ikke formår at holde op med at tænke på sit arbejde, mens man foretager sig noget andet såsom at tilbringe tid med sine børn. Ved at visualisere sit tidsforbrug på en aktivitetsliste, der indikerer varighed, kan man opdage, hvornår man *egentlig* arbejder og ikke blot *tænker* på arbejdet, det vil sige udkrystallisere arbejdstid som en separat kategori. Eftersom tiden er kvantificerbar, kan den benyttes til at begrebsliggøre de forskellige kategorier som større eller mindre „mængder“, der kan sammenlignes med hinanden som proportionelt relaterede enheder, og summen udgør tilsammen selvet i sin helhed. Dette gør det samtidig muligt at omprioritere ens tidsforbrug ved at fastsætte hver enkelt kategoris tidslige „størrelse“ i henhold til dens relative væsentlighed i det samlede selv. Pointen er dermed også, at tidsberegninger kan anvendes som omformninger af selvet – som en måde, hvorpå man kan opnå det, man gerne vil opnå, og skabe det liv, man ønsker for sig selv (se Foucault 1988:18).

Med cirkel nummer 1 har jeg villet illustrere selvet i dets tilstand, inden andre roller gør, at der, som Eileen udtrykte det, „går noget fra“, og vise, at kategorien „mig selv“ på sin vis er den altid givne „grundsubstans“, der udgør selvet. Det

vil for eksempel sige, at hvis man skærer ned på mængden af arbejde, altså rollen „karrierekvinde“, vil kategorien „mig selv“ automatisk tage over og fylde den i selvet frigjorte tid op. De tre kategorier, der i en vis udstrækning kan siges at være ikke-selv, ser således ud til at lade noget „gå fra“ selvet, der tilsyneladende mister noget af sig selv, jo flere sociale relationer det indgår i. Dette ser umiddelbart ud til at gå godt i spænd med „det vestlige begreb om en person som et afgrænset, unikt, mere eller mindre integreret motivationsskabende og kognitivt univers, [der er] organiseret som et særegent hele og sat i kontrast både med andre heler og med dets sociale og naturlige miljø“, som Clifford Geertz (1984:126) har udtrykt det. Ved nærmere eftersyn er det selv, der her er tale om, dog ikke blot en afgrænset enhed, fra hvilken sociale relationer får noget til at „gå fra“ – det er mere kompliceret end som så. Som Eileen sagde, da jeg spurgte hende, om rollerne „mor“, „partner“ og „karrierekvinde“ ikke også var en del af hendes „mig selv“:

Jeg kan godt forstå, du stiller det spørgsmål, og jeg er ikke sikker på, jeg helt kan svare på det, men, fordi du har jo ret, fordi tingene, det er jo ikke sort og hvid, altså, når man er mor, er man jo også nogle gange hustru, fordi vi laver noget sammen som familie, og det er jo også noget for mig.

På den ene side er det altså korrekt, at selvet i denne begrebsliggørelse risikerer at „miste“ noget af sig selv, når sociale relationer kommer til at fylde for meget i det. På den anden side er sociale relationer netop en *del af* selvet, altså med til at udgøre det. Deraf kommer behovet for at „balancere“ ens tidsforbrug. Målet er ikke at nå en tilstand af total „min tid“, men derimod at sikre sig, at man ikke lader sociale relationer dominere i så høj grad, at der ikke er noget tid tilbage til „mig selv“. Det gælder om at skære livsarenaerne – eller relationerne, om man vil – til, så de får den rette fylde og form (se Pedersen 2012). Så selvom de sociale relationer, den enkelte kvinde indgår i, altså også er yderst relevante for at forstå daglig og langsigtet tidsstrukturering, vælger jeg i denne artikel primært at bruge kræfter på at undersøge selvets relation til og refleksion over sig selv, så at sige. Det er i den skala (Strathern 2004), mit argument udfoldes, hvilket dog ikke betyder, at de slægtskabs-, arbejds-, venskabs- eller andre relationer, der omgiver mine informanter, ikke også er væsentlige eller kunne danne udgangspunkt for en antropologisk analyse.

Man kan sige, at når Eileen taler om at have orden i sit „livsregnskab“, foretager hun en diskursiv udkrystallisering af en meget grundlæggende parallelitet mellem tid og selv, der er så stærk, at der næsten bliver tale om en sammensmeltning af de to. Ligesom tiden er kvantificerbar og derfor kontrollabel via beregning, bliver selvet det, fordi det har overtaget disse kvaliteter fra tiden. Ved hjælp af tidsstrukturerende teknologier (se Southerton 2009) såsom Eileens kursusøvelse

og dagligdags værktøjer foretager kvinderne en parallel objektivisering af tid og selv. Det sker for eksempel, når familiens aktiviteter plottes ind i en familiekalender på køkkenvæggen, eller når der fabrikeres to do-lister, der, som Marianne udtrykte det, kan hjælpe én med at få dét rod af ting, man skal huske, ud af ens hoved og ned på papir. Også familiekalenderen blev ofte omtalt som helt uundværlig for familiens dagligliv, hvis planlægning som regel primært var moderens domæne. Den kalender eller det stykke papir, der dermed kommer til at indeholde de mange aktiviteter, der, som vi har hørt, kan klassificeres som tilhørende forskellige roller, kommer på den måde til at fungere som en slags forlængelse af selvet (se Clark & Chalmers 1998). Dette gør selvet håndgribeligt i ret bogstavelig forstand, for når for eksempel den aktivitetsliste, Eileens kursusedtagere producerer, kommer til at danne udgangspunkt for selvrefleksion, bliver den også et materielt udgangspunkt for at foretage ændringer i selvet selv. I det mindste kan man håbe på – som jeg vil tro, Eileen gør det – at den omrokering af ens forskellige roller, man kan foretage på papir via tidsberegning, giver genlyd i ens faktiske tidsforbrug, at det konkrete spiller tilbage på det abstrakte.

Som jeg skrev indledningsvis, knytter Eileen tidsforbrug og -kontrol sammen med livsforbedring – konkret i form af at undgå at gå ned med stress, men også i mindre dramatiske situationer, hvor det handler om at få karriere og moderskab til at hænge bedre sammen, og det er hun ikke alene om. Styring af ens tidsforbrug kan opfattes som en optimeringspraksis i umiddelbar forstand og som en maksimal udnyttelse af den tid, man har til rådighed. Men på et mere transcendent plan kan denne praksis også knytte an til en forbedring af tilværelsen i dens tidslige helhed i mere abstrakt forstand. I det næste afsnit ser jeg nærmere på sammenhængen mellem tidsforbrug og livsoptimering.

Den fraktale tid

Fra at have beskrevet det kammerinddelte selv vil jeg nu bevæge mig videre til at foreslå, at den temporalitet, der er på spil i dette selvbegreb, kan forstås som fraktal i analytisk forstand. Jeg er her især inspireret af Marilyn Stratherns (2004) og Roy Wagners (1991) teorier om fraktalitet som et analytisk perspektiv,⁵ i hvilket den samme struktur gentager sig, ligegyldig hvilken skala der er tale om. Mere om det om lidt. Først skal vi tilbage til samtalen med Eileen.

Mens vi sad og snakkede i haven, gik hun på et tidspunkt indenfor og hentede bogen *The Seasons of a Woman's Life* af Daniel Levinson (1996), én af grundlæggerne af den psykologiske skole for positiv voksenudvikling, som hun bruger i sit arbejde i Career Mothers og til at tænke over sin egen livsudvikling. Hun slog op på en model over de forskellige „æraer“ i en kvindes liv – præ-, tidlig-,

mellem- og senvoksenalder – og de „overgange“, der finder sted mellem hver enkelt æra. Med denne model som illustration forklarede hun mig, at en kvinde går igennem en række kriser i løbet af sit liv, hver gang hun skal tilpasse sig en ny „livssituation“. Med udgangspunkt i den fase, hvor, som Eileen udtrykte det, „du [får] stabiliseret dig, du finder en partner, du får nogle børn og så kører livet derudaf“, det vil sige typisk, når en kvinde er i 30'erne, vil jeg nu se nærmere på tidens transcendentale kvalitet og foreslå, at korte tidsforbrugshandlinger inden for livet som altomfattende hele kan projiceres ind i en større livsplan.

Derfor inddrager jeg 30-årige Katrine, som jeg besøgte i hendes hjem i Roskilde, mens hun var på barselsorlov med sin førstefødte, en datter, der kom til verden den 4. december 2011, den nøjagtige terminsdag – en hændelse, Katrine på selvironisk vis tilskrev sin egen overdrevne tendens til at planlægge alting i detaljer på både kort og langt sigt. Af de forskellige måder, hvorpå de kvinder, jeg talte med, forholdt sig til og anvendte tidsstrukturering i dagligdagen, må Katrines siges at høre til de mere udtalt optimeringsorienterede. Hvor de mødre, der udgjorde min informantgruppe, for eksempel alle ejede en familiekalender, som de i større eller mindre grad brugte i deres daglige planlægning, var Katrine og hendes yngre søster Pia, som jeg ligeledes besøgte, mens hun var på sin første barsel, de eneste, som gjorde brug af en såkaldt „babykalender“, hvori de nedskrev store og små begivenheder i barnets dagligdag – lige fra det første skridt til tidspunkter for og mængder af afføring og amning. Det var således fælles for alle kvinderne, at de ejede tidsstrukturerende værktøjer, herunder familiekalendere, og jeg vil dermed argumentere for, at imperativet om tidsoptimering, der, som nævnt indledningsvis, præger offentlige diskurser i Danmark, hos alle de mødre, jeg interviewede, var til stede i deres daglige praksis. Hvordan og i hvor høj grad dette imperativ spillede en rolle i denne praksis, varierede dog meget. Så hvor Catja, der bor i en lejlighed i indre København med sin mand, sin 17-årige søn og deres fælles søn på 8 år, aldrig rigtig blev i stand til at gøre effektiv brug af sin familiekalender (som hun ironiserende skrev til mig i en e-mail: „Ja, vi har en familiekalender, men jeg er ikke sikker på, at den virker“), var det, som vi skal se, med en helt anden seriøsitet og omhyggelighed, at Katrine opfattede og efterlevede imperativet om tidsoptimering og -strukturering. At hendes fortælling i påfaldende grad stemmer overens med de livsfaser, Eileen ovenfor lagde vægt på, mener jeg altså blandt andet skyldes, at hun i udpræget grad havde taget dette imperativ til sig.

Katrine havde vidst i årevis, at hun ville have et barn, inden hun fyldte 30, og hun nåede da også lige at føde to måneder inden sin 30-års fødselsdag. Hun mødte sin mand for over 12 år siden, de blev gift i 2009, hvilket var planlagt år i forvejen. De var forlovet i to år, hvor de sparede op til at kunne holde et „kæmpe-

bryllup“, og sørgede for, at dette ikke kom til at falde sammen med, at Katrine skrev speciale. Hun tænker nu på at få et barn mere, helst om tre-fire år, hvilket hun anser for at være en god aldersforskel mellem søskende. For ti år siden, fortalte hun, vidste hendes familie og venner alle sammen allerede, hvornår hun ville blive færdig med sin uddannelse, og hvornår hun skulle giftes. Nu er hun på et tidspunkt i sit liv, hvor hun føler, at hun har nået mange af de ting, hun havde planlagt. Som hun selv siger:

Men det er jo også de store ting, jeg har planlagt: bryllup, hus, barn og så videre. Nu er der jo ikke noget, vi har været ude at rejse alle de steder, vi godt ville hen, så nu er min plan bare, at nu skal jeg bare leve livet, som vi gør det nu, som vi kan lide, for vi har jo opbygget det. Vi drikker en masse god vin og nyder og har taget på bryllupsrejse, vi har været i Champagne og i forskellige vinregioner og alt sådan noget, og det er jo den der sådan lidt livsnyderstil, gå på gode restauranter og lave god mad og alt sådan noget, det skal bare fortsætte, og så skal vi bare være lykkelige og opdrage hende godt og sådan noget, så nu er der ikke noget andet, vi skal nå, ‘jeg skal nå at se den by’ eller ‘jeg skal nå det’, altså, nu er der ikke sådan planer for det, så nu skal hun opdrages, og så er der helt sikkert nogle steder, vi skal rejse til igen, og vi skal da tage vores bryllupsrejse en gang til og sådan, men nu har vi ligesom nået det, så nu har jeg fået ro på, jeg har et job, jeg er glad for, og der skal jeg ikke sådan skabe karriere, for nu må det være hende, det drejer sig om, så nu er det bare fint, jeg har et godt job, jeg er glad for, og det ligger i nærheden, så kan jeg godt leve med at lave nogenlunde det samme i lang tid.

Her er det værd at bide mærke i de tidslige konnotationer, ordet „nå“ fører med sig. At „nå noget“ vil sige at „have haft tid til at foretage sig noget“ og også „at have skabt tid til at kunne foretage sig noget“. Mens vi talte sammen, sagde Katrine for eksempel, at hun havde „nået at købe en småkage“, inden jeg kom på besøg. Når hendes forældre eller andre venner eller familie af og til kommer forbi, sørger hun for at nå at støvsuge inden. I dagligdagen når hun at tage bad om morgenen, at bruge lidt tid på sig selv, mens hendes mand holder øje med datteren. De har også nået at rejse til alle de steder, de gerne ville rejse til, og Katrine har nået at blive færdig med sin uddannelse og blive gift, inden hun fik sit første barn. Man kan sige, at uanset skalaens størrelse, gentager det samme mønster sig: 1) Man oplister ting, man gerne vil nå at gøre, 2) man gør dem, og 3), man føler en tilfredsstillelse ved at have nået at gøre dem. For eksempel kunne man forestille sig en to do-liste for én dag, der hed: „følge min datter til lægen, være på arbejdet fra 10 til 16, købe ind, lave aftensmad, læse i en bog“. Tænker man på en kvindes 20'ere og 30'ere, kunne det være, at listen i den skala hed: „møde manden i mit liv, afslutte min uddannelse, få et job, købe hus, få børn“. Hvis man tog et endnu større udsnit af livet, ville de livsæraer, Eileen fortalte om, være dem, der udgjorde listen: „ungdom, voksendom, alderdom“. Den samme

æstetiske struktur gentager med andre ord sig selv, ligegyldig hvilken del af livet man fokuserer på. Denne struktur udgøres af en kvantificeret mængde tid, der skal planlægges og konsumeres gennem opdeling i aktiviteter, der svarer til de fire (eller flere) selv-kategorier.

Med dette mener jeg, at denne kulturelt specifikke form for temporalitet besidder en fraktalitet, der minder om den, Roy Wagner (1991) beskriver i sin tekst „The Fractal Person“. Som ét af tre eksempler anvender han Jadran Mimicas (1988) etnografi om iqwayefolket i Papua Ny Guinea, hvis optællingssystem synliggør „en holistisk fornemmelse af sum eller totalitet“ (Wagner 1991:167), idet tallet „én“ går igen og igen, som man bevæger sig op ad talrækken. Eftersom tal ikke kun tælles ved hjælp af, men begrebsliggøres som et menneske med to hænder og to fødder, altså 20 fingre og tæer, bliver 20 reelt set til „én“ („et menneske“). Denne „ene“, som repræsenterer 20, kan derpå blive til én finger eller tå, som man tæller opad, og dermed bliver 20 gange 20, altså 400, igen til „en“. Derudover går „én“ igen i iqwayes kosmogoni, i hvilken kosmos oprindelig udgjordes af kroppen fra én mand, Omalyce, hvis fingre blev til de første fem mennesker. Idet de både var differentierede individer og dele af Omalyces krop, var disse mennesker på én og samme tid „fem“ og „én“ (Mimica 1988:81f.). Lidt simplere kan man sige, at den samme struktur (i dette tilfælde „en“) gentager sig, uanset hvilken skala der er tale om – kosmos er „én“, og 400 er „én“, og et menneske er „én“, og en finger er „én“ og så videre og så videre.

Med forankring i Wagners pointe om, at „fraktalitet drejer sig om ‘heler’, ligegyldigt hvor småt de er skåret“ (Wagner 1991:172), vil jeg påstå, at en hvilken som helst mængde tid ligeledes er et hele, som er en reproduktion af det allerstørste tidslige hele: livet. Inden jeg uddyber denne pointe, vil jeg dog påpege et par vigtige forskelle mellem den melanesiske og den danske etnografi. Hvor fraktalitet i Wagners eksempler udgør hele kosmos og alt deri, begrænser mit fokus sig til enkelte individer, hvor pointen er, at en kvindes livstid udgør det endelige hele, som gentager sig i en hvilken som helst fraktal tidsenhed (en dag, en uge, et år). Desuden bør det understreges, at mens en dag rigtignok kan analyseres som havende den samme struktur som et liv, idet begge er opdelelige tidsmængder, ville det være at gå for langt at sige, at de er lige store eller lige komplekse (men se Strathern 2004:xv). Faktisk er det lige netop en hvilken som helst tidsenheds egenskab af at udgøre en *mindre* mængde end en hel livstid, der gør, at den er forbundet med det store tidslige hele. Nærmere bestemt anser jeg fraktalitet for at være et resultat af, at helet er en multiplicitet, som gentager sig i mindre tidsenheder. Hvad enten man ser på et årti, et år eller en dag, ser man det samme: tidsenheder, der er kalkulerbare og opdelelige, fordi de udgør multipliciteter. Det vil sige, at når man planlægger, hvordan man vil bruge sin tid

i løbet af én dag, planlægger man samtidig, hvordan man vil bruge en del, hvor lille den end synes, af sit liv.

Jeg har indtil videre påstået, at tid for de mødre, jeg har talt med, fungerer som en særligt brugbar ressource for konstitueringen og begrebsliggørelsen af selvet. Men hvad *er* det ved tidens egenskab af at være kvantitativ, der gør den så brugbar i konstitueringen af det kammerinddelte, kalkulerbare selv? Her kan der drages en parallel fra tidens egenskaber til de egenskaber, der karakteriserer penge. Som Martin Holbraad har påpeget, besidder penge en „smidig delelighed“ (Holbraad 2005:233), som gør dem „flydende“ og dermed en yderst velegnet facilitator af udveksling. Eftersom penge består af „en samling partikler, [udgør de] en pulje, ud af hvilken, „dele“ kan tages ud til et givent formål“ (op.cit.246), og disse dele kommer til at udgøre „heler“ i sig selv. Adskillelsen af del fra hele kan, på grund af mængdens multiplicitet eller delelighed, foretages på et hvilket som helst sted i rækken af partikler, som udgør det store hele. Altså kan man fra 50 kr. udtage 5 kr. eller 10 kr. eller 50 øre eller 16,95 kr. og så videre. Dermed siger Holbraad også, at penge som en medierende substans – i hvert fald blandt de cubanske ifåspåmænd, han skriver om – ikke blot danner udgangspunkt for abstraktion, i den forstand at de gør alting måleligt ud fra samme skala og dermed „ens“, men derimod også virker som middel til et *konkret*, immanent forbrug. Sagt mindre snørklet har penge på den ene side potentiale til at være hvad som helst (hvis vi for nu godtager, at der kan sættes en pris på alt), men bliver på den anden side til noget *bestemt*, når de spenderes: en cykel, en rulle tape, en jordomrejse eller noget helt fjerde.

Det er det samme med tid. Grunden til, at det giver mening at påstå, at „tid er penge“, som Benjamin Franklin som bekendt gjorde det, er, at begge er multiple og derfor målelige og kan opdeles til en hvilken som helst mængde, *samtidig med* at de „fanges ind“ i det immanente så at sige, i det øjeblik de forbruges. Og dermed den fraktalitet, der (måske og til tider) er indeholdt i tiden, som den træder frem i mine samtaler med danske mødre: Lige gyldig hvor lille den del, man tager ud, er, fortsætter den med at udgøre en samling partikler (dage, timer, sekunder), ligesom det hele, den kom fra. Det er ikke særlig politisk korrekt at fastsætte et menneskelivs værdi i økonomiske termer, men *tidens* multiplicitet viser sig at være perfekt, når man vil gøre livet og i samme åndedrag selvet kalkulerbart og håndterligt. Her er vi tilbage ved Eileens livsregnskab – man må regne med at få en „normal længde liv“, altså, man har en vis mængde tid til sin rådighed. Som en ressource, hvormed man kan skabe sit selv, er tid som multiplicitet også mere velegnet end penge, for mens penge kommer og går, er tiden altomfattende. Alt, hvad en kvinde gør, mens hun er i live, sker inden for den tidsramme, hendes liv udgør. Denne allermest omfattende tidslige mængde

fungerer altså – og Holbraad siger det samme om penge (Holbraad 2005:248) – som en „grund“, fra hvilken „figurer“ skabes som tidlige handlinger, der trækker noget fra i livsregnskabet.

En stor styrke ved Webers (2010) sammenkædning mellem den protestantiske etik og kapitalismens ånd, mener jeg, ligger i hans påpegning af et overlap mellem rationel beregning og hverdagens transcendens. Den protestantiske idé om at leve op til Guds kald gennem ens daglige arbejde peger på, at den jordiske tid besidder en latent transcendens, som kan fremmanes, hvis den bruges rigtigt – gennem hårdt arbejde og fromhed kan man tjene Gud i hvert eneste øjeblik (op.cit.158).⁶ Den anden vej rundt viste Weber også, at der i den calvinistiske ånd desuden lå ideen om, at det arbejde, man gjorde i Guds tjeneste, var en form for bevis for Guds nåde og ens egen status som frelst. Det er altså tanken om, at den daglige fromhed var en slags sikkerhedsgaranti for den endelige nåde (op.cit.111-14). På lignende vis muliggør det fraktale tidshæle, jeg har beskrevet, en transcendens, hvormed korte tidsforbrugshandlinger bliver i stand til at „flyde over“ og række ind i livet som det store tidlige hele. Samtidig er der ingen klar retning, som kausaliteten bevæger sig i. Til Webers calvinister kan man spørge, om det er den fromme handling, der producerer nåden, eller om nåden producerer den fromme handling, der dermed bliver bevis for den fremtidige nåde. På lignende vis kan man sige, at det ikke er klart, om den rette tidsplanlægning producerer lykke på langt sigt, eller om tidsplanlægning netop er en slags bevis for, at den lykkelige tilværelse er i sigte. Fordi Katrine har nået og oplevet de ting, hun havde planlagt, kan hun nu med overbevisning sige, at „så skal vi bare være lykkelige“, og dermed antyde, at disse ting var skridt på vejen til lykke – ting, hun kunne stryge af to do-listen for sine 20'ere og 30'ere. På den anden side kan hun også fremholde dette udførte arbejde og sige, „se her, når nu jeg har klaret dette så godt, så *må* det da betyde, at den lykkelige tilværelse er mig i vente“. På den måde overskrider hvert øjeblik sig selv, idet det er en kvantitet, der er taget fra det store hele og dermed udgør selve livet, således at beregning bliver lige netop den teknologi, der fører til transcendens – og for Katrine: til lykke.

Pierre Bourdieu udpegede det, han kaldte „den biografiske illusion“, nemlig den vestlige idé om livet som „summen af en individuel eksistens' hændelser, set som en historie“ (Bourdieu 2000:297), en lineær bevægelse fra begyndelse til slutning, præget af progression. Jeg vil ikke bestride, at en sådan idé om et livsforløb er særdeles udbredt, men dog pege på, at den fremtrædende plads, Bourdieu giver til kronologi (op.cit.298), ud fra de tanker, jeg har præsenteret her, muligvis kan gentænkes med inddragelsen af fraktalitet. Man kan spørge, om det virkelig altid er sådan, at det, der er i fortiden, er forbi, og det, der er i fremtiden, endnu ikke er indtruffet. Kunne det være, at fraktalitet var en vej ind i forståelsen

af, hvordan fortid, nutid og fremtid ikke altid opleves som lineært forbundne, men måske snarere som holistisk forbundne og alle lige aktualiserbare her og nu? Selvom nogle af de mødre, jeg talte med, på den ene side tænkte på deres liv som en række målsætninger, de sigtede imod, eller ting, de havde opnået, og selvom Eileen underviser sine kursusedtagere i at leve efter en personlig „vision“, hvilket alt sammen passer fint ind i en kronologisk ramme, vil jeg argumentere for, at det, jeg her har kaldt tidens fraktalitet, som analytisk kategori gør det muligt at se på de relationer mellem hverdagens lidenhed og livets storslåethed, som i en vis grad annullerer kronologi. Det er de øjeblikke, hvor fortiden, nutiden og fremtiden alle synes bundet sammen i den tidslige mængde, livet udgør.

Lykkelig selvoptimering?

Med denne artikel har jeg haft til hensigt at fremføre to analytiske pointer. For det første har jeg villet pege på, at en tidsopfattelse, der midlertidigt parentessætter kronologi, åbner op for nye måder, hvorpå man kan opfatte tiden og det, den muliggør. Blandt de danske mødre, jeg har præsenteret, vil det konkret sige, at tiden og, som jeg har vist, dermed selvet ikke *alene* opfattes som en lineært fremadskridende og akkumulerende bevægelse, men *også* træder frem som en sum eller mængde af tidspartikler, der hele tiden er til subjektets rådighed. Det betyder, at bevægelser ikke nødvendigvis behøver at gå i en lige, kronologisk linje af årsag og virkning, men kan springe mellem det, som sker lige her og nu, og den optimale tilværelse, man stræber efter, at hele livet skal udgøre. Tiden og selvet som parallelt kvantificerede og dermed håndterlige størrelser har jeg karakteriseret som besiddende en form for fraktalitet. I et kronologisk tidsbillede vil tidsforbrug rigtignok, som Alfred Gell har udtrykt det, gøre, at „alle handlinger har mulighedsomkostninger og er meningsfulde for agenten set i lyset af de opfattede omkostninger“ (Gell 1992:322). Men som jeg her har peget på, kan man med den analytiske kategori fraktalitet åbne op for, at handlinger ikke blot er meningsfulde som en slags for evigt forsvunden, opbrugt tidsressource, men også som større eller mindre tidspartikler, der er taget ud af den *store* mængde, nemlig livet, og dermed i en vis udstrækning hele tiden transcenderer sig selv og peger i retning af den lykkelige tilværelse.

Mere generelt har jeg for det andet villet fremdrage tid som en væsentlig komponent i den optimeringspraksis, jeg har præsenteret. Som kvantitet og med sin smidige delelighed muliggør tiden en selvoptimering, når disse kvaliteter overføres på selvet. Samtidig kan man spørge om tiden – i den målelige, kvantificerede, forbrugsorienterede udgave, der her er tale om – måske ikke blot *muliggør*, men i en vis grad skaber eller ligefrem *afkræver*, at individer optimerer

sig selv. Med det spørgsmål åbnes der op for et mere kritisk perspektiv på den selvoptimerende praksis, de mulige omkostninger for subjektet træder frem. Som Salamon har påpeget, kan moderne evaluerings- og effektiviseringspraksisser, der præger både det danske erhvervsliv og det bredere samfund, betyde, at eftersom „ressourcerne [nu sidder] inde i personens dybder og bruges i overført betydning om personlige kraftkilder, [er der] pres på for at grave i sjælen og se, om der skulle være uanede ressourcer gemt derinde, som kan udvindes og udnyttes i effektiv retning. Lykkes det ikke, må den enkelte leve med dårlig samvittighed, social stagnation eller en følelse af impotens“ (Salamon 2007b:32). Med *selv*-optimering er det underforstået, at det er én *selv*, der har til opgave at forbedre og optimere, og på den måde bliver der også grobund for en højere grad af *selv*-kritik frem for en kritik, der peger væk fra subjektet (Willig 2009) – på ens arbejdsmiljø eller strukturel ulighed mellem kønnene for eksempel.

Så kan man virkelig blive lykkelig af at forbruge sin tid på den rette måde? Hvis jeg slutteligt og altså helt i tråd med tidens ånd skal fremføre en selv-kritik af mine egne pointer, må den blive, at den transcendens, det abstrakt optimale eller ligefrem lykkelige, jeg har påstået, kan fremmanes via tidsstrukturering, ikke altid indtræffer. Der gives ingen garanti for, at den forløsning, som perfekt kontrol med tiden skulle lede til, finder sted. Begreb og virkelighed er ikke 1: 1. Men ideen om, at man i tidsoptimering kan søge efter det gode liv, lever dog i bedste velgående.

Noter

1. Jeg takker Tilde Siglev, to anonyme peer reviewere samt redaktionen for deres indsigtfulde kommentarer til tidligere udkast af denne artikel.
2. Alle navne er pseudonymer, undtagen Eileen, eftersom jeg ønskede at citere hendes bog. Hun er indforstået med, at hun her fremstår med sit eget navn.
3. www.careermothers.dk.
4. Modellen er altså ikke en gengivelse af de modeller, Eileen brugte på sit kursus, men min egen illustration af det selv, jeg ønsker at beskrive i min analyse.
5. Mere præcist må det siges, at hvorvidt der i begges arbejde er tale om det fraktale som analytisk perspektiv eller som empirisk virkelighed, ikke altid er helt nemt at gennemskue.
6. Således også Søren Kierkegaard (2011 [1847]:292): „Da nu Mennesket er Bevidsthed, saa er han Stedet, hvor det Evige og det Timelige bestandigt berøre hinanden, hvor det Evige bryder sig i det Timelige. Derfor kan Tiden falde et Menneske lang, fordi han har det Evige i Bevidstheden, og med dette maaler Øieblikkene; men Tiden falder aldrig Fuglen lang.“

Søgeord: tid, selv, fraktalitet, transcendens, Danmark, planlægning

Litteratur

Alt for Damerne

2009 Få mere ud af din tid – helt enkelt. 28. september. <http://www.altfordamerne.dk/sundhed/artikler1/Fa-mere-ud-af-din-tid---helt-enkelt/>.

Bilfeldt, Annette

2003 [1997] Man skal være sej ... En undersøgelse af kvinders arbejdsliv i nærings- og nydelsesmiddelindustrien. Ph.d.-afhandling, Roskilde Universitetscenter.

Bourdieu, Pierre

2000 The Biographical Illusion. In: P. du Gay, J. Evans & P. Redman (eds): Identity. A Reader. Pp. 297-303. London: Sage Publications.

Clark, Andy & David Chalmers

1998 The Extended Mind. *Analysis* 58(1):7-19.

Durkheim, Émile

2008 [1912] The Elementary Forms of Religious Life. In: M. Lambek (ed.): A Reader in the Anthropology of Religion. Pp. 34-49. Malden: Blackwell.

Espeland, Wendy Nelson & Mitchell L. Stevens

2008 A Sociology of Quantification. *European Journal of Sociology* 49(3):401-36.

Evans-Pritchard, Edward Evan

1939 Nuer Time-Reckoning. *Africa: Journal of the International African Institute* 12(2): 189-216.

1940 The Nuer. A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People. New York & Oxford: Oxford University Press.

Foucault, Michel

1988 Technologies of the Self. In: L.H. Martin, H. Gutman & P.H. Hutton (eds): Technologies of the Self. A Seminar with Michel Foucault. Pp. 16-49. London: Tavistock Publications.

Geertz, Clifford

1984 "From the Native's Point of View". On the Nature of Anthropological Understanding. In: R. Schweder & R. LeVine (eds): Culture Theory. Essays on Mind, Self, and Emotion. Pp. 123-36. Cambridge: Cambridge University Press.

1993 [1973] The Interpretation of Cultures. Selected Essays. London: Fontana Press.

Gell, Alfred

1992 The Anthropology of Time. Cultural Constructions of Temporal Maps and Images. Oxford & Providence: Berg.

Grue, Astrid

2012 Balancing the Life Account. An Ethnography of Time and Self amongst Danish Mothers. M.A. dissertation, University College London.

Grue, Astrid & Christina Vega

2013 Introduktion. Bebor vi mangfoldige verdener? *Tidsskriftet Antropologi* 67:5-21.

Gullestad, Marianne

1984 Kitchen-table Society. A Case Study of the Family Life and Friendships of Young Working-class Mothers in Urban Norway. Oslo: Universitetsforlaget.

- Holbraad, Martin
2005 Expanding Multiplicity. Money in Cuban Ifá Cults. *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 11(2):231-54.
- Information
2014 Vi anbefaler. Tidsoptimering. 11. januar. <http://www.information.dk/484351>.
- Kierkegaard, Søren
2011 [1847] Opbyggelige Taler i Forskjellig Aand. I: K. Kynde og K. Ravn (red.): Søren Kierkegaards Skrifter (elektronisk version 1.6). København: Søren Kierkegaard Forskningscenteret. http://sks.dk/OTA/txt.xml?zoom_highlight=Timelige#ss292.
- Klitvad, Eileen
2003 Altid perfekt? Få balance i et liv med karriere. København: Lindhardt & Ringhof.
- Levinson, Daniel J.
1996 The Seasons of A Woman's Life. New York: Ballantine Books.
- Martin, Emily
1992 The End of the Body? *American Ethnologist* 19(1):121-40.
- Miller, Peter
2004 Governing by Numbers. Why Calculative Practices Matter. In: A. Amin & N. Thrift (eds): *The Blackwell Cultural Economy Reader*. Pp. 179-89. Oxford: Blackwell Publishing.
- Mimica, Jadran
1988 Intimations of Infinity. The Mythopoeia of the Iqwaye Counting System and Number. Oxford, New York & Hamburg: Berg.
- Nielsen, Morten
2011 Futures within. Reversible Time and House-Building in Maputo, Mozambique. *Anthropological Theory* 11(4):397-423.
- Noy, Chaim
2008 Sampling Knowledge. The Hermeneutics of Snowball Sampling in Qualitative Research. *International Journal of Social Research Methodology* 11(4):327-44.
- Pedersen, Morten Axel
2012 "The Task of Anthropology Is to Invent Relations". 2012 Meeting of the Group for Debates in Anthropological Theory. Proposing the Motion. *Critique of Anthropology* 32(1):59-65.
- Pedersen, Morten Axel & Morten Nielsen
2013 Trans-temporal Hinges. Reflections on a Comparative Ethnographic Study of Chinese Infrastructural Projects in Mozambique and Mongolia. *Social Analysis* 57(1):122-42.
- Porter, Theodore M.
1995 Trust in Numbers. The Pursuit of Objectivity in Science and Public Life. Princeton: Princeton University Press.
- Salamon, Karen Lisa
2000 No Borders in Business. The Managerial Discourse of Organisational Holism. In: T. Bewes & J. Gilbert (eds): *Cultural Capitalism. Politics after New Labour*. Pp. 134-57. London: Lawrence & Wishart.
2007a Arbejdslivets intimisering. *Psyke & Logos* 28:958-72.
2007b Selvmål. Det evaluerede liv. København: Gyldendal.

- Simonsen, Asger Fihl
2012 Det kvantificerede selv. En antropologisk analyse af self-tracking, selveksperimenter og datadrevne liv, Silicon Valley. Speciale, Institut for Antropologi, Københavns Universitet.
- Southerton, Dale
2009 Re-ordering Temporal Rhythms. Coordinating Daily Practices in the UK in 1937 and 2000. In: E. Shove, F. Trentman & R. Wilk (eds): Time, Consumption and Everyday Life. Practice, Materiality and Culture. Pp. 49-63. Oxford & New York: Berg.
- Strathern, Marilyn
2004 [1991] Partial Connections. Updated Edition. Walnut Creek: Altamira Press.
- Vacher, Mark
2011 Consuming Leisure Time. Landscapes of Infinite Horizons. Social Analysis 55(2): 45-61.
- Wagner, Roy
1991 The Fractal Person. In: M. Godelier & M. Strathern (eds): Big Men and Great Men. Personifications of Power in Melanesia. Pp. 159-73. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weber, Max
2010 The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. Mansfield: Martino Publishing.
- Willig, Rasmus
2009 Critique with Anthropological Authority. A Programmatic Outline for a Critical Sociology. Critical Sociology 35(4):509-19.

OPTIMALE SUBJEKTER?

Idealer og narrative optimeringsstrategier blandt danske iværksættere

MIKAEL HALLSTRØM ERIKSEN

Man kan altid gøre ting bedre i forhold til sin forretning og i forhold til én selv, personlig udvikling og alt det der. Der vil jeg sige, at en grænse [for forbedring], det ville være en hindring, det ville det. For mig handler det aldrig om, hvornår har jeg nået det, hvor jeg kan sige: 'Det er færdigt.' Det finder jeg ikke, det håber jeg ikke, jeg finder – for så skal jeg jo finde noget nyt at lave ... (John, 25-årig iværksætter¹).

John havde lige „launchet“ en stor webboghandel med mere end 100.000 e-bogtitler på de digitale hylder, da jeg mødte ham for første gang. Han understregede hyppigt, at entreprenørskabsprojekter uvilkårligt foregår på markedets præmisser, og at han som iværksætter derfor konstant må forholde sig til konkurrencen ved at være hurtigst, billigst eller bedst. Denne „optimeringsetos“ fordrede kontinuerlig udvikling og forbedring på det personlige og på det forretningsmæssige plan og prægede derfor næsten alle aspekter af Johns liv.²

I vinteren 2011-2012 udførte jeg feltarbejde blandt iværksættere i og omkring København for at undersøge, hvordan entreprenørskab tager form – med særligt fokus på iværksætteres arbejdspraksis, selvforståelse og idealer (Eriksen 2013). Mange af de iværksættere, jeg kom i kontakt med under feltarbejdet, levede i henhold til samme optimeringsetos som John. De var ivrigt optaget af at forme deres selv og positionere deres virksomheder optimalt på markedet i forhold til deres konkurrenter – både dem, de kendte til, og dem, de forestillede sig.

I denne artikel undersøger jeg, hvilke idealer der knytter sig til denne optimeringsetos, og belyser, hvordan det kommer til udtryk i praksis. Artiklens hovedargument er, at en succesfuld iværksætterpraksis er intimt forbundet med iværksætterens evne til at positionere sig selv som et „autologisk subjekt“ i betydningen selvstændigt, selvskabt og frigjort fra hæmmende sociale bånd og normer (Povinelli 2006:4). Den kompetente anvendelse af en række narrative optimeringsstrategier udgør en af de centrale måder, hvorpå iværksætterne søger at fremmane dette entreprenørielle ideal i praksis.

Iværksætterbegejstring i en krisetid

I slipstrømmen af den historiske højkonjunktur, der prægede de første syv-otte år af det nye årtusinde, står det danske samfund over for en række nye politiske „nødvendigheder“ affødt af den finansielle og økonomiske krise, neoliberale strømninger og andre effekter af den globaliserede kapitalisme (jf. Pedersen 2011). Det politiske landskab er præget af diskussioner om, hvorvidt og i hvilken form det danske velfærdssystem er i stand til at overleve i fremtiden – diskussioner, der ofte tager form af moralske overvejelser om, hvordan man kan og bør anskue (og forme) relationen mellem den enkelte borger og det sociale kollektiv.³ I disse italesættes iværksætter og iværksætterier ofte som praksisser, der på én og samme tid fører til samfundsøkonomisk og personlig vækst, og de fremstår dermed – sammen med billedet af den passionerede, driftige iværksætter – som attraktive løsninger på de aktuelle samfundsøkonomiske udfordringer. Den markante begejstring for iværksætterier afspejles i bøger, film, kampagner og konkurrencer, hvori iværksætterier fremhæves som den naturlige forudsætning for jobskabelse og økonomisk vækst, ligesom personer, der giver sig i kast med iværksætterier, fremstilles som værende i stand til at realisere et mere frit, kreativt og passioneret liv end for eksempel lønmodtagere og ledige.⁴ Iværksætteren fremstilles som indehaver af specifikke personlige kvaliteter, som langt flere – især unge – danskere bør stræbe efter at realisere i sig selv:

I bærer kimen til løsningen af nogle af de globale problemer [...]. [V]i har store udfordringer foran os [...]. [V]i kan klare opgaven i fællesskab [, men] der er brug for nysgerrighed, kreativitet og gåpåmod – dyrk det! [...] Hver gang I møder et problem eller en udfordring, skal I svare: Hvorfor ikke? [...]. Vær den nysgerrige, der løser problemer på nye måder [...]. Iværksætteri er fundamentet for det, vi skal leve af i fremtiden (Ole Sohn (SF), daværende erhvervs- og vækstminister).

Citatet stammer fra en tale, som Ole Sohn holdt for de godt 3000 elever og studerende, der en råkold novemberdag var valfart til Odense Kongrescenter for at deltage i messen „Danish Entrepreneurship Award 2011“. Budskabet i talen – og på messen generelt – var klart: Iværksætteri og unge, driftige iværksættere er afgørende midler i bestræbelsen på at sikre velfærd og Danmarks konkurrenceevne i en stadig mere konkurrencepræget og globaliseret verdensøkonomi (jf. Erhvervs- og Byggestyrelsen 2011:7).

Fra højre til venstre i det politiske spektrum fremstilles det som sund fornuft, at (mere) iværksætteri er vejen til at forløse såvel individets som samfundets fulde potentiale – til gavn og glæde for alle. I antropologisk sammenhæng er dette interessant, idet selvfølgeligheder og den sunde fornuft ofte er udtryk

for underliggende politiske og sociale rationaliteter, der igen hviler på mere implicitte kulturelle antagelser og værdier (Jöhncke et al. 2004:390). At iværksætteren repræsenteres som et moderne subjektideal, der via personlig handlekraft, selvansvarlighed og passioneret skabertrang inkarnerer et unikt samfundsøkonomisk potentiale, rummer således en mere general udsigelseskraft om det danske samfund.

Entreprenørskabskultur og entreprenørielle subjekter

For at forstå denne udvikling er det instruktivt at drage en parallel til 1980'ernes Storbritannien. Her søgte premierminister Margaret Thatchers regering gennem en række politiske tiltag at reformere ikke bare nationens økonomi, men også – og måske især – borgernes subjektivitet og moralske værdisystem. Arbejdsmarkeds-, velfærds- og uddannelsesreformer gik hånd i hånd med promoveringen af værdien af individuelt ansvar, privat initiativ og personlig frihed. Den kraftfulde måde, hvorpå disse reformer og politiske idealer påvirkede det britiske samfund, er dokumenteret i en række studier af fænomener som *the enterprise culture* (fx Douglas 1992; Heelas 1991; Heelas & Morris 1992) og *the enterprising subject* (fx du Gay 1996; Rose 1992). To af de førende skikkelser inden for dette felt, sociologerne Peter Miller og Nikolas Rose, påpeger, at *enterprise* udgør *det* centrale analytiske begreb, hvis man ønsker at forstå den sociale og kulturelle udvikling i 80'ernes Storbritannien og i lignende individualiserede, kapitalistiske samfund (Miller & Rose 1990, 1995, 2008).

Begrebet „enterprise“ lader sig vanskeligt oversætte direkte til dansk, idet det både betegner en særlig måde at være i verden på (kendetegnet ved driftighed, foretagsomhed og personligt initiativ) og en særlig form for social organisering (kendetegnet ved konkurrence mellem autonome enheder). Ifølge Miller og Rose foreskriver denne entreprenørielle værens- og organiseringsmodus en konstant, driftig stræben efter optimering, forbedring og effektivisering på alle samfundsmæssige niveauer – fra den enkelte borger til statsapparatet (Miller & Rose 2008:195). Det centrale punkt i deres analyse er, at selvom den entreprenørielle værensmodus er betinget af politiske rationaliteter, opleves den netop *ikke* som eksternt dikteret, men tværtom som motiveret af en indre længsel efter kreativitet, selvstændighed og selvrealisering – og heri ligger dens egentlige magt (Miller & Rose 1995:456). Rose og Miller opfatter således den entreprenørielle modus som en specifik og produktiv form for „governmentality“.⁵ Set fra dette perspektiv er danske iværksætteres længsel efter frihed, selvstændighed og optimering altså ikke (kun) deres egen, men (også) samfundets.

Entreprenørielle idealer - handling og tro

Forestillinger om det ideelle og det optimale kommer til udtryk gennem kulturelle narrativer, sociale hierarkier og moralske fordringer. Disse danner grundlag for kollektive og individuelle bestræbelser på at indfri kulturelt partikulære måder at være, og gøre, menneske på. I modsætning til „det ideelle“, der betegner noget, som er i fuldkommen „overensstemmelse med en idé“ (Brüel & Nielsen 1993 [1960]:254) og altså udgør en absolut standard, betegner „det optimale“ (afledt af det latinske „optimus“: bedst) det „under de givne omstændigheder bedst mulige“ (op.cit.442), det vil sige en relativ standard.

Som absolutte størrelser er idealer uafhængige af tid og sted. De kan derfor nok give inspiration og retning til hverdagens praksisser, men aldrig realiseres fuldt ud i dem – de findes jo netop *uden* for tidens og stedets konkrete omstændigheder. Det optimale, derimod, defineres simpelthen ved „de givne omstændigheder“ og vil derfor altid være knyttet til bestemte steder og tider. I forlængelse heraf bruger jeg begrebet „optimering“ til at beskrive de processer, hvorigennem det optimale – ofte informeret og næret af idealer – søges aktualiseret i praksis.

Set fra et iværksætterperspektiv tager entreprenørskab form som en praksis kendetegnet ved kontinuerlig optimering, forstået som en konstant stræben efter det „efter omstændighederne bedst mulige“ – en stræben, der, som John påpeger i det indledende citat, aldrig må nå endeligt i mål, for i det øjeblik vil forretningen tabe momentum, gå i stå, gå under. Set fra et samfundsperspektiv tager iværksætteren form som et ideal for det (sen)moderne subjekt. Et driftigt individ, der proaktivt er i stand til at imødegå de nationaløkonomiske udfordringer – idet han realiserer sit eget fulde potentiale, realiserer han også samfundets.⁶ Men hvilke forestillinger og idealer om det at være menneske nærer iværksætternes kontinuerlige optimeringsdrift – og gennem hvilke praksisser forfølges de?

Vi er selvstændige mennesker, men vi tør ikke tro på det, og samfundet er bygget op omkring, at vi skal have nogen rammer, og hvis vi ikke har nogen rammer, så går vi uden for samfundets norm, det *gør vi jo*, [...] jeg synes bare, der er for få, der tager initiativ [...], når vi så sidder som 87-årige og bare har haft en rutinemæssig hverdag, hvor vi har siddet hver dag hjemme sammen med konen i sofaen og set fjernsyn og siddet og gloet ind i den der totalt *ligegyldige* strøm af nyheder, som du ikke kan gøre en skid ved alligevel, så dør du bitter (David, 28-årig iværksætter).

David og jeg sidder på en forblæst bæk ved Sortedam Dossering, mens han åbenhjertigt fortæller om sig selv, sit liv og sine drømme. De seneste par år har han med varierende grader af succes startet forskellige forretningsforetagender. David er utilfredshed med den måde, „vi“ lever på i Danmark. Han savner mod,

tro og initiativ – elementer, der ifølge ham gør livet værd at leve. Hans vekslen mellem flertalsformen „vi“ og entalsformen „jeg“ antyder, at uoverensstemmelsen mellem hans livsideal og den konventionelle danske livsførelse er indbygget i ham selv. David optegner konturerne af et tydeligt og ambitiøst livsideal, ifølge hvilket en iværksætter er et menneske, der stræber efter, og på trods af samfundets hæmmende „norm“ er i stand til, at realisere sit liv i overensstemmelse med ganske bestemte værdier om passion, handling, initiativ og selvstændighed. Dette ideal skulle vise sig at ræsonnere så stærkt med de øvrige iværksættere, jeg mødte, at jeg kom til at betragte det som en implicit programklæring for deres livs- og menneskesyn. Ligesom mange andre iværksættere forbinder David en konventionel, dansk tilværelse med kedsomhed, passivitet og en alvorlig mangel på kvaliteter som initiativ, selvstændighed, passion og risikovillighed. Davids livssyn synes at rumme et markant strejf af ungdommelig oprørstrang, men interessant nok deltes det faktisk af mange af de langt ældre iværksættere, jeg talte med. Et eksempel herpå er Karsten, der er sidst i 40'erne.

For otte år siden omlagde Karsten sit liv. Han sagde sit faste job op, flyttede med sin familie „ud på landet“ og etablerede en innovativ købmandsbutik i sit nye lokalområde. Siden er han blevet involveret i en hel række lokale erhvervsprojekter. Han fortæller:

Jeg kan bare godt lide at bevise, at man kan det. Selvom det er op ad bakke, ik’? Og det er det der med at gøre det, altså den skæve vinkel på det hele tiden, ik’? [...] Jeg *hader* folk, der siger ‘men det kan vi ikke’. Jo, det kan man godt! Måske bliver det ikke lige sådan, som vi snakker om det nu, men lad os kigge rundt i landskabet, lad os spørge nogen, der er masser, der ved noget [...] og det er det, der driver mig, og jeg synes, det er sjovt at lave noget med nogen, og det er sjovt at se folk vokse, når man ... når det går op for folk: ‘Gud ... nej, det kan man godt ...’ Så kører jeg ... ik’? Det synes jeg er skægt.

Karsten elsker udfordringer og drives af lysten til at bevise, at selv umiddelbart umulige ideer kan realiseres. Mens denne drift dels retter sig mod hans eget selv-billede og et behov for at teste og prøve sig selv af, retter den sig også – og nok især – mod hans sociale omgivelser. Han har et eksplicit behov for at ændre og udvide andre menneskers opfattelse af, hvad der er muligt. Karsten er således mindre drevet af jagten på penge og anerkendelse end af et behov for at udbrede og bevise sin tro på, at (næsten) alt kan lade sig gøre. I det hele taget søgte mange af iværksætterne aktivt at sprede deres „entreprenørielle mind-set“ (som de kaldte det) til andre, for eksempel via foredrag, mentorordninger eller personlige opfordringer (utallige gange blev jeg således opfordret til selv at „starte op“). I den forstand rækker den entreprenørielle optimeringsetos på næsten forkyndende vis ud over sig selv.

Davids og Karstens historier belyser en række elementer, der kendetegner de fleste af de iværksættere, jeg lærte at kende.

For det første stræber de efter at være – og arbejder vedholdende på at blive – en bestemt slags mennesker (initiativrige, driftige og selvstændige). For det andet oplever de denne stræben som affødt af en indre nødvendighed og som et opgør med den konventionelle „danske mentalitet“, og de insisterer på at tage fuldt ansvar for den og for de omfattende personlige konsekvenser (for eksempel arbejdspress og økonomiske problemer), den medfører. For det tredje markerer de ofte deres tro på, at markedet – og verden mere generelt – udgør et felt af immanente muligheder og latente potentialer, der blot venter på at blive realiseret. I deres optik er forudsætningen for at realisere disse potentialer, at man som iværksætter har realiseret sig selv – i den forstand at man „tror på sig selv“, på at „ting kan lade sig gøre“, og at man kan, tør og vil handle på sine ideer og drømme.

Iværksætterne søger således at realisere et dobbelt potentiale: ét, der knytter sig til deres egen, indre psykologiske konstitution, og ét, der knytter sig til omverdenens konstitution som mulighedsrum. I det perspektiv fremtræder deres respektive iværksætterpraksisser som kontinuerlige optimeringsforsøg, hvorigennem de dels søger at aktualisere sig selv og deres forretninger optimalt og dels søger at demonstrere deres idealers værdi og validitet i praksis, snarere end som forsøg på at generere maksimal egennytte i form af for eksempel status eller økonomisk kapital. Iværksætteren er ingen *homo economicus*. De fleste iværksættere vil gerne tjene penge – ingen tvivl om det – men jagten på profit udgør ikke nogen primær drivkraft. Snarere fungerer penge som et synligt bevis på, i hvilken grad de har haft succes med at aktualisere sig selv som optimale iværksættere. I den forstand er penge simpelthen en målestok for deres præstationer og fremstår altså – ligesom målebåndet og stopuret i sportens verden – som et middel snarere end et mål i sig selv.

Men hvordan kan iværksætternes optimeringsetos og idealerne, der nærer den, forstås i en bredere samfundsmæssig kontekst? Et overraskende bud herpå er at finde i en nyligt udgivet etnografi om en ganske anden slags idealister, nemlig venstreradikale politiske aktivister.

Aktivistiske erfaringer og idealer - død tid og aktiv tid

Antropolog Stine Krøijer udførte feltarbejde til sin ph.d.-afhandling „Figurations of the Future“ (2010) blandt venstreradikale aktivister. Hun fulgte forberedelserne til og deltog i de store demonstrationer i forbindelse med klimatopmødet COP15 i København og NATOs 60-års jubilæumstopmøde i Strasbourg i 2009, ligesom

hun deltog i ugentlige politiske møder, veganske folkekøkkener og skraldningsaktioner.⁷

Aktivisterne fører en kreativ og dedikeret kamp for at undvige og underminere de kapitalistiske strukturer, der i deres optik på hegemonisk vis definerer og begrænser det sociale livs udfoldelsesmuligheder (Krøijer 2010:91). Herved formår de indimellem at skabe midlertidige alternativer til den bestående, kapitalistiske orden. Med afsæt i aktivisternes begreber „død tid“ og „aktiv tid“ analyserer Krøijer deres stræben efter et bestemt ideal – en bestemt værensform, der relaterer sig til specifikke kropslige og subjektive erfaringer (Krøijer 2010:13). Død tid associeres med en følelse af tristhed, fortvivelse og passivitet og med oplevelser af at være udrændt, have tabt og ikke være i stand til at gøre en forskel (Krøijer 2011: 60). Aktivisterne oplever typisk død tid, når de er isoleret fra de andre aktivister, og de beskriver den som en følelse af at være „gennemstrømmet af kapitalismen“, overladt til passivt forbrug (af varer, medier og andre forbrugsgoder) og dermed uskelnelige fra resten af befolkningen (ibid.). I modsætning hertil bliver aktiv tid associeret med følelsen af at tage aktiv del i en energisk bevægelse, være en del af noget større og være engageret i praktiske aktiviteter som for eksempel skraldningsaktioner, demonstrationer og selvorganiserede folkekøkkener. Det er et klart ideal blandt aktivisterne at besidde handlekraft, kunne håndtere problemer og være „villig til at tage sit liv og sin fremtid i ens egne hænder“ (Krøijer 2010: 11, min oversættelse). At være aktivist handler således i højere grad om evnen til at tage aktiv del i fælles energiske handlinger end om at abonnere på de rette holdninger (Krøijer 2011:60).

Iværksættere og aktivister - spejlinger og paralleller

På et strukturelt plan indtager iværksættere og aktivister modsatrettede positioner. Aktivisterne kæmper en vedholdende, kreativ og eksistentiel kamp for at skabe midlertidige frirum *uden for* kapitalismens altomfavnende orden, mens iværksætterne kæmper en ditto kamp for at skabe sig en attraktiv, succesfuld plads *inden for* det kapitalistiske markedes strukturer. Men på et praksisplan har de to grupperinger faktisk meget til fælles, idet de begge søger at optimere sig selv og samfundet i henhold til specifikke idealer om det menneskelige subjekt og det samfundsmæssige kollektiv. På eksperimenterende, kreative måder arbejder de på at aktualisere nye (samfunds- og markedsmæssige) potentialer.

Flere iværksættere associerer deres tidligere, førentreprenørielle liv med nøjagtig de samme følelser, som aktivisterne henviser til i deres beskrivelser af død tid. John, som jeg citerede i indledningen, fortalte, at hans virksomhedsopstart var motiveret af oplevelsen af, at hans tidligere liv som ansat i et ejendomsmæglerfirma

ikke fungerede. Alt for ofte kom han hjem fra arbejde og følte sig trist. Han blev grebet af en snigende følelse af, at tilværelsen manglede indhold, mening og retning. Set udefra havde han et „godt liv“ med et lukrativt job, fast indkomst og tid til fritidsinteresser, venner og en sød kæreste. Men der manglede noget. Den følelse af tristhed, passivitet og meningsløshed, som John beretter om, svarer til aktivisternes beskrivelse af død tid, dog med den undtagelse, at John ikke associerer sin følelse med isolation og kapitalistiske strukturer, men med at han i sit tidligere liv som lønmodtager ikke kunne udleve sin drøm. Løsningen, hvis man som aktivist eller iværksætter ønsker at undslippe den døde tid, er på mange måder den samme: intens handling og målrettet aktivitet. Begge grupperinger oplever og motiveres af en umiddelbar, altopslugende følelse af mening, handlekraft og engagement, idet de søger at optimere sig selv i henhold til deres respektive idealer.

Fælles for aktivister og iværksættere er, at de ikke bryder sig om folk, der „bare går rundt og snakker om at gøre noget, uden virkelig at mene det“, som det ofte blev udtrykt. Kvaliteter som handlekraft, selvansvarlighed og evnen til at „tage sit liv og sin fremtid i egne hænder“ vægtes højt, og begge grupperinger besidder et revolutionært momentum, der motiveres af ønsket om at ændre elementer af den bestående orden. For aktivisterne drejer det sig om „det kapitalistiske system og dets strukturer“ og for iværksætterne om den „danske mentalitet“, som de associerer med passivitet, lønmodtagerkultur og forandringsangst. Men hvordan skal vi forstå det forhold, at to umiddelbart antagonistiske sociale positioner – aktivister og iværksættere – begge søger at optimere sig som handlekraftige, selvansvarlige og forandringsskabende subjekter?

En (auto)logisk forklaring

I bogen *The Empire of Love* præsenterer den australske antropolog Elizabeth Povinelli (2006) begrebsparret „autologi“ og „genealogi“. Hun bruger disse til at begrebsliggøre to grunddiskurser, hvor hun benævner den første det „autologiske subjekt“ og den anden det „genealogiske samfund“.⁸ Ifølge Povinelli farver disse to diskurser på afgørende vis forståelsen af, hvad en borger og et samfund er, kan og bør være, fordi de definerer, hvilke forestillinger om og erfaringer af selvet der er til rådighed (og dermed mulige) i nutidens demokratiske, senkapitalistiske samfund (op.cit.24).

Det autologiske subjekt betegner ideen om det selvstændige, selvskabende og selvansvarlige subjekt, der egenhændigt forfatter sit livs historie. Via en nærlæsning af filosofiske, politiske og juridiske tekster sporer Povinelli denne diskurs tilbage til oplysningstidens tanker om selvskabelse, selvbestemmelse

og individuel frihed. Derfra trækker hun en linje til 60'ernes ungdomsoprør og videre til nutidens selvudviklingsparadigmer og neoliberale politikker (op.cit.4). Sideløbende med den historiske fremkomst af forestillingen om det selvberørende, autologiske subjekt så også en række nye selvteknologier såsom selvdisciplin, selvjustits og selvovervågning dagens lys.⁹ Fælles for disse var, at „selvet“ nu blev konceptualiseret som et legitimt og overordnet centrum for viden, indsigt og autoritet (op.cit.184).

Forestillingen om det autologiske subjekt komplementeres og fuldendes ifølge Povinelli af dets negative spejlbillede, det genealogiske samfund, der betegner forestillingen om de begrænsninger, som „det sociale“ – for eksempel via social, biologisk og kulturel arv – pålægger den enkelte (op.cit.4). Hvis det autologiske subjekt er billedet på liberalismens hedeste drømme om individuel frihed, handlekraft og social mobilitet, er det genealogiske samfund en perfekt repræsentation af dens værste mareridt: det klaustrofobiske kollektiv, der via massiv social kontrol kvæler og hæmmer ethvert tilløb til fri vilje og agens (op.cit.183). Povinellis pointe er, at modsætningen mellem det frie, autologiske subjekt og den genealogiske tvang hverken er universelt gyldig eller udtryk for nogen generel sandhed om mennesket, men må ses som en specifik, kulturelt informeret forestilling om subjekter og fællesskaber med rødder i oplysningstidens humanisme og fremkomsten af liberalismen og den moderne kapitalisme (op.cit.16ff.).

Denne autologiske og genealogiske begrebsramme giver en forklaring på lighedspunkterne mellem aktivister og iværksættere. Begge grupperingers praksisser synes informeret af diskursen om det autologiske subjekt og kan ses som forsøg på at aktualisere og frisætte dette subjekt fra en grund af grum genealogi. For aktivisterne tager det genealogiske samfund form af de kapitalistiske strukturer, der reproducerer og accentuerer en ulige fordeling af ressourcer og hensætter befolkningen i en tilstand af meningsløshed og apati (død tid). For iværksætterne tager det genealogiske samfund derimod form af en mentalitetstilstand præget af frygt, forandringsangst og kedsommelig rutine – en tilstand, der i deres optik er forment af velfærdssamfundets inertie og passiverende lønmodtagerkultur. Begge grupperinger mener, at der er noget afgørende galt med samfundets bestående orden, og ser subjektets evne til at „handle“ og tage „ansvaret for sit liv og sin fremtid i egne hænder“ (en vending brugt af aktivister såvel som iværksættere) som selve forudsætningen for forandring. Samtidig er de begge – på hver sin vis – fanget i den forestillede dikotomi mellem den efterstræbelsesværdige autologi og den formastelige genealogi. Begrebspar som genealogi-autologi og individ-samfund giver kun mening i kraft af deres indbyrdes relation. De er hinanden iboende, og således er genealogien altid og allerede

indlejret i enhver forestilling om autologi – og omvendt. Iværksættere skaber ikke sig selv, men fødes ud af og ind i en række mere eller mindre befordrende sociale relationer, og de ulige magtfordelinger og strukturer, som aktivisterne bekæmper i „det kapitalistiske samfund“, genfindes også i midten af deres egne, sociale fællesskaber. At autologien kun findes som et ideal – eller som Povinelli skriver „en fantasi“ (2006:4) – og dermed er uopnåelig i praksis, forhindrer dog på ingen måde iværksætterne i at orientere sig efter og søge at optimere sig i henhold til den.

Narrative optimeringsstrategier

Mit argument er, at iværksætterne, mere eller mindre succesfuldt, formår at styrke deres autologiske selv og sløre de genealogiske kræfters indflydelse på deres liv gennem en række narrative optimeringsstrategier. Den kompetente praktisering af sådanne strategier har betydning både for iværksætternes mulighed for at opnå succes og for opretholdelsen og reproduktionen af de entreprenørielle idealer og deres legitimitet.

Under feltarbejdet deltager jeg i et kursus for kommende iværksættere. Her bliver jeg sammen med de 16 andre kursister undervist i skatte-, dagpenge- og momsregler, cvr-numre, patentrettigheder, beskyttede varemærker, onlinemarkedsføring, „kold kanvas“, elevatoraler, pitching m.m.¹⁰ De forskellige emner præsenteres af personer med særlig viden og erfaring på området, og der lyttes koncentreret til hvert oplæg. Stemningen er begejstret og fortrolig. I pauserne går snakken lystigt, og kursisterne spørger interesseret og kritisk til hinandens forretningsprojekter og ideer. Den første dag afsluttes med et oplæg af iværksætteren og virksomhedsejeren Maiken, hvis virksomhed, der designer og distribuerer smykker, har en årlig omsætning på omtrent 5 mio. kr. Maiken er veltalende og energisk og fanger øjeblikkelig samtlige kursisters opmærksomhed, da hun åbenhjertigt deler fortællingen om sit „iværksættereventyrs op- og nedture“. Vi hører om hendes samarbejder og satsninger og om, hvordan hun sad grædende på en Starbucks i New York, efter at hun var blevet brændt af, snydt og bedraget af en partner, der havde lokket hende hele vejen til Amerika med løftet om, at hun ville kunne sælge sin nyeste kollektion til Wallmart. Men det var fup, han dukkede aldrig op. Maikens historie handler om, at man som iværksætter skal kunne tage nederlag i stiv arm og rejse sig, hvor man falder. Selv tørrede hun øjnene og udarbejdede på stedet – lige dér på cafeen midt i det hektiske New York – en ny forretningsplan, som lige siden har dannet grundlag for virksomhedens drift og succes.

Ser man bort fra de konkrete detaljer, minder Maikens foredrag om utallige andre virksomheds- og iværksætterpræsentationer, jeg overværede i forbindelse

med receptioner, netværksmøder, messer og prisuddelinger. Typisk formidler disse på en medrivende, personlig og inspireret måde historien om den aktuelle virksomheds opstart, udvikling og fremtidsplaner samt om dens forretningsmodel og produkter. Men ud over de virksomhedsspecifikke informationer giver præsentationerne også et godt indtryk af de kvaliteter, en iværksætter forventes at besidde, for eksempel forandringslyst, skabertrang, arbejdsomhed, mod, selvtillid og evnen til at komme sig hurtigt over nederlag. Alle disse kvaliteter vedrører iværksætterens indre, psykologiske konstitution, og sammenlagt danner de et imponerende idealbillede af iværksætteren. Men når iværksætterens indre, personlige kvaliteter konsekvent fremhæves som forudsætningen for succesfuldt entreprenørskab, skubbes andre og mindst lige så centrale forudsætninger i baggrunden. Den atypiske afslutning på Maikens foredrag illustrerer dette.

Som afrunding på sin præsentation fremviser Maiken virksomhedens aktuelle kollektion af smykker og understreger vigtigheden af, at man som iværksætter „tør satse stort“. Maiken påpeger sin egen risikovillighed og dedikation ved at fortælle, at hun ikke har været i stand til at udbetale løn til sig selv i tre år. Hun satser i stedet, fortæller hun, på at lave en „stor exit“ (det vil sige sælge virksomheden med stor fortjeneste, for eksempel til en kapitalfond) om cirka fem års tid. Det *må* siges at være et tegn på risikovillighed og dedikation at arbejde gratis i tre år på forventet – men langt fra sikker – efterbevilling. Men det er også et sats, der kræver forudsætninger, som kun de færreste har. Da en nysgerrig kursist højlydt undrer sig over, hvordan det dog har kunnet lade sig gøre, nævner Maiken i en bibemærkning, at hendes mand – i kraft af sin velbetalte stilling – er i stand til at sørge for familiens underhold.

I langt de fleste virksomhedspræsentationer og iværksætterportrætter udelades denne del af historien. At mange iværksætterprojekter finansieres via og ofte er helt afhængige af privilegeret adgang til eksisterende kapitalstrømme fra for eksempel ægtefæller, forældre eller andre sociale netværk, forbigås typisk i tavshed, og nævnes det alligevel, er det som her i en bibemærkning. Med Povinellis begreber kan dette forstås som en narrativ nedtoning af genealogien til fordel for autologien. Ved at betragte den enkelte iværksætters indre, individuelle kvaliteter som årsagen til og forudsætningen for succesfuldt entreprenørskab antager den succesfulde iværksætter qua den tætte kontakt med det autologiske ideal form af et optimalt subjekt. Hvis iværksætterfortællingerne i højere grad fokuserede på de ydre, strukturelle forholds betydning for succes, ville en gunstig position inden for det genealogiske samfunds strukturer fremstå som en central præmis og forudsætning for succes. Når dette sjældent er tilfældet, skyldes det, at entreprenørskabsdiskursen er struktureret omkring og helt afhængig af ideen om det autologiske subjekt. Den enkelte iværksætters personlige viljestyrke,

handlekraft og dristighed bliver kontinuerligt fremhævet på bekostning af hans eller hendes sociale indkapslethed.

Fremmaning af autologien

Antallet af selvstændige i Danmark udgjorde i 2011 blot 3,7 procent af den voksne befolkning, men interessant nok har omkring halvdelen af mine 16 hovedinformanter forældre, hvoraf mindst én ernærer (eller har ernæret) sig som selvstændig erhvervsdrivende.¹¹ Denne markante, statistiske overrepræsentation antyder, i hvor høj grad Bourdieus teori om den nedarvede (sociale, kulturelle og økonomiske) kapitals betydning for reproduktionen af samfundets magtstrukturer gælder, også hvad angår entreprenørskab (jf. Bourdieu 1997). Denne pointe er dog her mindre interessant end spørgsmålet om, hvilken betydning mine informanter selv tillægger denne overrepræsentation. Følgende uddrag fra et interview med Ken, der driver en række mindre virksomheder i det indre København, belyser dette spørgsmål:

Mikael: Har du altid haft en idé om, at du gerne ville have din egen forretning?

Ken: Ja, det har jeg, for både min, altså i min familie – jeg er så heldig at være beriget af to faderskikkelser [far og stedfar] – der er de begge to selvstændige og har også plæderet sådan for det.

Mikael: Altså ved at ...?

Ken: Være det, snakke om det, leve det, ja. Jeg tror også, det har en afsmitning, jeg tror også, det har en effekt. Det kan jeg nok ikke sætte mig ud over – desværre.

Mikael: Men også sådan, at du har lært nogen ting der, eller ...?

Ken: Nej, jeg har ikke lært tricks, jeg har ikke lært tekniske strategier. Jeg har ikke lært hverken teknik eller strategi i forhold til hverken marketing eller bogføring eller salg, fordi det er fra to, det er forskellige verdner.

Når jeg spurgte de informanter, hvis forældre selv havde startet og drevet forretninger, hvilken betydning dette har haft for dem, svarede de typisk som Ken, at det i høj grad har påvirket og inspireret dem i deres egne ambitioner om at blive iværksættere. De fortæller, at det har påvirket deres arbejdsmoral, selvstændighedstrang og tro på sig selv. Med andre ord: deres værdier og psykologiske konstitution. Når jeg derimod spurgte om det også på andre, mere konkrete måder havde gjort det lettere for dem at etablere sig som iværksættere, var det generelle svar dog, at det havde det ikke. Dette undrede mig, fordi det i mange sammenhænge var helt tydeligt, at netop adgang til forældres (og andre nære sociale relationers) forretningsmæssige viden, erfaringer og netværk og ikke mindst finansielle støtte udgjorde helt centrale forudsætninger for entreprenøriel succes.

At mine iværksætterinformerter således nedtoner de konkrete og materielle fordele ved deres sociale arv (såsom netværk og finansieringsmuligheder) og i stedet fremhæver de immaterielle, psykologiske fordele (såsom et „entreprenørielt mind-set“ og en „stor tro på sig selv“) i deres svar på mine spørgsmål, skal dog ikke ses som udtryk for uoprigtighed. Snarere må det ses som yderst oprigtige narrative optimeringer af deres entreprenørielle selv inden for rammerne af den autologiske diskurs. Iværksætterne forstår ganske vist sig selv som del af en større social og genealogisk sammenhæng, i den forstand at de opfatter sig selv som psykologisk prægede af deres opvækst. Men i relation til deres nuværende entreprenørielle praksis og succes (eller mangel på samme) tillægger de deres egne, indre psykologiske og altså autologiske kvaliteter langt større betydning, end de tillægger de sociale og økonomiske ressourcer, som de i kraft af deres genealogiske position råder over.

Fejl og de gode nederlag

Et sidste eksempel på en form for narrativ optimering relaterer sig til den distinkte måde, hvorpå iværksætterne italesætter og forstår begreber som fejl, fiasko og nederlag. Den tidligere iværksætter Martin, der nu underviser i entreprenørskab på universitets- og gymnasieniveau, fortæller begejstret:

Det entreprenørielle, altså, det er failure ... man lærer ... der er ingen entreprenører, som ikke laver fejl, så derfor er det sådan ... hvor man kan sige [universitetet], det er sådan non-failure, og det entreprenørielle, det er, at man laver fejl, og så laver man nyt. Og når man har prøvet det nogle gange, så opfatter man jo ikke sine fejl som fejl, man opfatter: Dér trådte du lige ét skridt, så skal man lige tage et andet skridt. Så der er et helt andet mind-set omkring det der med at lave fejl.

Der er udbredt konsensus blandt iværksættere om, at fejl er positive og skal ses som udtryk for mod (frem for for eksempel inkompetence). Angsten for at „dumme sig“ og „begå fejl“ ses som en af de største hindringer for entreprenøriel handling. Som iværksætteren Sara forklarer mig, handler entreprenørskab om at prøve ting af i praksis, og derfor:

bliver [du] *noedt* til at gå ud og prøve det af [...] Du kan jo ikke sidde og tænke dig til det [...]. Det handler ikke om, hvor mange gange du falder, men [om], at du *lige* får rejst dig op en ekstra gang. Og det er også de ting, man kan se hos entreprenører. De laver lige så mange fejl som alle os andre, og laver lige så mange fejltagelser. De rejser sig bare lige op den ekstra gang – og går videre!

Iværksætterne arbejder bevidst på at ændre den måde, hvorpå de opfatter og snakker om fejl – for eksempel via sociale arrangementer som Champagne

Failure Friday Bar, hvis formål er at hylde fejl og vise dem frem uden skam. Intentionen er at vende den konventionelle kulturelle opfattelse af fejl (som noget negativt) på hovedet og i stedet lære at anskue fejl som bevis på mod, handlekraft og entreprenørskab. Fejl skal ses som positive og produktive – i hvert fald så længe man lærer noget af dem og ikke gentager dem. John forklarer, at svidende nederlag altid tænder „en gnist“ i ham i form af en intens lyst til at bevise, at han kan gøre tingene bedre næste gang. Fejl og nederlag, der på den måde øger hans vilje til optimering, omtaler han som „gode nederlag“. På lignende vis fortæller Teis, der blev iværksætter som 18-årig og nu driver en virksomhed med godt 20 ansatte, om et af sine første iværksætterprojekter:

Det gik fuldstændig ad helvede til ... der fik jeg virkelig sådan lært nogle basale ting om iværksætteri [...]. Så det endte i virkeligheden med, at jeg sådan ret hurtigt erkendte: Okay, der er brugt nogle penge, men hold da helt op, hvor var det lærerigt [...]. Det var en billig måde at lære nogle ret fundamentale ting på.

I retrospekt fortolker Teis sit første – og økonomisk fejlslagne – virksomhedsprojekt som en vigtig og værdifuld erfaring. Dermed transformerer han så at sige sin fiasko til succes: Fordi han fejlede, lærte han – og derfor fejlede han i virkeligheden slet ikke. Mange iværksættere besidder som Teis et udpræget talent for at forme og italesætte deres erfaringer og projekter på en måde, der får dem til at fremstå positive, succesrige og inspirerende. Ved konstant at inkorporere deres gode såvel som dårlige erfaringer i den fortsatte fortælling om deres entreprenorielle tilblivelse, tillægger mine informanter deres sejre og succeser såvel som nederlag og fiaskoer værdi, retning og betydning. Deres evne til at skabe (selv)fortællinger om deres liv som iværksættere har en udpræget positiv afsmitning på deres eget selvbillede såvel som på omverdenens opfattelse af dem. I kraft af denne evne oplever de at have og fremstår, som om de har, en særlig grad af kontrol over deres tilværelse, virksomheder og fremtid.

Konklusion

Som social praksis er entreprenørskab kendetegnet ved en markant optimeringsetos – en konstant fordring om personlig og forretningsmæssig årvågenhed, udvikling og forbedring. Den kontinuerlige drift mod optimering kommer blandt andet til udtryk gennem en række narrative strategier, og jeg har i denne artikel argumenteret for, at den kompetente praktisering af disse giver iværksætterne en fornemmelse af og mulighed for at udvise øget kontrol og handlekraft i en hverdag præget af forandringer, konkurrence og uforudsete hændelser. Optimeringsetos såvel som de narrative optimeringsstrategier er intimt knyttet til forestillingen om det

autologiske subjekt, i den forstand at idealet om det autonome, selvstændige og selvskabende subjekt løber som en rød tråd gennem iværksætternes praksisser og selvforståelser. Ved kontinuerligt at insistere på at være „herre i eget hus“, på, at „ting *kan* lade sig gøre“, og på, at fejl og nederlag er af det gode, fordi de simpelthen er nødvendige skridt på vejen til succes, italesætter iværksætterne sig selv som handlekraftige, driftige mennesker og får dermed mulighed for at sætte sig selv i spil som netop sådanne.

Under de rette (genealogiske) omstændigheder fremstår troen på det autologiske ideal og bestræbelserne på optimering i henhold hertil som både effektiv og produktiv. Således sover John altid med sin computer inden for rækkevidde og arbejder nærmest i døgndrift. Han er ambitiøs, når sine mål og virker afklaret i forhold til de sociale konsekvenser, hans iværksætterliv medfører, for eksempel nedprioritering af parforhold og gamle venskaber. Karsten tøver ikke med at understrege, at det indimellem er „tæske hårdt“ at være iværksætter, og at han ofte har overvejet at stoppe – at „smide håndklædet i ringen“. Dette bliver dog ikke sagt som en beklagelse, men som en simpel understregning af fakta og af hans egen karakterstyrke (han har jo trods alt valgt at fortsætte). Ligeledes fortæller David, at han ofte må låne penge af venner og sige nej til sociale arrangementer på grund af tids- og pengemangel. Hans iværksætterdrømme har indtil videre genereret mere arbejde end profit, mere identitet end indtægt. Men igen: Han siger ikke dette som en beklagelse, men snarere som et bevis på sin dedikation til iværksætterkaldet. Fordi iværksætteren forventes at have kastet sig ud i entreprenørskab af egen fri vilje ud fra indre nødvendighed og lyst til at aktualisere nye potentialer, har beklagelser over ens private situation kun yderst ringe legitimitet i feltet.¹² Men midt i al snakken om hårdt arbejde og fri vilje nedtones det, både af iværksætterne selv og i den offentlige repræsentation af iværksætterfiguren, at privilegeret adgang til eksisterende kapitalstrømme ofte udgør en central forudsætning for entreprenøriel handling og succes.

Entreprenørskabspraksisser nedbryder skellet mellem arbejdsgiver og arbejdstager, mellem privatliv og arbejdsliv, mellem arbejde og fritid. Den entreprenørielle modus undsiger dermed de traditionelle magtstrukturer og -relationer i samfundet. Iværksætteren *er* praktisk talt sin virksomhed og må som sådan indrette sine drømme og aspirationer på virksomhedens præmisser. Dette opleves dog langt fra som problematisk af iværksætterne selv; deres optimeringsetos gør en dyd af nødvendigheden. At underlægge sig kravet om konstant optimering bliver ikke set som en byrde, der begrænser den personlige frihed og selvstændighed, men tværtom som en berigende selvrealisering. I modsætning til den gængse repræsentation af iværksætteren som motiveret af penge og rigdom handler entreprenørskab for iværksætterne i denne artikel mere om at skabe sig et liv i overensstemmelse med

bestemte værdier og idealer end om at skabe sig et velnæret levebrød. De mest kompetente iværksættere formår at mindske afstanden mellem idealernes absolutte standarder og hverdagens (ofte alt andet end ideelle) realiteter blandt andet ved at mestre de narrative optimeringsstrategier, der her er blevet analyseret. Kravet om kontinuerlig optimering har en pris – det er ofte „tæskhårdt“ arbejde. Men denne pris betaler iværksætterne imidlertid gerne til gengæld for muligheden for midlertidigt at aktualisere sig selv som selvstændige, handlekraftige og frie, som optimale subjekter i henhold til det autologiske ideal.

Noter

1. Efter aftale har jeg anonymiseret mine informanter, hvorfor alle navne, der indgår i denne artikel – på nær offentligt kendte personer – er pseudonymer.
2. Inspireret af Clifford Geertz, der bruger „etos“ til at betegne de moralske, æstetiske og følelsesmæssige aspekter af en given livsverden (Geertz 1993 [1973]:89), bruger jeg begrebet optimeringsetos til at understrege, i hvor høj grad optimering former og farver iværksætternes livsverden.
3. Disse overvejelser om forholdet mellem individ og stat blev accentueret via debatten om „Dovne Robert“ og „Fattig-Carina“ (Berlingske Tidende 2012a, 2012b; Dagbladet Information 2012; Jyllands-Posten 2012; Politiken 2012).
4. Begejstringen for entreprenørskab kommer for eksempel til udtryk i den popularitet, som bøger og film om tidens store iværksættere nyder (Fincher 2010; Isaacson 2011; Branson 2008), i politiske strategier, policies og rapporter (Undervisningsministeriet et al. 2009; Erhvervs- og Byggestyrelsen 2011) og i nationale kampagner, der søger at inspirere og motivere til mere entreprenørskab i befolkningen (Fonden for Entrepenørskab).
5. „Governmentality“ beskriver en styringsform, der er tæt knyttet til fremkomsten af det moderne, vestlige statssystem. Begrebet beskriver det forhold, at statens magt og aspirationer gradvist internaliseres af den enkelte borger, og de teknologier, hvorigennem dette sker. Efterhånden som statens og den enkelte borgers drømme, ambitioner og længsler ensrettes, bortfalder behovet for ekstern disciplinering (Foucault 1991:102).
6. Jeg bruger betegnelsen „han“ om iværksætteren for at understrege, at entreprenørskab, både i praksis og i mediernes repræsentation, fremstår som en kønnet (maskulin) praksis.
7. „Skraldning“ vil sige at tage udsmidt mad i supermarkeders affaldscontainere. Denne praksis udgør både et politisk statement (om ressourcespild) og en mulighed for at realisere gratis måltider (Krøijer 2011a).
8. Begrebet „genealogi“ har en specifik betydning i Foucaults begrebsapparat, men i denne sammenhæng adskiller Povinellis brug af begrebet sig markant herfra, idet hun bruger det til at beskrive individets slægtsmæssige, kulturelle og biologiske indkapsling i det sociale felt (Povinelli 2006:4).
9. Her trækker Povinelli på Michel Foucaults og Talal Asads studier af de praksisser, der knytter sig til fremkomsten af det moderne subjekt (Foucault 1988; Asad 1993).
10. „Kold kanvas“ er opsøgende salgsarbejde hos nye potentielle kunder. „Pitching“ er betegnelsen for en kort, entusiastisk præsentation af et nyt produkt, en ny virksomhed eller et nyt forretningskoncept.

11. Den procentvise andel af selvstændige i Danmark i 2011 er hentet fra Danmarks Statistik 31. 10.2012. <http://www.statistikbanken.dk/RASU11>.
12. Beklagelser over skattetrykket eller den mængde af administrativt arbejde, som lovgivningen pålægger iværksættere, synes dog at være i hvert fald delvist legitime.

Søgeord: entreprenørskab, iværksættere, selvskabelse, optimering, idealer, erhvervsantropologi

Litteratur

- Asad, Talal
1993 On Discipline and Humility in Medieval Christian Monasticism. In: T. Asad: Genealogies of Religion. Discipline and Reasons of Power and Christianity and Islam. Pp. 125-69. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Berlingske Tidende
2012a Tak til Carina og Taber-Robert. Berlingske Tidende 11. september.
2012b Destination klassesamfund? Berlingske Tidende 27. oktober.
- Bourdieu, Pierre
1997 Af praktiske grunde. Omkring teorien om menneskelig handlen. København: Hans Reitzels Forlag.
- Branson, Richard
2008 Uden omsvøb – en global iværksætters eventyr. København: Børsen.
- Brüel, Sven & Niels Åge Nielsen
1993 [1960] Fremmedordbog. Gyldendals Røde Ordbøger. 11. udgave, 4. oplag ved L.Plon. København: Gyldendals Boghandel, Nordisk Forlag A/S.
- Dagbladet Information
2012 Dovne Robert findes i os alle. Af Joachim Nielsen. Dagbladet Information 15. september.
- Douglas, Mary
1992 The Person in an Enterprise Culture. In: S. Heap & A. Ross (eds): Understanding the Enterprise Culture. Themes in the Work of Mary Douglas. Pp. 41-62. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Erhvervs- og Byggestyrelsen
2011 Iværksætterindeks 2011. Vilkår for iværksættere i Danmark. København: Erhvervs- og Byggestyrelsen.
- Eriksen, Mikael Hallstrøm
2013 Conjuring up Mouldable Worlds. Passionate Doing and Functional Believing among Small-scale Entrepreneurs in Denmark. Kandidatspeciale, Institut for Antropologi, Københavns Universitet.
- Fincher, David (dir.)
2010 The Social Network. Film. Columbia Pictures.

- Foucault, Michel
 1988 Technologies of the Self. In: L.H. Martin, H. Gutman & P.H. Hutton (eds):
 Technologies of the Self. A Seminar with Michel Foucault. Pp. 16-49.
 Amherst: The University of Massachusetts Press.
- 1991 Governmentality. In: C. Gordon & P. Miller (eds): The Foucault Effect. Studies in
 Governmentality. Pp. 87-104. Chicago: Chicago University Press.
- du Gay, Paul
 1996 Consumption and Identity at Work. London: Sage Publications Ltd.
- Geertz, Clifford
 1993 [1973] Religion as a Cultural System. In: C. Geertz: The Interpretation of Cultures.
 Pp. 87-125. London: Fontana Press.
- Heelas, Paul
 1991 Reforming the Self. Enterprise and the Characters of Thatcherism. In: R. Keat &
 N. Abercrombie (eds): Enterprise Culture. Pp. 72-90. London: Routledge.
- Heelas, Paul & Paul Morris (eds)
 1992 The Values of Enterprise Culture. London: Routledge.
- Isaacson, Walter
 2011 Steve Jobs. En biografi om manden bag Apple. København: Gyldendal.
- Jyllands-Posten
 2012 Politiseringer. Løn som fortjent. Jyllands-Posten 16. september.
- Jöhncke Steffen, Mette Nordahl Svendsen & Susan Whyte
 2004 Løsningsmodeller. Sociale teknologier som antropologisk arbejdsfelt.
 I: K. Hastrup (red.): Viden om verden. En grundbog i antropologisk analyse.
 Side 385-407. København: Hans Reitzels Forlag.
- Krøijer, Stine
 2010 Figurations of the Future. Forms and Temporality of Left Radical Politics
 in Northern Europe. Ph.d.-afhandling, Institut for Antropologi, Københavns
 Universitet.
- 2011 Fremtiden i skraldespanden. Temporær perspektivisme blandt danske
 venstreradikale aktivister. Tidsskriftet Antropologi 63:49-67.
- Miller, Peter & Nikolas Rose
 1990 Governing Economic Life. Economy and Society 19(1):1-31.
 1995 Production, Identity, and Democracy. Theory and Society 24(3):427-67.
 2008 Governing the Present. Administering Economic, Social and Personal Life.
 Cambridge: Polity Press.
- Pedersen, Ove K.
 2011 Konkurrencestaten. København: Hans Reitzels Forlag
- Politiken
 2012 Filosof: Robert er en helt. Politiken 13. september.
- Povinelli, Elizabeth
 2006 The Empire of Love. Toward a Theory of Intimacy, Genealogy, and Carnality.
 A Public Planet Book. Durham: Duke University Press.

- Rose, Nikolas
1992 Governing the Enterprising Self. In: P. Heelas & P. Morris (eds): The Values of Enterprise Culture. Pp. 141-64. London: Routledge.
- Undervisningsministeriet, Kulturministeriet, Økonomi- og Erhvervsministeriet og Ministeriet
for Videnskab, Udvikling og Teknologi
2009 Strategi for uddannelse i entreprenørskab. København: Forsknings- og Innovationsstyrelsen.

Hjemmesider

Danmarks Statistiks Databank
<http://www.statistikbanken.dk/RASU11>

Fonden for Entreprenørskab/Young Enterprise Denmark
<http://www.ffe-ye.dk/om-ffe-ye/organisationen>

DA ARBEJDET I SAMARBEJDET FORSVANDT

Økonomiske kosmologier som optimeringslogikker i jagten på mere for mindre

NANA VAABEN

Den offentlige sektor har gennem mange år haft ry for at være for stor og for ineffektiv, og adskillige politiske initiativer har gennem tiden været igangsat for at optimere den. Artiklen viser, hvordan to forskellige optimeringslogikker – new public management og new public governance – er på spil samtidig. Når disse beskrives som optimeringslogikker, er det, fordi begge har været set som måder, hvorpå man mente at kunne få mere for pengene. Optimering forstås således ganske bredt som forsøg på at få mere for mindre. Artiklen viser imidlertid også, hvordan disse to optimeringslogikker findes samtidig og udstikker modstridende normer for, hvordan interaktion mellem den offentlige og den private sektor må være. Modsattetheden afføder ikke kun forvirring og frustrationer, men sammenblandingen betyder også, at det bliver muligt at anskue samarbejde som en investering, hvorved arbejdet i samarbejdet bliver usynligt og gratis.

Analysen bygger på et feltarbejde i et offentligt-privat innovationsprojekt inden for ældreplejen i en dansk kommune i 2010 og 2011. Ideen til dette innovationsprojekt var opstået mellem en medarbejder fra kommunen og en konsulent fra en privat virksomhed. I kommunen var der blevet truffet en politisk beslutning om at prioritere forskning og innovation inden for ældreplejen, og virksomheden havde en begyndende projektidé samt viden om, hvor man kunne søge penge. De to parter gik i gang med at udarbejde en projektbeskrivelse om, hvordan man gennem samarbejde, *co-creation* og innovationspartnerskaber kunne skabe viden om nye og bedre måder at arbejde om ældrepleje på. Der blev tale om et omfattende projekt, som på det tidspunkt, hvor jeg kom ind i billedet, bestod af otte delprojekter, der hver især var organiseret som et partnerskab mellem kommunen og en privat virksomhed. Konkret skulle delprojekterne finde sted på et plejehjem, der skulle fungere som *living lab*.

Tanken var, at plejehjemmets medarbejdere og beboere sammen med virksomhederne skulle skabe innovation på ældreområdet ved at kombinere

virksomhedernes ekspertise med beboernes og personalets viden om ældre menneskers virkelighed. Delprojekterne var meget forskellige: Nogle handlede om at afprøve produkter som for eksempel plejestyre eller teknologi til fjernstyring i boligen. Andre handlede om inddragelse af de ældre i forskellige aktiviteter og forløb. Der var for eksempel et delprojekt, som handlede om coaching, og et andet, som drejede sig om fysisk aktivitet for beboerne.

På den baggrund kom det samlede projekt til at rammesætte en stor mængde interaktion mellem en række aktører: plejehjemmets medarbejdere og beboere, nogle virksomheder (og af og til deres underleverandører), nogle kommunale projektledere og ledere, der udgjorde den projektorganisation, som var etableret for at holde styr på projektet, en fond, som havde bevilget penge til projektet, samt diverse konsulenter og forskere og studerende, der på forskellig vis var koblet på projektet i perioder for at løse en bestemt opgave eller for at studere og lære af processen.

Hierarki, marked og netværk i det offentlige

Ovenstående er et eksempel på en af de mange nye organiseringer, der er dukket op i og omkring den offentlige sektor inden for de senere år. Faktisk kan man spørge, om det overhovedet giver mening at tale om „den offentlige sektor“, fordi der efterhånden er så mange forhold, der gør det svært at sige helt præcist, hvordan den offentlige sektor i så fald afgrænses. Det er for eksempel et åbent spørgsmål, om aktiviteter i et projekt som det, jeg netop har beskrevet, er en del af den offentlige sektor eller ej, og der ses flere og flere organiseringer, der går på tværs af traditionelle sektorskillelinjer, og som lægger vægt på netværk, samarbejde og partnerskaber.

En af de klassiske måder at analysere og beskrive den offentlige sektor og dens udvikling på er at pege på hierarki, marked og netværk som tre på hinanden følgende, men også sameksisterende paradigmer. Som Jean Hartley skriver, har disse paradigmer hver især haft sin historiske storhedstid, men samtidig eksisterer de også oven i hinanden, i og med at de hver især har sat sig spor i den måde, den offentlige sektor er blevet indrettet på (Hartley 2005). Den del af empirien, som jeg her vil fokusere på, relaterer sig primært til de to sidstnævnte paradigmer, nemlig markedsparadigmet og netværkspadigmet, og derfor vil jeg kort beskrive dem mere indgående.

Markedsparadigmet og new public management

I 1980'erne var der ligesom nu blandt politikere bred enighed om, at den offentlige sektor var alt for ineffektiv. Inspireret af blandt andre Margaret Thatcher blev der også i Danmark iværksat reformer, der skulle optimere og gøre det hele mere effektivt. Det betød blandt andet, at der blev indført kontraktstyring, udliciteret opgaver, indført frit valgs-ordninger og lavet incitamentsstrukturer og andre markedslignende arrangementer, i håbet om at det ville medføre den ønskede effektivitet (Sørensen 2005:42; Hansen 2011). Denne reformbølge er siden blevet døbt „new public management“ (Hood 1991) og forbindes med „markedsparadigmet“ (Hartley 2005). Jeg vil imidlertid mene, at der er grund til at påpege, at det er en ganske *bestemt* markedsforståelse, der ligger indbygget i mange af de nævnte new public management-tiltag, nemlig en markedsforståelse, der på mange måder trækker på den neoklassiske økonomiske skole.

En af de kendteste økonomer inden for denne, Alfred Marshall, definerer et marked som „en hvilken som helst region, i hvilken købere og sælgere står i et sådant frit forhold til hinanden, at priser for de samme varer har tendens til at nærme sig hinanden let og hurtigt“ (Marshall 1991:24, min oversættelse).

Denne idé om, at frie markeder kan bruges som en slags reguleringsmekanisme, der gennem konkurrence sikrer de lavest mulige priser, trækker tråde tilbage til Adam Smiths „usynlige hånd“, som på lignende vis skulle kunne transformere enkeltpersoners rationelle forsøg på at maksimere egennytte til en samfundsgavnlig reguleringsmekanisme, der optimerer samfundets ressourceudnyttelse og skaber grundlag for velstand. De neoklassiske økonomer har altså et forslag til, hvordan individets tendens til at opføre sig som *economic man* kan bruges til at optimere samfundet, og opskriften lyder på indførelsen af frie markeder eller noget, der minder herom. Det var den logik, der dannede basis for mange af de forandringstiltag, der op gennem 80'erne blev iværksat for at optimere den offentlige sektor i Danmark. Det handlede om at få skattekrone til at række længst muligt, og derfor forsøgte man at bruge markedsmekanismen til at sikre de lavest mulige priser for offentlige ydelser.

Netværksparadigmet og new public governance

I øjeblikket er det imidlertid tydeligt, at beslutningstagerne i den offentlige sektor er begyndt at lede efter andre måder at få pengene til at slå til på. De er ikke længere kun interesserede i at få mest muligt for de penge, de har. De er også i stigende grad interesserede i at finde, skaffe eller skabe helt nye ressourcer. I den forbindelse er ord som innovation og vækst blevet interessante, og der er derfor kommet stort

politisk og forskningsmæssigt fokus på, hvilke organiseringsformer der egner sig bedst til at fremme innovation og vækst. Igen har man skelet til den private sektor for inspiration. Her er ord som *co-creation* (Prahalad & Ramaswamy 2004), *swarm-creativity* (Gloor 2005) og *open innovation* (Chesbrough 2006) blevet populære begreber,¹ som på forskellig vis antyder, at samarbejde rummer en form for innovationspotentiale, som kan udnyttes ved at arbejde *med* hinanden i stedet for *mod* hinanden. Denne tænkning rummer så at sige en anden optimeringslogik end den usynlige hånd. Den nye optimeringslogik går snarere ud på, at man kan få mere for mindre ved at satse på samarbejde og ved at opbygge og investere i tætte tillidsfulde relationer til hinanden i stedet for at konkurrere med hinanden.

Tænkningen har også fundet vej ind i den offentlige sektor, selvom vækst i det offentlige ikke står højt på ret mange politikeres dagsorden. Her er interessen snarere koncentreret om at indskrænke og skære ned – men stadig med innovation og samarbejde som centrale begreber, der menes at kunne hjælpe udviklingen på vej. Som en slags pendant til begrebet new public management har Stephen Osborne introduceret begrebet „new public governance“ (2010). New public governance er ligesom new public management et begreb, der ikke er veldefineret, men det refererer blandt andet til begreber som netværksorganisering, samarbejde og partnerskaber, der ofte forbindes med innovation (Greve & Hodge 2011; Lowndes & Skelcher 1998; McQuaid 2010; Osborne et al. 2010; Sørensen & Torfing 2011; Vaaben & Lund 2013). Disse tanker handler blandt andet om, at man ved at samarbejde skulle kunne udnytte hinandens ekspertiser og skabe synergi og *win-win*-situationer, hvor de enkelte aktørers input bliver til mere end summen af delene (Sørensen & Torfing 2011; Greve & Hodge 2011). Men det understreges også, at for at dette skal kunne lade sig gøre, er det helt centralt, at parterne får opbygget tætte, tillidsfulde, længerevarende og gensidigt forpligtende relationer til hinanden (Klijn 2010; Koch & Buser 2006:548).

Det innovationsprojekt, som undersøges i denne artikel, var på mange måder helt i tråd med netværksparadigmet og den samarbejdsorienterede optimeringslogik, men samtidig var den markedsorienterede optimeringslogik også massivt til stede. Det vil jeg vise i det følgende ved at analysere samarbejde som gavegivning og tabubrud.

Samarbejde som gavegivning

Selve projektet handlede om *co-creation* og innovation gennem samarbejde, og jeg startede derfor med at undersøge, hvad deltagerne i projektet selv forstod ved ordet samarbejde, hvilke sociale spilleregler de forbandt med samarbejde, og hvordan de mente, at samarbejde og innovation hang sammen.

Når jeg under feltarbejdet direkte spurgte deltagerne, hvad samarbejde var, fik jeg svar, der kredsedde om ord som ligeværdighed, anerkendelse, fælles mål, gensidig respekt for, hvad de andre „byder ind med“, konstruktiv dialog og forståelse for hinandens roller og vilkår. Noget af det, der eksplicit blev trukket frem som særlig vigtigt for et godt samarbejde, var at lytte. En af afdelingslederne på plejehjemmet fortalte om, hvordan samarbejdet mellem plejehjemspersonalet og en organisation, som var involveret i et af delprojekterne, havde fungeret:

Jeg synes, at [del]projektet – det var fantastisk fleksibelt. De var meget villige til at indrette sig efter os, og vi ville selvfølgelig også gerne. Der var sådan en gensidig fleksibilitet [...]. Så det kom til at glide hele tiden. De var meget, meget lydhøre og ville gerne forstå og lære [...]. Der var virkelig sådan en interesse, hvor jeg følte, at det var sådan en ærlig og dybfølt interesse for, at det her skulle lykkes.

Citatet illustrerer, hvad samarbejde ifølge ledere og medarbejdere ideelt set handlede om: Det handlede om gensidigt at lytte til den Anden for på den måde at kunne sætte sig i den Andens sted og tage udgangspunkt i den Andens behov frem for i sine egne. Det velfungerende samarbejde var ifølge deltagerne baseret på både at lytte til og imødekomme den Andens behov og interesser og en tillid til, at den Anden udviste samme empatiske interesse, og på den måde var der – trods det faste fokus på den Anden – alligevel tale om en reciprok relation. Parterne var i det ideelle samarbejde enige om hver især at have fokus på den Anden frem for sig selv.

Sådanne beskrivelser vil få de fleste antropologer til at tænke på gavegivning og på de forpligtelser, som Marcel Mauss har knyttet hertil (1990 [1925]), og det er da heller ikke spor nyt at drage sådanne paralleller. Grahame Thompson, som er professor i politisk økonomi, har netop brugt Mauss og gavegivning som nogle af de centrale elementer i den analyse, han har lavet af „netværksorganisering“ i form af partnerskaber og strategiske alliancer på tværs af organisationer, der ofte indgår for netop at fremme innovation (Thompson 2003:138-39). Han beskriver, hvordan der er tale om en bestemt slags „økonomi“, der baseres på tillid og på en idé om „ikke-udveksling“ eller rene gaver uden modkrav (op.cit.97).

Men én ting er, hvordan samarbejde blev beskrevet, når jeg direkte spurgte om det. Noget andet er, hvordan det udfoldede sig i praksis. Når jeg spurgte direkte, fik jeg masser af beskrivelser som den ovenstående om, hvordan samarbejde *burde* fungere. Men det var ikke altid, at samarbejdet fungerede på den måde, som deltagerne havde håbet. Når talen faldt på situationer, der *ikke* kunne tolkes som samarbejde, kom der ofte ord på nogle af de mere implicitte normer.

Samarbejde og ekspliciteringstabu

På et tidspunkt var samarbejdet mellem kommunen og den virksomhed, som havde været med til at igangsætte hele projektet, ifølge begge parter simpelthen holdt op med at være samarbejde. De to parter havde skrevet projektbeskrivelsen sammen, søgt penge sammen og fået dem bevilget. Men så gik det galt. I ansøgningen havde virksomheden skrevet sig selv ind som leverandør af nogle ydelser til kommunen i stedet for som partner i projektet, og det ændrede forholdet drastisk. Den kommunale projektleder så tilbage på udviklingen af forholdet og forklarede:

Det var jo ikke samarbejde sådan i ordet smukkeste forstand, for så skulle de jo ikke have haft nogen penge for det. Så skulle de have fået projektmidler. Det har de jo gjort i andre sammenhænge, og så er man *sammen* om projektet. Her søgte vi jo penge *til* dem. Så er det en anden relation.

Nana: Søgte penge til dem ... Hvad mener du?

Ja, i projektets budget fik vi jo penge til at kunne betale dem. Man kunne også have gået ind som to ligeværdige samarbejdspartnere og *søge sammen*. Så *de* fik lønmidler i projektet, og *vi* fik lønmidler i projektet. Så var det ikke kommunen, der skulle købe dem [...]. [A]ltså, sådan som jeg oplevede det i den tid, jeg var der, så *lod vi, som om* det var samarbejde, men det var det jo ikke til sidst.

Nana: Hvordan når du frem til, at det i virkeligheden ikke var samarbejde?

Altså, i starten syntes jeg, at det var det. Vi arbejdede på lige vilkår – blandt andet om udarbejdelse af projektansøgningen [...] og det var det også i starten, hvor vi havde den der fornemmelse af, at vi kommer til at få meget mere fra dem, end vi betaler for [...]. [O]g så stille og roligt så ændrede det karakter. Han trak sig mere og mere væk og blev mere og mere konsulentagtig forstået på den måde, at han ligesom sagde: 'Jamen vi har jo kun fået penge for så og så meget, så vi leverer kun det og det.'

Det ses i dette interviewuddrag, hvordan den kommunale projektleder sætter samarbejde i direkte kontrast til handel. Når man samarbejder, skal man ifølge projektlederen ikke betale hinanden for „arbejdet“ i samarbejdet. Virksomheden skulle i stedet have fået penge direkte fra fonden, således at parterne kunne undgå at købe og sælge af hinanden. Også lederen af virksomheden mente, at samarbejdet i starten havde været velfungerende, men at det til slut var ophørt med at være samarbejde. Hans forklaring var imidlertid anderledes:

[Vi] mener jo, at vi har *skabt* projektet. Det har vi selvfølgelig ikke alene, for det er jo også afhængigt af den ramme, kommunen stiller til rådighed – men *tanken* er grundlæggende vores. Det første, der sker, efter at ansøgningen er godkendt, det er, at vi skal byde på det! Der er udbudskrav i kommunen. 'I kan ikke bare gå i gang. Vi er nødt til at gennemføre et udbud!' Det er jo helt vildt provokerende. Og jeg anfægter ikke, at det lovgivningsmæssigt eller retningslinjemæssigt *er* sådan. Men det er fuldstændig vildt provokerende og flytter samarbejdet fra et

samarbejde, som spejler vores egeninteresse, til, at vi pludselig har en fuldstændig anden relation, hvor vi er leverandør til en kommune.

Når virksomheden ikke havde valgt at blive partner (sådan som projektlederen foreslog), var det, fordi samarbejdet i så fald ville blive en udgift og ikke en indtægt for dem. Reglerne for statstilskud betyder nemlig, at hvis man vil være partner, skal man også være økonomisk investor, og samarbejdet er dermed ikke et køb af arbejde, men en investering i skabelse af noget værdi (Vaaben 2013:147). Virksomheden mente, at de allerede havde bidraget og investeret ganske betragteligt ved at komme med grundideen og ved at (sam)arbejde gratis i forbindelse med ansøgningen. De kunne ikke fortsætte med at bidrage til det fælles projekt, uden at der kom noget den anden vej, og de havde haft tillid til, at kommunen overholdt sin del af den reciprokke aftale og nok skulle sørge for, at det skete. Kommunens ansatte var også meget bevidste om, at virksomheden havde lagt meget (sam)arbejde i projektet, og at de på den baggrund havde noget til gode. Men den slags kunne de på ingen måde sige højt, for så kunne de komme til at forbyrde sig mod konkurrencelovgivningen. Da der kom papir på forholdet i forbindelse med ansøgningen, blev det umuligt at overføre dette tavse tilgodehavende til de officielle budgetter. Den eneste måde, hvorpå virksomheden kunne tjene noget af sin investering hjem igen, var at blive leverandør, og det krævede ifølge reglerne et udbud, som virksomheden efterfølgende vandt. Men skaden var sket. Forholdet var blevet noget andet.

Ovenstående beskrivelse kan analyseres med Bourdieus ekspliciteringstabu. Bourdieu forklarer, hvordan gaver kan komme til at se ud som enkeltstående foræringer, „ikke-udveksling“ eller „rene gaver“, der gives bort uden modkrav, fordi der er enighed om ikke at sige højt, at der følger en forventning om en modgave med. På den måde kan det tilsyneladende fravær af regnskabsførelse i begyndelsen af samarbejdet ses som en slags rituelt opretholdt kollektivt selvbedrag, hvor tavsheden om udvekslingens virkelige sandhed er en tavshed, man er fælles om (Bourdieu 1997:180). En sådan tavs aftale fungerede ganske fint mellem de to parter, indtil der skulle papir på forholdet. I forbindelse med ansøgningen og de meget konkrete budgetter blev ekspliciteringstabet brudt, for det første, fordi forholdet blev tydeligt økonomisk, og for det andet, fordi det tavse tilgodehavende eller arbejdet i samarbejdet om projektansøgningen ikke kunne komme med ind i budgettet. Det fik virksomheden til at vælge den eneste rolle, der gav dem mulighed for at tjene penge på samarbejdet, nemlig leverandørrollen, og så håbede de på, at det gode og tillidsfulde forhold til kommunen ikke tog skade af formaliteterne. Men det gjorde det. Tabuet om forholdets økonomiske karakter var blevet brudt, den gensidige tillid var væk, og parterne begyndte at se den Anden som én, der selv vil have mest muligt ud af forholdet, frem for én, der gerne vil bidrage med rene gaver til det fælles.

Bourdieu's formuleringer om ekspliciteringstabuer og kollektivt selvbedrag kan virke som en meget formalistisk analyse og antyde, at der ligger en skjult økonomisk sandhed gemt under kulturelt konstruerede høfligheder. Men det er ikke sådan, jeg betragter tabuets rolle. Mit ærinde er ikke at afdække skjulte sandheder eller tage stilling til, hvorvidt bruddet på ekspliciteringstabuet afslørede et sandere billede af, hvad samarbejde „i virkeligheden er“. Jeg er ikke ude på at skrive mig ind i en debat, der til forveksling ligner den, der fandt sted mellem formalister og substantivister i 1960'erne og 70'erne, hvor den ene lejr agiterede for, at mennesker „i virkeligheden“ tænker som „economic man“ og på rationel og kalkulerende vis forsøger at maksimere deres egne interesser, mens den anden lejr mente, at mennesker „i virkeligheden“ er langt mere moralske væsener, der orienterer sig efter sociale institutioner, tilhørsforhold og forpligtelser frem for egen vinding. Faktisk har flere argumenteret for, at debatten mellem formalister og substantivister formentlig netop blev så intens og langvarig, fordi den kom til at handle om „den menneskelige natur“ og om, hvorvidt mennesket „i virkeligheden“ er selvisk eller altruistisk (Graeber 2001:28; Wilk & Cliggett 2007:13).

Jeg vil snarere mene, at analysen kan bruges til at vise, at en kulturelt konstrueret forståelse af samarbejde, der har store ligheder med gavegivning, hænger tæt sammen med en lige så kulturelt konstrueret forståelse af markedet som noget, der er og bør være i en sfære for sig. Aktørernes forståelse af samarbejde var (ganske som den vestlige forståelse af gaver) primært meningsgivende som noget, der stod uden for eller i kontrast til en lige så kulturelt konstrueret idé om markedet. Det vil jeg uddybe i det følgende.

Samarbejde som ikke-marked

Karl Polanyi gjorde i bogen *The Great Transformation* opmærksom på den særlige kulturelle økonomiforståelse, der knytter sig til den vestlige idé om markedet (Polanyi 2001 [1944]). Det særlige består i, at markedet i disse samfund ikke bare betyder et sted, hvor man handler, men at markedet også refererer til en abstrakt idé om en selvregulerende mekanisme – en markedsmekanisme, der kan bruges til at regulere samfundets produktion, distribution og konsumtion af værdi. Denne idé om markedet som en mekanisme, der mere eller mindre automatisk nærmer sig et ekvilibrium, er den bærende i den neoklassiske markedsopfattelse, som new public management er bygget op omkring, og som jeg har været inde på tidligere.

En af Polanyis pointer er imidlertid, at netop denne idé (eller fiktion) om markedet som en samfundsreguleringsmekanisme betyder, at enhver politisk beslutning, der kan påvirke markedet og dermed skubbe til balancen, bliver

illegitim (Polanyi 2001:42-44). På den baggrund argumenterer han for, at troen på markedsmekanismen implicerer, at man også installerer en moralsk skillelinje mellem politik og økonomi, og det er denne insisteren på at holde økonomien inde i sin egen „sfære“ adskilt fra resten af samfundet, der får Polanyi til at tale om „markedssamfund“ (op.cit.76).

Også James Carrier har beskrevet, hvordan „Markedet“² i den vestlige verden er blevet til en slags folkelig overtro, der har store ligheder med de neoklassiske økonomiske teorier om købere og sælgere, der på baggrund af rationelle nytteovervejelser vælger de bedst mulige handler og presser hinanden til at være på dupperne med hensyn til at levere billige og innovative varer (Carrier 1997:1-3). Faktisk skriver han direkte, at vi alle er blevet neoklassiske økonomer forstået på den måde, at den neoklassiske økonomiske teori er blevet en udbredt forståelse eller overtro blandt ganske almindelige mennesker, der ikke har nogen form for økonomiuddannelse bag sig (op.cit.ix, 8).

Både Carrier og Polanyi argumenterer altså for, at neoklassiske økonomiske teorier er blevet en del af almindelige vesterlændinges identitet og verdensopfattelse. Det frie marked ses i Vesten som den bedste og rigtigste måde at regulere samfundets produktion, distribution og konsumtion af værdier på. Marshall Sahlins supplerer denne tænkning og har i en analyse af „den vestlige kosmologi“ vist, hvordan en tro på markedet som en usynlig samfundsregulerende hånd udgør en ikke uvæsentlig del af en legitimerende fortælling om, at individuel egennyttmaksimering egentlig er et ganske positivt bidrag til markedsmekanismen og dermed er til samfundets og almenvællets bedste (Sahlins 1996).

Alle tre forfattere har altså på hver sin måde argumenteret for ganske store ligheder mellem neoklassisk økonomisk teori og en udbredt vestlig fiktion, overtro eller kosmologi, som legitimerer eksistensen af markedet som noget, der er og bør være i sin egen sfære og fungere efter sine egne principper, adskilt fra resten af samfundet. På den måde idealiseres både Markedet og dets modsætning (ideen om de rene gaver og det ideelle samarbejde), og især hyldes ideen om ikke at blande de to slags relationer sammen. Tabuets rolle var at hjælpe med at holde disse to slags relationer adskilt – ikke at pakke den ene slags relationer væk under dække af den anden slags.

På denne måde spiller ideen om Markedet en rolle som kontrast, og samarbejde bliver ligesom gavegivning en repræsentant for drømmen om ikke-marked. Både Godelier og Graeber har beskrevet, hvordan den subjektive gave har fået en sådan betydning som repræsentant for drømmen om markedets modsætning, om en slags relation, der er fritaget for både magt, manipulation og profitjagt (Godelier 1999: 208; Graeber 2001:161). I tråd med dette vil jeg mene, at samarbejde idealiseres på en måde, hvor det kommer til at repræsentere en sådan længsel mod og idealisering af ikke-marked.

Det var det, der gjorde den beskrevne relation mellem virksomheden og kommunen så vanskelig. Den var startet med at bygge på idealerne om ikke-marked, men i kraft af formaliseringen kom relationen ind på markedet, og dermed trådte en hel masse regler i kraft, samtidig med at de implicite tilgodehavender og investeringer forsvandt, fordi den slags relationer i en markeds kontekst er forbudte og sættes i forbindelse med konkurrenceforvridning og korrupsion (Lund & Vaaben 2014). I næste afsnit vil jeg se nærmere på disse regler.

Regler for offentligt-privat samarbejde

Kommunens projektansvarlige medarbejdere og ledere befandt sig i et projekt, der handlede om at danne partnerskaber ud fra en optimeringslogik om, at man derved kunne lave *co-creation* og innovere ældreplejen, så man på sigt ville kunne få mere for mindre. Som en af cheferne i kommunen forklarede, kunne projektet og ikke mindst samarbejdet med virksomhederne netop spille en rolle som drivkraft for vækst, produktivitet og udvikling af arbejdspladser i regionen:

Vi vil gerne være med til at støtte kommunens ambitioner om at skabe vækst [...], og her kunne man jo sagtens forestille sig, at hvis man går ind i et samarbejde og får skabt nogle produkter eller muligheder for produktudvikling, så får du skabt nogle arbejdspladser. Eller at man får skabt nogle så attraktive miljøer, at du kan trække dygtige forskere til [...] eller tiltrække vækstvirksomheder og vidensvirksomheder osv.

Men kommunens ledere og medarbejdere var også ansvarlige for, at kommunen overholdt gældende regler og love. Både chefer, mellemledere og projektledere var nervøse for at komme på kant med EU's konkurrenceregler eller med kommunens udbudspolitik, og de understregede gang på gang over for mig, at de fra starten havde sagt, at de ikke ville købe noget af de virksomheder, som de samarbejdede med. Chefen fra før fortalte om dette:

En af de meget klare præmisser for det her samarbejde var, at vi på forhånd havde sagt, at selv hvis I [virksomhederne] udvikler den mest perfekte dippedut, så køber vi den ikke af jer. Der var ingen forhåndsftale whatsoever om, at vi ville aftage noget af dem. Og det var nødt til at være sådan på grund af alle mulige lovmæssige regler osv.

Som det fremgår, understreger den kommunale chef, at kommunen på ingen måde har lovet virksomhederne noget til gengæld for deres deltagelse i innovationsprojektet. Og netop løfter er helt centrale i partnerskaber, hvis man skal tro Niels Åkerstrøm Andersen, der har beskrevet partnerskaber som løfter af anden

orden, eller med andre ord, løfter om efterfølgende løfter (Andersen 2006). Parterne lover sig så at sige til hinanden, men de lover ikke, hvad det præcist er, løfterne vil munde ud i, og først på sigt vil det vise sig, om løfterne bliver fulgt op, eller om det bare bliver ved snakken (op.cit.143-45).

På den ene side ville de offentlige ledere og medarbejdere altså gerne kunne indgå partnerskaber og „love troskab“, men på den anden side var der også nogle ret tydelige konkurrenceregler og udbudspolitikker, som betød, at de ret omhyggeligt måtte understrege, at de ikke kunne love noget som helst. Den projektleder, der havde lavet partnerskabsaftalerne med virksomhederne, fortalte om dette:

Altså, selvfølgelig gik [partnerskabsaftalerne] ud på, hvordan man opførte sig, og hvem der har hvad. Men det var også noget med rettigheder. For eksempel havde virksomhederne rettighederne til det, de lavede, og vi skulle ikke tjene på det overhovedet. Vi skulle ikke have noget ud af det. Til gengæld kunne de ikke forvente at få noget som helst ud af det. Vi gik ikke ind og lavede sådan en ‘hvis I laver dette her produkt, så har vi allerede aftaget’. De var på ingen måde garanteret nogen som helst fordel.

Som det ses, afviger dette citat noget fra tankerne om at skabe vækst, synergi og win-win. Det lyder mere som en *lose-lose*-situation, hvor projektlederen forsøger at undgå at sige, at nogen har fået en fordel ud af samarbejdet, for så kunne kommunen blive beskyldt for at have givet særbehandling til bestemte virksomheder, og det kunne der komme sager, skandaler og moralske skruller ud af.

De konkurrenceregler, som de offentligt ansatte i projektet var så bange for at forbyrde sig imod, illustrerer ganske tydeligt Polanyis pointe om, at alt, hvad der kan komme til at forstyrre markedsmekanismen, gøres illegitimt. I dette tilfælde er der tale om konkret lovgivning, men derudover har medarbejdere i den offentlige sektor også gennem mange år sat en ære i at opretholde et distanceret forhold til det private erhvervsliv (Brereton & Temple 1999:458). Denne tænkning er i tråd med den neoklassiske økonomiopfattelse, der anskuer markedet eller økonomien som noget, der skal holdes i en sfære for sig, hvorfor den offentlige sektor skal koncentrere sig om „markedssuget“ opgaver og om ikke at forstyrre markedsmekanismen (Levacic 1991). Med et neoklassisk perspektiv vil det være helt uacceptabelt at danne tætte tillidsfulde relationer, hvor man afgiver troskabsløfter, kommer til at stå i gæld til nogen eller giver nogle virksomheder fordele frem for andre.

På den ene side forsøgte kommunens folk altså af hensyn til konkurrencereglerne at opretholde et distanceret forhold til virksomhederne og sørge for, at sidstnævnte ikke fik noget ud af samarbejdet, og på den anden side forsøgte de at opbygge

tillidsfulde partnerskaber ud fra en idé om, at samarbejdet skal være win-win, og at begge parter netop *skal* have noget ud af samarbejdet. På den ene side forventedes kommunen at holde sig *på afstand af* markedet og markedsmekanismen, som ideelt set havde bedst af at passe sig selv i en særskilt sfære. Og på den anden side forventedes medarbejderne også at *tage del i* markedet og skabe ny værdi ved at investere i strategiske partnerskaber og potentielt innovativt og vækstskabende samarbejde.

Kommunens ledere og medarbejdere forsøgte efter bedste evne at balancere mellem disse modstridende normer, men hvis de fulgte det ene normsæt, kunne de ikke undgå at forbyrde sig mod det andet og vice versa. Virksomhederne var forvirrede og syntes, at kommunen talte med to tunger: Ville de samarbejde, eller ville de ikke samarbejde? Det var ikke til at finde ud af.

Sam(arbejde) uden arbejde

Samarbejde blev altså både set som noget, der ikke måtte blandes sammen med økonomi, og det blev set som en del af – hvis ikke ligefrem løsningen på – kommunens økonomiske problemer. På den ene side skulle kommunen holde sig på afstand af markedet, så markedsmekanismen uforstyrret kunne få lov at sikre, at kommunen fik mest for pengene. Og på den anden side skulle kommunen finde og investere i eventuelle vækstmotorer og vækstpotentialer for derved at få mere for mindre. Det handlede derfor ikke kun om at holde samarbejde og økonomi adskilt. Det handlede også om at koble det sammen. Det kan der komme ganske svære dilemmaer ud af (Vaaben & Lund 2013), men det er ikke det, jeg primært vil fokusere på her. I stedet vil jeg se nærmere på, hvad der sker med arbejdet i samarbejdet, når samarbejde bliver koblet sammen med økonomiske kosmologier, hvor samarbejde narrativt kobles sammen med vækst, innovation og potentialer og bliver en del af en optimeringslogik.

Dette fokus er relevant, fordi der på ganske mange offentlige arbejdspladser investeres betragtelige mængder tid i at indgå strategiske samarbejder og partnerskabsaftaler af forskellig slags. I det følgende vil jeg vise, hvordan arbejdet i samarbejdet forsvinder, når samarbejdet betragtes som en investering, og det vil jeg gøre ved at analysere et af de delprojekter, som indgik i det store projekt. Dette delprojekt handlede om coaching af beboerne på plejehjemmet, og det var et af de delprojekter, som plejehjemmets medarbejdere roste og mente havde gjort en forskel. Ifølge coachen, som også var ejer af det lille enmandsfirma, som var partnervirksomhed i dette delprojekt, var der imidlertid organisatoriske problemer.

Da hele det store innovationsprojekt i sin tid var blevet udtænkt, havde initiativtagerne forestillet sig, at virksomhederne og kommunen sammen ville skabe nye produkter, primært forstået som teknologiske opfindelser. På den baggrund havde de designet en proces, der passede til det, og den indebar for eksempel, at produkterne skulle udvikles på én afdeling og testes på en anden.

Da coachen havde gennemført sit delprojekt på en af plejehjemmets afdelinger, fik hun at vide, at det skulle „testes“ på en ny afdeling, og det var, som hun forklarede, lidt vanskeligt:

Nu skulle der så laves en [...] test på en anden afdeling, og som de [projektlederne] siger: ‘Jamen, vi er jo godt klar over, at du formentlig ikke kan lave dit projekt igen, for det har jo taget lang tid.’ [...] Det kunne jeg jo godt, hvis der var timerne til det!

Havde coachen udviklet et produkt i form af en genstand, der kunne flyttes og afprøves et nyt sted, havde der næppe været et problem, men hendes „produkt“ bestod imidlertid i opmærksom tilstedeværelse og lyttende interesse i andre menneskers fortællinger, og derfor kunne hun ikke „flytte det“ uden at skulle gøre lige så meget arbejde som under det forløb, hun netop havde afsluttet, men det var der slet ikke afsat timer til.

Hele det store projekts konstruktion var baseret på et rationale om investering i innovation forstået som opfindelser. Tanken var, at både kommune og virksomheder investerede tid og penge i skabelsen af noget nyt, og når først dette nye var skabt, fandtes det og kunne flyttes rundt, testes, masseproduceres og eventuelt sælges uden for store yderligere omkostninger, således at investeringen blev tjent hjem igen. En af økonomerne i den fond, der havde bevilget pengene til projektet, uddybede denne tænkning om, at man med en engangsinvestering kunne frembringe noget af blivende værdi. Hun forklarede mig, at kriterierne for at få penge handlede om, at der skulle være tale om samarbejde – meget gerne mellem både offentlige og private organisationer – og at projekterne derudover:

[...] meget gerne skulle have nogle perspektiver i sig, noget, der kunne føres videre efterfølgende, og som gerne skulle føre til noget innovativt, noget innovation og vækst og beskæftigelse på sigt.

Økonomen fortæller i citatet om bevillingerne som investeringer. Det var derimod *ikke* tanken, at bevillingerne skulle bruges til aflønning af arbejde – heller ikke selvom det, som arbejdet blev brugt til, muligvis oplevedes som værdifuldt eller innovativt for plejehjemmets beboere eller ansatte. Denne teknologioptimistiske investeringstænkning har store ligheder med den kapitalismeånd, som Appadurai

har beskrevet, og som bygger på en drøm om at kunne opnå velsignelsen ved gevinster uden menneskelig anstrengelse (Appadurai 2011:533).

Argumenterne var koblet sammen med en anden økonomisk kosmologi end den neoklassiske. Denne nye kosmologi indbefatter en tro på, at man kan arbejde „*smarter, not harder*“, og at samarbejde bliver win-win. Det centrale i projektet var derfor ikke at aflønne nogen for at gøre noget, som for eksempel beboerne eller personalet på plejehjemmet opfattede som innovativt og værdiskabende. Det centrale var at finde måder, hvorpå man med en engangsinvestering kunne innovere noget, der gav afkast og kunne gavne samfundets økonomi. Men det, at samarbejdet med virksomhederne på denne måde blev blandet ind i en forestilling om, at man kunne investere sig til smarte og ikke-arbejdskrævende løsninger inden for ældreplejen, gjorde det umuligt for flere af de små virksomheder at få betaling for det arbejde, de mente at have lagt i samarbejdet.

En anden af partnervirksomhederne, et lille skrædderfirma bestående af to søstre, som syede handicapvenligt tøj, valgte at bakke helt ud af projektet, før det blev afsluttet, for, som de forklarede, havde de „ikke råd til at få løn med et halvt til et helt års forsinkelse“. Når de to skræddere talte om „løn“, refererede de til de fondsmidler, som projektet skulle udløse. Men disse fondsmidler var ifølge økonomien, som er citeret ovenfor, netop ikke tænkt som aflønning, men som et supplement til skræddernes *egen investering* i udvikling af nye produkter. Projektet var simpelthen designet ud fra en forestilling om investeringer og om, at en merværdi ville opstå og vokse frem undervejs, hvorfor man slet ikke behøvede at bekymre sig om at betale nogen for noget (Gudeman 2010). For skrædderne gav dette dog ingen mening, eftersom der var alt for meget individuel tilpasning og syarbejde forbundet med fremstillingen af handicapvenligt tøj, der skulle passe til kørestole og lifte og alt muligt andet. Så selvom der i dette delprojekt faktisk *var* tale om produkter, gav investeringstænkningen heller ikke her nogen mening.

Samarbejdet blev i disse tilfælde oplevet som problematisk og uretfærdigt, fordi „arbejdet“ var forsvundet helt ud af samarbejdet. Normerne for, hvem der skulle betale hvem for hvad, var vendt på hovedet: Hvis man som de små virksomheder betragtede det at samarbejde med kommunen som et stykke (udviklings)arbejde, der skulle udføres, virkede det rimeligt at forestille sig at få penge for det. Men så man på samarbejdet som en investering, blev det legitimt for kommunen at bede virksomhederne om *selv* at betale for at deltage i samarbejdet.

På den måde lignede de små virksomheders situation egentlig den situation, som konsulentfirmaet, der var medforfatter på ansøgningen, var i. Godt nok havde coachingfirmaet og skrædderne ikke først haft et uformelt samarbejde, hvor implicite tilgodehavender kunne opbygges og siden forsvinde, og de havde heller ikke mulighed for at „skrive sig ind i projektet“ som leverandører på

samme måde som konsulentfirmaet. Men de tænkte alligevel på relationen, som om de var leverandører eller ansatte, og derfor forventede de at få betaling for (sam)arbejdet, selvom de formelt var „partnere“ og derfor forventedes at være økonomiske investorer og altså selv betale for at være med i projektet.

Disse forskellige perspektiver på, hvem der skal betale hvem for hvad, er ikke kun noget, der vedrører formelt samarbejde mellem den offentlige sektor og virksomheder. Den samme problemstilling kan også genfindes i andre former for samarbejde, hvor der kan opstå tvivl om, hvorvidt en aktør forventes at betale penge for at være med eller forventes at blive betalt for at være med.

Denne problematik kan for eksempel også læses ud af Anders Fog Jensens analyse af projektsamfundet. Her viser han, at projektmenneskene hele tiden hopper fra projekt til projekt som freelancere i konstante forsøg på at højne deres jobmuligheder ved at brande sig selv på baggrund af de projekter, de allerede har deltaget i. Men som Jensen skriver, betyder projektmenneskenes afhængighed af at kunne referere til deltagelse i tidligere projekter, at de nogle gange ender med at arbejde gratis, fordi de mødes af argumenter om, at de må betragte (sam)arbejdet som en investering i deres cv (Jensen 2009:80-82).

Hvis samarbejdet betragtes som en „investering“, bliver det pludselig legitimt at bede nogen om at (sam)arbejde gratis ud fra et argument om, at der undervejs skabes noget værdi, som vedkommende så kan drage nytte af i stedet for at få løn. På den baggrund forsvinder arbejdet i (sam)arbejdet helt ud af syne, fordi det antages, at det er win-win og en fordel for alle at arbejde sammen. Den form for værdi, som kan genkendes med dette perspektiv, er ikke den innovation eller værdi, der for eksempel kunne være i, at en kørestolsbruger pludselig selv kan tage sit tøj af og på, eller at en plejehjemsbeboer blomstrer op og begynder at tage del i fællesskabet. Det, der kan genkendes som værdi, er det, der kan ses i budgettet. Når man taler om „gevinstrealisering“ rundt omkring i landets kommuner, handler det derfor ikke om realisering eller virkeliggørelse, hvis man dermed mener, at „gevinsten“ eller værdien kan mærkes i et menneskes virkelighed. Den virkeliggørelse, der refereres til, handler derimod om en tilsynkomst i kommunens regnskab.

Den værdiskabelse eller innovation eller gevinst, der måtte ligge i, at coachen tålmodigt lytter til det enkelte menneske, eller i, at skrædderne designer tøj, der passer til hver enkelt plejehjemsbeboer, kunne slet ikke genkendes som en ny og „*smarter way of working*“, for den var jo arbejdskrævende, hver eneste gang den fandt sted.

Men heller ikke plejehjemsmedarbejdernes værdiskabelse kunne genkendes som smarte og innovative gennem projektets investeringsoptik. Medarbejderne på plejehjemmet blev med jævne mellemrum involveret i de forskellige innovations-

projekter, og hver gang gav det anledning til overvejelser om, hvordan de brugte deres tid. „Tiden går fra de gamle“, som en af medarbejderne forklarede. Han havde ligesom de andre medarbejdere svært ved at gå fra et ældre menneske, for hvem han helt sikkert gjorde en forskel og skabte en værdi, for i stedet at bruge tiden på et innovationsprojekt, hvis værdi han ikke helt kunne få øje på, og som kun måske ville gøre en forskel for nogen engang i fremtiden. Men projektet var slet ikke designet til at kunne få øje på værdi som noget, der opstår, når nogen udfører et stykke arbejde eller løser en opgave. Det var designet til at kunne få øje på værdi som noget, der vokser frem af ingenting eller fra en engangsinvestering og kommer til udtryk som en positiv post i regnskabet.

Konklusion

New public management-reformerne byggede på en antagelse om, at alle mennesker i alle sammenhænge opfører sig som „economic man“, og at man derfor kan optimere ved at „gøre alting til handel“ på et marked. Lige nu er der ganske stor enighed om, at partnerskaber, co-creation, netværk og samarbejde fører til win-win og synergi, og at man kan optimere ved at „gøre alting til samarbejde“. Ud over at begge disse optimeringslogikker overser, at det idealiserede samarbejde og det idealiserede marked ikke kan eksistere uden hinanden, fordi de er en del af den samme kulturelle konstruktion, er der det problem, at begge optimeringslogikker er i spil på samme tid, og at begge er omsat til regler og normer, der trækker i modsatte retninger.

På den ene side er der love, regler og normer, som forsøger at holde „økonomien“ i en særlig markedssfære, som den offentlige sektor ikke må påvirke. Denne tænkning opfordrer til distancerede og mistillidsfulde relationer mellem offentlige og private aktører ud fra en idé om, at man på den måde benytter sig af markedsmekanismen og dermed får mest muligt for pengene. På den anden side er der samtidig normer og politikker, der opfordrer offentligt ansatte til netop at skabe tætte tillidsfulde relationer og partnerskaber med det private erhvervsliv for på denne måde at udnytte potentialer og få mest muligt for pengene, og på den baggrund bliver samarbejdsrelationer også til oplagte investeringsobjekter.

Men som jeg har vist, forsvinder „arbejdet“ ud af samarbejdet, når det betragtes som en investering. Det bliver umuligt at argumentere for, at man bruger tid på at samarbejde, og at man skal betales for det. En tilsvarende vanskelighed opstår for eksempel for de mange professionelle, der arbejder med såkaldte „driftsopgaver“ i velfærdssamfundet. Udførelsen af dette arbejde kan heller ikke genkendes som en værdiskabende og fremtidsorienteret investering, fordi den ikke kan „gevinstrealiseres“ og udfylde hullerne i budgetterne. Tværtimod frem-

står arbejdet som en tyngende udgift på statens budget, og den værdi, det måtte skabe i menneskers levede liv, forbliver usynlig for dette blik.

På den baggrund kan man argumentere for, at økonomien i Vestens markeds-samfund“, som Polanyi så fint formulerede det, måske nok kendetegnes ved en forestilling om en særlig markedssfære, hvorfor økonomien ikke er indlejret i samfundet. Men man kunne passende tilføje, at samfundet i den grad er blevet indlejret i økonomien. Først, når noget er synligt i økonomien, kan det betragtes som virkeligt eller „realiseret“.

Noter

1. „Co-creation“ betyder ordret oversat „samskabelse“, og begrebet henviser til, at man som virksomhed kan skabe noget nyt sammen med brugere eller kunder frem for blot at betragte dem som passive modtagere af en færdig vare. „Open innovation“ henviser til en strategi om at dele sine ideer med andre frem for at vogte over dem som forretningshemmeligheder, og „swarm-creativity“ handler ligeledes om at dele ideer med hinanden i netværk, der udefra kan se ud som en kaotisk sværm, men som ifølge Gloor (2005) er en fin og kreativ organiseringsform for selvmotiverede individer.
2. Når Carrier skriver Markedet med stort M, henviser han til ideen om et abstrakt Marked, mens marked med lille m henviser til specifikke steder (Carrier 1997:16-17).

Søgeord: optimering, økonomisk antropologi, investering, samarbejde, offentlig sektor, innovation

Litteratur

- Andersen, Niels Åkerstrøm
2006 Partnerskabelse. København: Hans Reitzels Forlag.
- Appadurai, Arjun
2011 The Ghost in the Financial Machine. *Public Culture* 23(3):517-39.
- Bourdieu, Pierre
1997 Af praktiske grunde. København: Hans Reitzels Forlag.
- Brereton, Michael & Michael Temple
1999 The New Public Service Ethos. An Ethical Environment for Governance. *Public Administration* 77(3):455-74.
- Carrier, James
1997 Introduction. In: J. Carrier (ed.): *Meanings of the Market. The Free Market in Western Culture*. Pp. 1-67. Oxford & New York: Berg.
- Chesbrough, Henry William
2006 Open Innovation. *The New Imperative for Creating and Profiting from Technology*. Harvard: Harvard Business Press.

- Gloor, Peter A.
2005 Swarm Creativity. Competitive Advantage through Collaborative Innovation Networks. Oxford: Oxford University Press.
- Godelier, Maurice
1999 The Enigma of the Gift. Chicago: University of Chicago Press.
- Graeber, David
2001 Toward an Anthropological Theory of Value. The False Coin of Our Own Dreams. New York: Palgrave.
- Greve, Carsten & Graeme Hodge
2011 A Transformative Perspective on Public-Private Partnerships. In: T. Christensen & P. Lægreid (eds): The Ashgate Research Companion to New Public Management. Pp. 265-77. Burlington/Farnham: Ashgate.
- Gudeman, Stephen
2010 Creative Destruction, Efficiency, Equity or Collapse? Anthropology Today 26(1): 3-7.
- Hartley, Jean
2005 Innovation in Governance and Public Services. Past and Present. Public Money and Management 25(1):27-34.
- Hood, Christopher
1991 A Public Management for All Seasons? Public Administration 69(1):3-19.
- Jensen, Anders Fogh
2009 Projektmennesket. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Klijn, Erik Hans
2010 Trust in Governance Networks. Looking for Conditions for Innovative Solutions and Outcomes. In: S.P. Osborne (ed.): The New Public Governance? Emerging Perspectives on the Theory and Practice of Public Governance. Pp. 303-21. London & New York: Routledge.
- Koch, Christian & Martine Buser
2006 Emerging Metagovernance as an Institutional Framework for Public Private Partnership Networks in Denmark. International Journal of Project Management 24:548-56.
- Levacic, Rosalind
1991 Markets and Government. In: G. Thompson, J. Frances, R. Lavacic & J. Mitchell (eds): Markets, Hierarchies and Networks. The Coordination of Social Life. Pp. 35-47. London: Sage Publications.
- Lowndes, Vivian & Chris Skelcher
1998 The Dynamics of Multiorganizational Partnerships. An Analysis of Changing Modes of Governance. Public Administration 76(2):313-33.
- Lund, Dorte Hedensted & Nana Vaaben
2014 Offentlig-privat innovationsamarbejde. Konkurrence og alliance. I: P. Aagaard, E. Sørensen & J. Torfing (red.): Samarbejdsdrevet innovation i praksis. Side 111-17. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.

- Marshall, Alfred
1991 On Markets. In: G. Thompson, J. Frances, R. Lavacic & J.C. Mitchell (eds):
Markets, Hierarchies and Networks. The Coordination of Social Life. Pp. 24-34.
London, Thousand Oaks & New Delhi: Sage Publications.
- Mauss, Marcel
1990 The Gift. London: Routledge.
- McQuaid, Ronald. W.
2010 Theory of Organisational Partnerships. Partnership Advantages Disadvantages and
Success Factors. In: S.P. Osborne (ed.): The New Public Governance? Emerging
Perspectives on the Theory and Practice of Public Governance. Pp. 127-48.
London & New York: Routledge.
- Osborne, Stephen P. (ed.)
2010 The New Public Governance? Emerging Perspectives on the Theory and Practice
of Public Governance. London & New York: Routledge.
- Osborne, Stephen P., Kate McLaughlin & Celine Chew
2010 Relationship Marketing, Relational Capital and the Governance of Public
Service Delivery. In: S.P. Osborne (ed.): The New Public Governance? Emerging
Perspectives on the Theory and Practice of Public Governance. Pp. 185-99.
London & New York: Routledge.
- Polanyi, Karl
2001 The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time.
Boston: Beacon Press.
- Prahalad, Coimbatore Krishnarao & Venkat Ramaswamy
2004 Co-creation Experiences. The Next Practice in Value Creation. Journal of
Interactive Marketing 18(3):5-14.
- Sahlins, Marshall
1996 The Sadness of Sweetness. The Native Anthropology of Western Cosmology.
Current Anthropology 37(3):395-428.
- Sørensen, Eva & Jacob Torfing
2011 Samarbejdsdrevet innovation i den offentlige sektor. I: E. Sørensen &
J. Torfing (red.): Samarbejdsdrevet innovation i den offentlige sektor. Side 19-40.
København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Thompson, Grahame F.
2003 Between Hierarchies and Markets. The Logics and Limits of Network
Organization. Oxford: Oxford University Press.
- Vaaben, Nana
2013 Innovations-, samarbejds- og styringsfantasmer i det offentlige. Ph.d.-afhandling,
Roskilde Universitet.
- Vaaben, Nana & Dorthe Hedensted Lund
2013 Bygge bro og bygge mure. Paradokser i offentlig-privat innovationssamarbejde.
Økonomi & Politik 86(2):67-79.
- Wilk, Richard R. & Lisa C. Cliggett
2007 Economies and Cultures. Foundations of Economic Anthropology. Cambridge:
Westview Press.

ARBEJDET MED AT OPTIMERE ARBEJDET

Human resource management som optimering af optimering

CHRISTIAN T. LYSTBÆK

I denne artikel vil jeg analysere arbejdet med at optimere arbejdet. Optimeringsprocesser i arbejdslivet har længe været genstand for samfunds- og humanvidenskabelige analyser, særligt inden for sociologien (for eksempel Grint 2005; Vallas et al. 2009) og psykologien (for eksempel Muchinsky 2008; Schultz & Schultz 2009). Disse analyser har hovedsageligt fokuseret på, hvordan den fortsatte bestræbelse på optimering af produkter og produktionsformer har haft afgørende betydning for menneskers hverdagsliv og selvforståelse, både på og uden for arbejdet. Det gælder i særlig grad i kapitalistiske samfund, der er karakteriseret ved en fortsat stræben efter profit og økonomisk vækst (Davies 1996; Cunliffe 2009). På denne baggrund har analyserne ofte betonet de positive aspekter ved optimering i form af teknologisk og økonomisk udvikling. Eksempelvis fremhæver mange analyser, at dette har bidraget til forbedringer af det fysiske og psykiske arbejdsmiljø (Price 2007, 2011) og dagligdagen i det hele taget (Applebaum 1992; Davies 1996). På baggrund af sådanne positive analyser har optimeringsbestræbelsen de seneste år fået stor politisk opmærksomhed og tilslutning, blandt andet i form af en produktivitetskommission, der har givet en række bud på, hvordan produktiviteten i samfundet kan optimeres yderligere. Men vi har også fået analyser, der har betonet negative aspekter ved fortsat optimering, både for miljøet og for mennesker. Eksempelvis er det blevet fremhævet, at den fortsatte optimering ikke kun har medført forbedringer, men også forværringer for det fysiske og psykiske arbejdsmiljø (for eksempel Lundberg & Cooper 2010) og for miljøet i det hele taget (for eksempel Blowfield 2013). Endvidere fremfører nogle forskere, at den fortsatte optimering har medført en forbrugerkultur, der risikerer at forarme menneskets hverdagsliv og sociale relationer (Durning 1992; Barber 2008). Herhjemme har antropologiske studier bidraget til at fremhæve disse negative aspekter. Eksempelvis har Kirsten M. Bovbjerg analyseret, hvordan nye ledelsesformer involverer nye subtile former for disciplinering af med-

arbejderne (Bovbjerg 2001), og Jakob Krause-Jensen har analyseret, hvordan nye ledelsesformer medfører utilsigtet forvirring blandt medarbejderne (Krause-Jensen 2010). Bovbjerg og Krause-Jensen har yderligere været med til at analysere oplevelsen af stress som følge af nye ledelses- og organiseringsformer på en række forskellige arbejdspladser (Bovbjerg et al. 2011).

I denne artikel vil jeg i forlængelse af den antropologiske litteratur analysere bestræbelserne på at optimere arbejdet, som de kommer til udtryk i litteraturen om personaleledelse eller human resource management (herefter HRM).¹ HRM-litteraturen er omfattende og viser, at arbejdet med at optimere de menneskelige ressourcer i arbejdet beskrives på forskellige måder. Det er imidlertid blevet udbredt at betone, at der overordnet set kan identificeres to forskellige strategier i HRM, som typisk betegnes henholdsvis „hård“ og „blød“ HRM (for eksempel Storey 1992) eller en henholdsvis „high performance“ og „high commitment“ HRM (for eksempel Legge 2005).² Den såkaldt „hårde“ strategi søger at optimere de menneskelige ressourcer med fokus på at *udnytte* dem bedst muligt for at skabe så høj en grad af produktivitet som muligt, mens den såkaldte „bløde“ strategi søger at optimere de menneskelige ressourcer med fokus på at *udvikle* dem bedst muligt for at skabe så høj en grad af engagement som muligt. I denne artikel vil jeg pege på, at en ensidig fokusering på denne modstilling overser, at fokus i HRM-strategierne er blevet forskudt, så de efterhånden omfatter stadig flere menneskelige ressourcer. Med andre ord har „optimering af arbejdet“ ikke en fast betydning eller definition, men gives forskellige betydninger i den løbende bestræbelse på at optimere HRM, det vil sige optimere arbejdet med at optimere arbejdet.

Jeg vil analysere forskydningerne i HRM som udtryk for en 2.-ordensoptimeringsbestræbelse, det vil sige en løbende optimering af optimering af arbejdet. Formålet hermed er at bidrage til at nuancere forståelsen af HRM-feltets kompleksitet, karakteriseret ved mange forskellige forståelsesrammer og praksisformer i forhold til at optimere menneskelige ressourcer i arbejdet.

Med dette analytiske blik knytter jeg i artiklen an til Foucault-inspirerede diskursanalyser af HRM, som man finder hos blandt andre Barbara Townley (1994) og herhjemme hos Niels Åkerstrøm Andersen (2004, 2012), men jeg specificerer disse analyser ved at fokusere på optimeringsbestræbelsen i HRM. Hertil inddrager jeg HRM-politikker fra to danske kommuner, Sorø Kommune og Herning Kommune. Disse politikker er typisk blevet diskuteret og vedtaget i enighed mellem organisationens forskellige parter i organisationens hovedsamarbejdsudvalg.

Min analyse kan således betegnes som en del af den form for „anthropology of policy“, som Shore og Wright (1997) formulerer rammerne for. Som Shore og Wright betoner, er politikker og principper i stigende grad blevet udgangspunkt

for kulturelle praksisformer i arbejdslivet og samfundslivet i øvrigt, hvor de i kraft af deres præsriptive fordringer og normative antagelser bidrager til at forme forståelsesrammerne for sociale relationer (Shore & Wright 1997:6). På denne baggrund opfordrer de til antropologiske analyser, der anskuer principper og politikker som antropologiske data, der kan analyseres med henblik på at afdække de semantikker og teknikker, der bringes i spil, samt de præsriptive fordringer og normative antagelser, som dette medfører (Shore & Wright 1997: 7ff.). Det er denne opfordring, jeg vil følge i artiklen.

I det følgende vil jeg først redegøre for de overordnede strategier i arbejdet med at optimere arbejdet, som HRM-litteraturen beskriver som „hård“ og „blød“ HRM, og de grundlæggende antagelser om ledelse, som disse beror på. Herefter vil jeg nuancere denne simple modstilling ved at identificere en række semantiske forskydninger i HRM-feltet. Jeg vil pege på, at man i HRM-principper og -politikker kan identificere (mindst) fire forskellige semantikker om optimering af de menneskelige ressourcer: en økonomisk, en juridisk, en emotionel og en pædagogisk semantik. Disse semantikker tilbyder konkrete begreber og praktiske greb i forhold til arbejdet med at optimere de menneskelige ressourcer i arbejdet – og i det hele taget.

Strategier i HRM

I forbindelse med strukturreformen i 2007, der medførte etableringen af nye, større kommuner, formulerede mange af de nye kommuner visioner og strategiske mål for deres HRM-arbejde. Eksempelvis har Sorø Kommune formuleret en vision for kommunen som arbejdsplads, der betoner, at „medarbejdere og ledere udgør en afgørende ressource for at kunne levere god borgerservice“ (Sorø Kommune 2007: 1). En tilsvarende vision er formuleret i Herning Kommune, der i en politik for kompetenceudvikling af medarbejderne i kommunen betoner, at „de menneskelige ressourcer og kvalifikationer tillægges stadig stigende betydning i bevarelse og udvikling af den danske velfærd. De opgaver, der skal løses, kravene til udvikling, nytænkning og effektivitet på Herning Kommunes arbejdspladser bliver stadig mere krævende. Derfor er indsatsen for at udvikle dine kompetencer, så de kan matche disse krav, så vigtig“ (Herning Kommune 2007a:1).

Kommunerne står ikke alene med denne betoning af vigtigheden af de menneskelige ressourcer i organisationen. I dag er det blevet et mantra i HRM-feltet, at de ansatte er virksomhedens mest dyrebare ressource. Baggrunden for denne betoning af vigtigheden af de menneskelige ressourcer i virksomheder og organisationer er, at mennesker, det vil sige arbejdskraften, efterhånden er blevet en vigtigere „produktionsfaktor“ end andre faktorer som råvarer, teknologier osv.

Uden menneskelige ressourcer til at bearbejde råvarer og betjene teknologier er der ingen produktion og slet ingen optimering af produkter eller produktivitet.

Optimering af de menneskelige ressourcer er således et centralt aspekt i bestræbelsen på at optimere såvel produkter som produktivitet. Det gælder i særlig grad for videns-, service- og administrative organisationer, der ikke altid producerer et fysisk produkt, eksempelvis når det handler om udvikling i en udviklingsafdeling eller marketing i en salgsafdeling i private virksomheder, eller når det handler om sagsbehandling i en teknisk forvaltning eller undervisning på en skole i kommunerne.

Men de menneskelige ressourcer er ikke alene de mest dyrebare, de er også de dyreste ressourcer i mange virksomheder og organisationer, i særdeleshed i kommunale organisationer, hvor lønbudgettet ofte er blandt de største udgiftsposter. Derfor er der igennem tiden blevet udviklet en række tiltag og teknikker til optimering af de menneskelige ressourcer i arbejdet. Dette arbejde med at optimere arbejdet er blevet stadig mere specialiseret og professionaliseret fra 1900-tallets begyndelse, hvor ledelse voksede frem som en specialiseret fagdisciplin (Drucker 1973; Legge 2005).

Udviklingen af HRM som ledelsesdisciplin

Frederick Taylor beskrives typisk som en af fædrene til ledelse som faglig og professionel disciplin (Bakke & Fivelsdal 2002). Og Taylors beskrivelser af ledelse i bøgerne *Shop Management* (1903) og *The Principles of Scientific Management* (1911) udgør da også et gennembrud for det systematiske og strategiske fokus på at optimere de menneskelige ressourcer i arbejdet. I disse værker betoner Taylor, at man kan optimere de menneskelige ressourcer i arbejdet gennem ledelsestiltag såsom klare funktionsbeskrivelser og belønningssystemer samt systematisk rekruttering og oplæring til disse funktioner. Men mest kendt er Taylors betoning af standardisering af arbejdsprocesserne. Taylor anbefalede systematiske tids- og bevægelsesstudier af alle arbejdsgange med henblik på at optimere disse ved at reducere tidsforbruget og al unødvendig fysisk bevægelse. Denne form for optimering af arbejdsgange er i dag blevet en selvfølgelig del af mange former for industriel samlebåndsproduktion, men den har også bredt sig til andre former for standardiseret arbejde såsom rengøring og fastfoodproduktion. Ford og McDonalds har for eksempel haft stor succes med at optimere arbejdsgange i form af standardiseret samlebåndsproduktion. Derfor er dette fokus i dag mest kendt som „fordisme“ eller „mcdonaldisering“ (Cunliffe 2009).

Taylors principper for rationel ledelse er som nævnt blevet en selvfølge i industriel produktion og andre steder. De er blevet videreført og videreudviklet

i moderne ledelseskoncepter, eksempelvis *lean management*, der har fokus på at optimere arbejdet gennem reduktion af spild og unødvendige arbejds gange, eller *performance management*, der har fokus på at optimere arbejdet gennem præstationsmålingssystemer og belønningssystemer.

Men efterhånden har disse principper om optimering af de menneskelige ressourcer vist sig ikke at være tilstrækkelige og nogle gange slet ikke nødvendige, men tværtimod kontraproduktive i forhold til at optimere arbejdet (Legge 2005; Guest et al. 2013). Således er betoningen af optimering af de menneskelige ressourcer gennem standardisering og effektivisering blevet kritiseret for at reducere de menneskelige ressourcer til en komponent i en maskine, det vil sige et sæt af funktioner og standardiserede bevægelser, som kan styres og kontrolleres efter rationelle kriterier (Bakka & Fivelsdal 2002). Men de menneskelige ressourcer kan være andet og mere end en komponent i en maskine. Endvidere har standardisering og effektivisering vist sig i nogle tilfælde at føre til suboptimering snarere end optimering, det vil sige optimering i forhold til en enkelt delopgave eller delfunktion, men ikke i forhold til det overordnede produkt eller den samlede produktivitet i en virksomhed (Legge 2005). Endelig har det vist sig, at standardisering og effektivisering kan medføre optimering på kort sigt, der på længere sigt kan vise sig at være kontraproduktiv. Eksempelvis har det vist sig, at ensartede bevægelser med høj intensitet er nedslidende og demotiverende for mange mennesker. På længere sigt kan standardisering og effektivisering af arbejds gange således føre til højt sygefravær, dårligt arbejdsmiljø, stor personaleudskiftning osv. (Legge 2005). Derfor kan optimering af de menneskelige ressourcer gennem standardisering og effektivisering vise sig at være kontraproduktiv.

Det såkaldte *human relations*-paradigme markerer et gennembrud for denne pointe om, at standardisering og effektivisering kan være kontraproduktiv (Bovbjerg 2001). Dette paradigme bygger på erfaringer fra studier af trivsel og samarbejde, blandt andet på de store elektronikfabrikker i Hawthorne i 1920'erne, der viste, at „bløde“ aspekter som trivsel og samarbejde er centrale aspekter ved de menneskelige ressourcer (Bakka & Fivelsdal 2002). Disse aspekter er blevet stadig mere betonet, efterhånden som traditionelle produktionsvirksomheder er blevet suppleret med videns-, service- og administrative organisationer. Disse organisationer er ikke kendetegnet ved at bearbejde råvarer til standardiserede produkter. I det hele taget er der ikke altid et fysisk produkt, men et „produkt“ i form af service eller viden, som det ofte er tilfældet i kommunale organisationer. I denne form for arbejde går optimering af de menneskelige ressourcer ikke altid gennem standardisering og effektivisering, men snarere gennem motivation og inspiration. Det gælder i særlig grad, når videns- eller servicearbejdet involverer

udvikling og innovation, der sjældent lader sig reducere til standardiserede arbejdsgange.

I dag står vi således med en sammensat og modsætningsfuld forståelse af HRM, der omfatter både kortsigtede og langsigtede strategier i forhold til såvel effektiv drift som konstruktiv udvikling i virksomheder og organisationer.

„Hård“ og „blød“ HRM

Det modsætningsfyldte i arbejdet med at optimere de menneskelige ressourcer i arbejdet kan også identificeres i HRM-litteraturen, der som nævnt betoner, at der overordnet set kan identificeres to forskellige strategier i arbejdet med at optimere arbejdet.

John Storey (1992) har betegnet disse to forskellige strategier i HRM som henholdsvis „hård“ og „blød“ HRM. En „hård“ tilgang til HRM finder man hos den såkaldte michiganskole (Fombrun et al. 1984), der betoner, at arbejdskraft er et middel til at opnå resultater og som sådan skal ledes som alle andre ressourcer i en organisation. Ifølge denne tilgang er formålet med HRM at udnytte alle ressourcer i organisationen mest effektivt. De systemer i en organisation, der skal bidrage hertil, er systemer til udvælgelse, vurdering, fastholdelse, belønning og kompetenceudvikling af medarbejderne. Som sådan har denne tilgang træk til fælles med filosofien i *scientific management*. Den hårde version af HRM lægger ligesom *scientific management* stor vægt på kvantitative og kalkulative aspekter ved ledelse af de menneskelige ressourcer, hvorfor der fokuseres på arbejdstilrettelæggelse, planlægning, målinger osv. Karen Legge betoner, at ledelsesfilosofien bag denne HRM-strategi er utilitaristisk-instrumentalistisk, det vil sige en tænkning med fokus på nyttemaksimering, hvor de menneskelige ressourcer betragtes som et centralt middel hertil. På denne baggrund betegner hun tilgangen som fokuseret på „high performance“ (Legge 2005).

En anden og mere „blød“ tilgang til HRM finder man hos den såkaldte harvard-skole (Beer et al. 1985), der betoner, at mennesket er en særlig og speciel ressource i organisationer, som ikke kan sidestilles med andre ressourcer. Formålet med HRM er at udvikle denne ressource først og fremmest ved at skabe engagement og samarbejde. Det antages, at engagement (*commitment*) hos medarbejderne og gode relationer (*congruence*) mellem ledelse og medarbejdere er afgørende for en succesfuld organisation. Som sådan har den bløde version af HRM mange træk til fælles med filosofien i *human relations*, hvor fokus er rettet mod, hvordan man kan fremme engagement og motivation hos medarbejdere. Den bløde version af HRM lægger ligesom *human relations*-tilgangen stor vægt på, at arbejdet skal være meningsfuldt og udviklende, og at forskellige medarbejdere kan have forskellige

måder at løse opgaverne på. Hermed rettes fokus mod udviklingstiltag som medarbejderudviklingssamtaler (MUS), coaching, teamsamarbejde, trivsel osv. Derfor betegnes denne tilgang til HRM til tider som *human resource development*, HRD (Swanson & Holton 2009). Legge beskriver ledelsesfilosofien bag denne tilgang til HRM som udviklingshumanistisk, det vil sige en tænkning med fokus på menneskets udvikling og motivation. På denne baggrund betegner hun tilgangen som fokuseret på „high commitment“ (Legge 2005).

I ledelsesteorien diskuteres „hård“ og „blød“ HRM som en sondring mellem to begreber for ledelse: *management* og *leadership*. Sondringen har i en del år været det helt centrale og gennemgående tema i ledelsesteori (Cunliffe 2009). Management handler om at effektivisere og trimme organisationens systemer, først og fremmest de systemer, som man inden for klassisk ledelsesteori forbinder med rationel ledelse: systematisk planlægning, budgettering, bemanning og belønning. Med dette fokus på effektiv styring og kontrol følger ofte et mekanistisk syn på, hvordan organisationer fungerer, et syn, der betoner strukturer og systemer. Leadership handler derimod om at motivere og inspirere medarbejderne, først og fremmest med henblik på at gøre arbejdet meningsfuldt og udviklende for medarbejderne. Med dette fokus på involvering og udvikling følger ofte et humanistisk syn på, hvordan organisationer fungerer – et syn, der betoner skabelsen af mening og motivation. Frem for at have fokus på strukturer og systemer er fokus rettet mod kommunikation, motivation og engagement, der kan udvikle potentialet hos medarbejderne. Hvor management har fokus på at optimere gennem brug af avancerede styrings- og kontrolsystemer, har leadership fokus på at optimere gennem brug af motivations- og meningsskabende tiltag, først og fremmest gennem involvering og uddelegering (Cunliffe 2009).

Denne modstilling mellem hård og blød HRM er relevant, fordi den peger på forskellige strategiske fokuspunkter med hensyn til optimering af de menneskelige ressourcer i virksomheder og organisationer. Men modstillingen indebærer ikke, at man skal vælge mellem den ene eller den anden. Bennis og Nanus (1985) betegner forskellen mellem management og leadership som en forskel i ledelsesfokus: Management har fokus på styring og kontrol („to do things right“), mens leadership har fokus på mening og motivation („to do the right things“). Men deres pointe er netop, at der ikke er meget ved at gøre tingene rigtigt, hvis man ikke gør de rigtige ting – og omvendt er der heller ikke meget ved at gøre de rigtige ting, hvis man ikke gør dem rigtigt. At gøre de rigtige ting og gøre dem rigtigt er således hinandens forudsætninger. Det kan illustreres ved, at der i alle organisationer er brug for både management og leadership, det vil sige både hård og blød HRM (Bennis & Nanus 1985; Cunliffe 2009).

At mange organisationer forsøger at kombinere management og leadership, det vil sige hård og blød HRM, fremgår også af HRM-politikkerne fra henholdsvis

Sorø Kommune og Herning Kommune. Eksempelvis betoner visionspapiret fra Sorø Kommune, at kommunen ønsker at være en stabil leverandør af kommunal service, som lever op til politikeres og borgeres forventninger (Sorø Kommune 2007:1), hvilket er et udtryk for hård HRM. Samtidig betoner visionspapiret dog også, at det er „den rigtige sammensætning af de rigtige mennesker på det rigtige tidspunkt, som giver de unikke resultater – lig med den unikke borgerservice“ (Sorø Kommune 2007:1), hvilket er et udtryk for blød HRM. Denne dobbelthed kan også findes i HRM-politikkerne fra Herning Kommune. Eksempelvis betoner kommunens HRM-vision, at alle ledere og medarbejdere i Herning Kommune skal udvise „økonomisk sans“ i form af „økonomisk rettidig omhu“ og „prioritering på den bedst tænkelige måde“ (Herning Kommune 2007b), hvilket er et udtryk for hård HRM, men samtidig betoner visionen også, at alle ledere og medarbejdere har „frihed til at udvikle sig [...] i et mangfoldigt arbejdsmiljø med høj motivation og trivsel“ (Herning Kommune 2007b), hvilket er et udtryk for blød HRM. HRM-politikkerne fra henholdsvis Sorø Kommune og Herning Kommune viser således, at der er elementer af både hård og blød HRM til stede.

En simpel modstilling mellem hård og blød HRM kan tjene til at betone en grundlæggende modsætning i HRM-feltet, men en ensidig fokusering på denne modstilling overser, at fokus i HRM-strategierne er blevet forskudt, så de efterhånden omfatter stadig flere menneskelige ressourcer. Modstilling mellem to forskellige strategier repræsenterer ikke et reelt alternativ, men et strategisk dilemma. Endvidere er terminologien problematisk. Eksempelvis påpeger Clematide og Lassen, at „blød“, humanistisk HRM-retorik ofte „forkortes til et fermt rationaliseringsinstrument under moderne produktionsbetingelser“ (Clematide & Lassen 1999:15). I overensstemmelse hermed påpeger Bovbjerg, at „blød“ humanistisk psykologi bruges til hård disciplinering (Bovbjerg 2001). Som sådan kan en „blød“ retorik dække over en „hård“ logik (Legge 2005).

Vi står således med en mere sammensat og modsætningsfuld forståelse af arbejdet med at optimere arbejdet i HRM end den simple modstilling mellem hård og blød HRM. I det følgende vil jeg identificere en række forskellige semantikker og teknikker i forhold til at optimere de menneskelige ressourcer i virksomheder og organisationer, som HRM-strategierne har udviklet sig igennem og fortsat trækker på i arbejdet med at optimere arbejdet i dag, men som den simple modstilling mellem hård og blød HRM ikke kan indfange.

Semantikker i HRM

HRM-litteraturen viser, at de overordnede strategier i HRM kan forstås og fremmes på forskellige måder. Med andre ord kan der i udviklingen og udbredelsen af

HRM identificeres en række forskellige semantikker og teknikker, som arbejdet med at optimere arbejdet trækker på.

Nedenfor vil jeg vise, at man kan identificere (mindst) fire forskellige semantikker med tilhørende sæt af teknikker i arbejdet med at optimere arbejdet: en økonomisk, en juridisk, en emotionel og en pædagogisk semantik. Disse semantikker tilbyder hver især et sprog, hvori arbejdet med at optimere de menneskelige ressourcer formuleres og formes. De tilbyder således et sprog for arbejdet med at optimere arbejdet, der kan få store konsekvenser for forståelsen af, hvad det vil sige at være et menneske, nemlig en ressource, der kan optimeres i og for arbejdslivet.

En økonomisk semantik om HRM

Begrebet „arbejde“ kan betyde mange forskellige ting (Arendt 1958; Applebaum 1992). I et historisk perspektiv har det først og fremmest været brugt til at betegne aktiviteter, som mennesker udøver for at forsørge sig selv og deres familie (Davies 1996). Som sådan er arbejde en grundlæggende økonomisk aktivitet eller funktion. Det er noget, man gør mod betaling eller anden form for belønning (Machin 2006).

Det gælder også arbejdet med at optimere arbejdet. Det er noget, man gør, fordi „det kan betale sig“, det vil sige, fordi udbyttet af arbejdet herved øges. Etymologisk betragtet henviser begrebet „økonomi“ til „husholdning“, mens begrebet „arbejde“ henviser til „møje og besvær“ og „pinsel“ (Arendt 1958). Som sådan er der en lang tradition for at forbinde arbejde med fysisk hårde og slidsomme aktiviteter, mens det *ikke* at arbejde er blevet forbundet med frihed (Arendt 1958; Applebaum 1992). Denne forståelse af arbejde kendes blandt andet stadig fra ordsprog som „man må yde, før man kan nyde“.

Denne forståelse af arbejde som noget negativt var særlig udbredt i antikken, hvor arbejde blev forbundet med slaveri. Arbejde var pr. definition slavearbejde og noget, som frie mennesker (det vil sige rige mænd) så vidt muligt undgik (Applebaum 1992). Arbejde blev forbundet med nødvendighed og som sådan med ufrihed, mens frihed blev forbundet med fri tid til at nyde konsumtion og kontemplation. I antikken holdt frie mænd slaver, ikke så meget for den økonomiske vindings eller profittens skyld, men først og fremmest for selv at være fri for at arbejde, det vil sige fri for besværet med at producere til livets opretholdelse, noget, der blev betragtet som dyrisk og dermed som noget, frie mennesker skulle hæve sig over (Arendt 1958).

I forlængelse af denne negative betydning af begrebet „arbejde“ er der en lang tradition for at forstå *optimering* af arbejde som *minimering* af arbejdsindsatsen,

det vil sige reduktion af slid og tid i arbejdet, som det eksempelvis kommer til udtryk i ordsprog som „work smarter, not harder“. Som sådan har der været fokus på at effektivisere arbejdsprocesser gennem udvikling af teknikker og tekniske kompetencer, først og fremmest i form af redskaber, som kan bidrage til, at arbejdet kan gøres lettere og hurtigere.

Den økonomiske semantik udvikler sig parallelt med udviklingen og udbredelsen af pengeøkonomi og handel, hvorved der efterhånden kommer et stadig stærkere fokus på optimering af arbejdet med henblik på omkostningsminimering og maksimering af profit. Det er denne forståelse af optimering af arbejdet gennem omkostningsminimering, som først Taylor og siden michiganskolen knytter særligt stærkt an til. Hermed er der med udgangspunkt i denne økonomiske semantik blevet udviklet en række teknikker til optimering af arbejdet gennem effektiv udnyttelse af de menneskelige ressourcer, først og fremmest teknikker til effektivisering af arbejdsprocesserne, oplæring i arbejdsfunktioner og lignende (Price 2007, 2011).

Samtidig suppleres den oprindelige negative forståelse af arbejde med en mere positiv forståelse. Efterhånden betoner først filosoffer som John Locke og siden økonomer som Adam Smith og Karl Marx, at arbejde ikke nødvendigvis er en modsætning til frihed, men at mennesker tværtimod kan udfolde deres frihed gennem arbejde, nemlig friheden til at forme deres eget liv (Arendt 1958:96ff.). Marx betoner endda med polemisk brod vendt imod teologi og rationalistisk filosofi, at det er arbejdet og ikke Gud, der har skabt mennesket, og at det er arbejdet og ikke fornuften, der adskiller mennesket fra dyr (Marx 1969 [1847]). Gennem arbejdet kan mennesket forme sit liv, udfolde sin kreativitet, styrke sin identitet og etablere sociale relationer til andre mennesker. Hermed fremstår arbejde som noget positivt: Det forbindes med aktivitet og produktivitet i modsætning til passivitet og uproduktivitet og fremstår som sådan ikke i modsætning til, men tværtimod som et centralt element i et frit og værdifuldt liv. Det er denne forståelse af optimering af arbejdet gennem positive sociale relationer, som først human relations-paradigmet og siden harvardskolen knytter an til. Hermed er der med udgangspunkt i den økonomiske semantik også blevet udviklet en række teknikker til optimering af arbejdet gennem effektiv udvikling af de menneskelige ressourcer, først og fremmest teknikker til motivation gennem mulighed for indflydelse, samarbejde osv. (Price 2011).

Den økonomiske semantik giver således en sammensat forståelsesramme for arbejdet med at optimere arbejdet, der betoner såvel udnyttelse som udvikling af de menneskelige ressourcer i og for arbejdet.

I kommunerne er den økonomiske semantik markant til stede som overordnede, statslige krav om effektivitet og rationalisering, der er blevet skærpet siden

1970'erne (Pedersen 2004). I HRM-politikkerne kommer det blandt andet til udtryk i en betoning af, at alle ansatte i en kommune skal udvise økonomisk sans og optimal brug af ressourcerne, inklusive deres egne menneskelige ressourcer (Herning Kommune 2007b:1). Den økonomiske semantik muliggør, at ansatte i kommunerne forstås og forstår sig selv som en værdifuld ressource, der skal økonomiseres med. Hermed legitimerer den, at en række HRM-tiltag og -teknikker med fokus på ressourceudnyttelse og -udvikling er blevet udbredt i kommunerne, herunder blandt andet resultatmålinger, incitamentsstrukturer osv. Men som det fremgår er den økonomiske semantik modsætningsfyldt og giver mulighed for at formulere konkurrerende bud på, hvordan man bedst økonomiserer med de menneskelige ressourcer (Townley 1994). Dette viser sig i tilbagevendende diskussioner om, hvorvidt økonomiske HRM-tiltag som resultatmålinger, procesmålinger og incitamenter bidrager til at udnytte eller udvikle de ansatte i kommuner og på andre arbejdspladser (Clematide & Lassen 1999).

En juridisk semantik om HRM

Som nævnt udvikler den økonomiske semantik sig med udbredelsen af pengeøkonomi og handel. Hermed åbner den økonomiske semantik op for muligheden for andre semantikker. Man kan sige, at det efterhånden viser sig, at det kan betale sig at tage andre hensyn end rent økonomiske hensyn.

I første omgang viser det sig, at det kan betale sig at tage hensyn til love og regler i arbejdet. Med udviklingen af retsstaten og senere den moderne socialstat, der i stigende grad regulerer de samfundsmæssige forhold, bliver også arbejdsforhold i stigende grad reguleret gennem lovgivning og andre aftaler for og mellem arbejdsmarkedets parter. Hermed opstår der en juridisk semantik omkring arbejdet med at optimere arbejdet. Den juridiske semantik erstatter ikke den økonomiske semantik, men forudsætter den og bygger oven på den. Hvor den økonomiske semantik etablerer arbejdet som en økonomisk transaktion, er den juridiske semantik rettet mod at formalisere denne relation. Man kan således sige, at den økonomiske semantik etablerer en relation, som videreudvikles i den juridiske semantik.

I Danmark udtrykkes den juridiske semantik blandt andet gennem Septemberforliget fra 1899, hvor arbejdsmarkedets parter gensidigt tilskrives hinanden en række rettigheder og pligter. Når arbejdet beskrives juridisk, sættes der fokus på at formalisere arbejdet og arbejdet med at optimere arbejdet. Den juridiske semantik giver således grundlag for den moderne ansættelseskontrakt, der giver arbejdet en kontraktlig karakter med rettigheder og pligter, ydelser og modydelser. Arbejdsmæssige forhold som rekruttering og løn kan nu håndteres i

formelle systemer med formaliserede kriterier, eksempelvis formel uddannelse og anciennitet. Ansættelser, forfremmelser og andre karrierespæktiver kan nu beskrives ved hjælp af formelle regler og rettigheder. Det er denne forståelse af optimering af arbejdet, som først Taylor og siden michiganskolen knytter an til, når de betoner formalisering og standardisering af arbejdsprocesser. I forlængelse heraf er der med udgangspunkt i en juridisk semantik blevet udviklet en række teknikker til optimering af arbejdet gennem formalisering af de menneskelige ressourcer, først og fremmest teknikker til standardisering af arbejdsprocesserne, funktionsbeskrivelser, kriterier for rekruttering, oplæring og belønning (Price 2007, 2011).

I en juridisk semantik handler optimering af de menneskelige ressourcer om formalisering, det vil sige om at identificere og kontrollere rettigheder og pligter i arbejdet. Det centrale omdrejningspunkt for den juridiske semantik er „gældende ret“, det vil sige det, der er vedtaget som regler og andre juridisk bindende aftaler. Gældende regler er en kontrakt, som alle parter kan og skal holde sig til. Det, der ikke er gældende ret, er ikke relevant. Den juridiske semantik har således fokus på at begrænse mulighederne for, at uvedkommende forhold spiller en rolle. Blandt de uvedkommende forhold er først og fremmest personlige forhold. Det er forhold, der står uden for arbejdsretten, og som derfor ikke kan underlægges arbejdsretten. Det er forhold, der ikke kan gøres krav på eller stilles krav til i arbejdet. Men efterhånden udvikler den juridiske semantik sig igennem 1900-tallet parallelt med udviklingen af retsstaten og senere socialstaten, dels i form af nye regler og lovændringer, og dels i form af en udvikling fra formel ret til materiel ret. Hermed suppleres regler af normer og formålsklæringer, hvormed grundlaget for aftaler udvider sig fra at være formelt funderet i regler og hierarkier til at være materielt og konkret begrundet med henvisning til ikke bare formelle, men også uformelle og personlige kompetencer (Anderson 2004). Det er denne forståelse af optimering af arbejdet gennem personlige relationer, som først human relations-paradigmet og siden harvardskolen knytter an til. I forlængelse heraf er der med udgangspunkt i en juridisk semantik blevet udviklet en række teknikker til optimering af arbejdet gennem formaliseret udvikling af de menneskelige ressourcer, først og fremmest teknikker til motivation gennem formalisering af belønningssystemer, rettigheder om indflydelse og inddragelse (Price 2007, 2011).

Den juridiske semantik giver således, ligesom den økonomiske semantik, en sammensat forståelsesramme for arbejdet med at optimere arbejdet, men sætter fokus på de formelle forhold, der kan støtte op om såvel en effektiv udnyttelse som en positiv udvikling af de menneskelige ressourcer i og for arbejdet.

I kommunerne er den juridiske semantik tydelig som en overordnet ramme omkring ansættelseskontrakter, rettigheder og pligter. I HRM-politikkerne kommer det blandt andet til udtryk i betoningen af, at en kommune er en politisk

styret organisation, og at tiltag besluttet i et formelt system af medbestemmelse og medindflydelse, det såkaldte MED-system (Sorø Kommune 2007:1). Den juridiske semantik muliggør, at ansatte i kommunerne forstås og forstår sig selv som juridiske personer eller ressourcer med rettigheder og pligter, der kan formaliseres i kontrakter og standarder. Hermed legitimerer den, at en række HRM-tiltag og -teknikker med fokus på regulering og formalisering er blevet udviklet og udbredt i kommunerne, blandt andet ansættelseskontrakter, formelle bedømmelseskriterier, rettigheder og pligter. Men som det fremgår, er også den juridiske semantik modsætningsfyldt og giver mulighed for at formulere konkurrerende bud på, hvordan man bedst regulerer og formaliserer de menneskelige ressourcer (Townley 1994). Dette viser sig som tilbagevendende diskussioner om, hvorvidt konkrete juridiske HRM-tiltag i form af formelle kontrakter eller standardiserede procedurer bidrager til at udnytte eller udvikle de ansatte i kommuner og på andre arbejdspladser (Andersen 2004).

Den emotionelle semantik om HRM

Som nævnt udvikler den juridiske semantik sig med udviklingen i socialstaten, hvormed den bliver åben for koblinger til andre semantikker. Som sådan bliver det efterhånden en ret (og pligt) at tage andre end rent formelle hensyn såsom hensyn til personlige og emotionelle forhold i arbejdet.

Det mest iøjnefaldende udtryk for dette er, at temaer som trivsel, engagement, interesse og motivation dukker op som HRM-temaer, der gives betydning i arbejdet med at optimere arbejdet. Hermed opstår der en emotionel semantik om HRM, der knytter an til såvel den økonomiske som den juridiske semantik, men samtidig forskyder betydningen af centrale begreber. Som sådan træder den emotionelle semantik ikke i stedet for andre semantikker, men forudsætter dem og supplerer dem. Hvor kompetence i en økonomisk semantik bliver forstået som arbejdskraft og i en juridisk semantik bliver forstået som formelle og funktionelle kompetencer, åbner en emotionel semantik op for at betragte personlige kompetencer – herunder kompetencer i forhold til følelser og personlighed – som relevante i og for arbejdet med at optimere de menneskelige ressourcer i arbejdet. Hermed opløser den emotionelle semantik grænsen mellem det sagligt og det personligt relevante. Saglige temaer kan ikke holdes adskilt fra personlige temaer (Anderson 2004). Genstand for læring og udvikling er ikke alene faglige færdigheder, men også personlige færdigheder som at lære sig selv at kende og lære at omgås andre. Emotionelle og personlige ressourcer gøres til et aktiv i forbindelse med arbejdet, ligesom arbejdspladsens aktiviteter gøres til ressourcer, der kan berige det personlige liv.

Det er denne emotionelle semantik, som først human relations-paradigmet og siden harvardskolen knytter særligt stærkt an til. I forlængelse heraf er der med udgangspunkt i en emotionel semantik blevet udviklet en række teknikker til optimering af de menneskelige ressourcer med fokus på personligt engagement, først og fremmest teknikker til at skabe engagement og trivsel gennem alsidighed og udvikling i arbejdsopgaverne, teamsamarbejde osv. (Price 2007, 2011). Men også Taylor og i særlig grad michiganskolen knytter an til den emotionelle semantik, idet det betones, at der er en personlig og emotionel dimension ved udvælgelse, vurdering, fastholdelse, belønning og kompetenceudvikling af medarbejderne. I forlængelse heraf er der med udgangspunkt i en emotionel semantik blevet udviklet en række teknikker til mere effektiv udnyttelse af de menneskelige ressourcer i arbejdet med fokus på personligt engagement og trivsel, først og fremmest teknikker til trivselsmåling, personlighedstests, teamudvikling osv. (ibid.). Den emotionelle semantik giver således en sammensat forståelsesramme for arbejdet med at optimere arbejdet med fokus på de emotionelle og personlige forhold, der er afgørende for såvel en effektiv udnyttelse som en positiv udvikling af de menneskelige ressourcer i arbejdet.

Den emotionelle semantik med fokus på engagement og udvikling er markant til stede i kommunernes HRM-politikker. Eksempelvis betoner Sorø Kommunes visionspapir, at kommunen har fokus på „det gode arbejdsliv og den attraktive arbejdsplads“ og derfor sætter fokus på, „hvad der fremmer og hæmmer glæden ved at gå på arbejde, og hvad der virker engagerende og meningsfyldt“ (Sorø Kommune 2007:1). Tilsvarende betoner Herning Kommune, at kommunen ønsker at være „en god arbejdsplads“ med „et godt samarbejde“ og „balance mellem arbejdsliv og privatliv“ (Herning Kommune 2007b:1). Den emotionelle semantik muliggør, at ansatte i kommunerne forstås og forstår sig selv som emotionelle ressourcer, der kan udfoldes, både på og uden for arbejdet. Det er ressourcer eller kompetencer, der så at sige „vender indad“ mod individet selv. Hermed legitimerer den emotionelle semantik, at en række HRM-tiltag og -teknikker med fokus på de ansattes personlige engagement er blevet udviklet og udbredt i kommunerne, blandt andet supervision, trivsel og teamudvikling. Men også den emotionelle semantik er modsætningsfyldt og giver mulighed for at formulere konkurrerende bud på, hvordan man bedst mobiliserer og engagerer de menneskelige ressourcer (Townley 1994). Dette viser sig som tilbagevendende diskussioner om, hvorvidt konkrete HRM-tiltag i forhold til personligt engagement eller personlig trivsel bidrager til at udnytte eller udvikle de ansatte i kommuner og på andre arbejdspladser (Andersen 2004).

Den pædagogiske semantik om HRM

Inden for de seneste årtier har der været stigende fokus på læring og udvikling, både i organisationer og i samfundet i det hele taget (Andersen 2004). Hermed er der efterhånden blevet udviklet en pædagogisk semantik om arbejdet med at optimere de menneskelige ressourcer i arbejdet. Det mest iøjnefaldende udtryk for dette er, at temaer som livslang læring, omskoling, efteruddannelse, videreuddannelse og lignende dukker op som HRM-temaer, der gives betydning i arbejdet med at optimere arbejdet (Bovbjerg 2001). Læring og uddannelse er ikke længere noget, der afsluttes. Mange tager en uddannelse, men ingen er længere uddannet i betydningen „dannet-ud“, det vil sige færdigformet. I et samfund i udvikling og i organisationer, der forandrer sig, skal alle være i udvikling. Det er blevet et mantra blandt konsulenter og organisationsudviklere, at hvis man ikke er i udvikling, er man de facto i afvikling. Den pædagogiske semantik knytter meget let an til de andre semantikker, men forskyder samtidig betydningen af centrale begreber (Andersen 2004). I den pædagogiske semantik anskues kompetence ikke (længere) som faste og kendte egenskaber og funktioner, der udvikles og udnyttes optimalt, men er først og fremmest et potentiale, der kontinuerligt skal bearbejdes (Andersen 2012).

I en pædagogisk semantik handler optimering af de menneskelige ressourcer om fortsat udvikling i og af arbejdet, først og fremmest gennem kontinuerlig læring og kompetenceudvikling, hvor læring og udvikling ikke tænkes adskilt fra, men tværtimod tæt forbundet med arbejdet. Idealet er en medarbejder, der er fleksibel og omstillingsparat (Bovbjerg 2001). Specialisering kan nu blive betragtet som et potentielt problem, fordi det reducerer omstillingsparathed og fleksibiliteten. Genstand for læring og udvikling er ikke alene bestemte faglige færdigheder eller personlige egenskaber, men også selve det at lære at lære. Det er ikke muligt at definere de aktuelle og relevante kompetencer og kompetencebehov. Derfor må man først og fremmest have kompetence til kompetenceudvikling (Andersen 2004). Hermed tømmes kompetencebegrebet for alt indhold, men peger blot på sig selv. At være kompetent er at kompetenceudvikle sig selv. Den vigtigste færdighed bliver at betragte sig selv som et potentiale, der kan udvikle sig. Ansatte skal kunne forholde sig til sig selv som kompetence og kompetencepotentiale. Og ledelse forskyder sig fra instruktion og uddeling af opgaver til inspiration og opfordring til at tage initiativ. Ledelse skal give muligheder: muligheder for udvikling, for udfordring, for fleksibilitet, for initiativ.

HRM-feltet har haft meget let ved at indoptage den pædagogiske semantik. Den harmonerer godt med den betoning af oplæring og kompetenceudvikling, som man finder hos såvel Taylor og michiganskolen som human relations-paradigmet og harvardskolen. Efterhånden er der blevet udviklet en række avancerede

teknikker til optimering af de menneskelige ressourcer med fokus på læring og kompetenceudvikling med henblik på såvel effektiv udnyttelse som positiv udvikling af de menneskelige ressourcer, først og fremmest teknikker og praksisser som medarbejderudviklingssamtaler, coachingsamtaler osv. (Price 2007, 2011). Også den pædagogiske semantik giver således en sammensat forståelsesramme for arbejdet med at optimere arbejdet med fokus på de pædagogiske eller læringsmæssige forhold, der er afgørende for såvel en effektiv udnyttelse som en positiv udvikling af de menneskelige ressourcer i arbejdet.

Den pædagogiske semantik med fokus på engagement og udvikling er tydelig i HRM-politikkerne i Sorø og Herning Kommuner. Eksempelvis betoner Sorø Kommune, at kommunen er en arbejdsplads i udvikling, og at denne udvikling fordrer, at alle deltager i udviklingsprocessen, fordi alle ansatte „har en masse ideer og tanker om“, hvordan arbejdspladsen og -opgaverne kan udvikles (Sorø Kommune 2007:1). Tilsvarende betoner Herning Kommune, at kommunen ønsker at være en „udviklende arbejdsplads“ (Herning Kommune 2007b:1). Endvidere betones det, at „kompetenceudvikling er et væsentligt element i bestræbelsen på at udvikle attraktive arbejdspladser i Herning Kommune, hvor vi kan udvikle og fastholde os selv og hinanden“ (Herning Kommune 2007a: 1). Den pædagogiske semantik gør det muligt, at ansatte i kommunerne forstås og forstår sig selv som pædagogisk potentiale, der kontinuerligt kan (og skal) udvikles både på og uden for arbejdet. Hermed legitimerer den, at en række HRM-tiltag og -teknikker med fokus på de ansattes læring er blevet udviklet og udbredt i kommunerne, blandt andet coaching, medarbejderudviklingssamtaler osv. Men hvad og hvordan der skal læres, er åbne spørgsmål. Den pædagogiske semantik er således lige så modsætningsfyldt som de øvrige HRM-semantikker og giver mulighed for at formulere konkurrerende bud på, hvordan man bedst kompetenceudvikler de menneskelige ressourcer (Townley 1994). Dette viser sig som tilbagevendende diskussioner om, hvorvidt pædagogiske HRM-tiltag i forhold til læring eller kompetenceudvikling bidrager til at udnytte eller udvikle de ansatte i kommuner og på andre arbejdspladser (Clematide & Lassen 1999).

Konklusion: Optimering i og af HRM

Artiklen har sat fokus på arbejdet med at optimere arbejdet, som dette beskrives og bedrives i HRM-principper og -politikker. HRM er blevet et centralt, strategisk fokus i de senere år, i takt med at de menneskelige ressourcer i virksomheder og

organisationer er blevet betonet som de mest dyrebare (og dyreste) ressourcer. Til at håndtere dette arbejde med at optimere arbejdet har mange virksomheder og organisationer etableret HRM-afdelinger, formuleret HR-strategier og andre HR-politikker, der beskriver ambitioner og intentioner i arbejdet med at optimere de menneskelige ressourcer.

I artiklen har jeg beskrevet, hvordan HRM-litteraturen typisk skelner mellem to forskellige strategier i arbejdet med at optimere arbejdet: dels en „hård“ strategi, som søger at optimere de menneskelige ressourcer i organisationer gennem rationalisering af arbejdsprocesser, og dels en „blød“ strategi, som søger at optimere de menneskelige ressourcer gennem kontinuerlig udvikling, inspiration og innovation. Denne modstilling kan tjene til at betone en grundlæggende modsætning i HRM-feltet, men en ensidig fokusering på denne modstilling overser dog, at HRM-feltet er langt mere komplekst og sammensat. Semantikkerne og teknikkerne i strategierne er blevet forskudt, så de efterhånden omfatter stadig flere områder af de menneskelige ressourcer.

Artiklen viser således, at HRM-feltet er et komplekst felt med forskellige forståelsesrammer for arbejdet med at optimere arbejdet og for menneskers selvforståelse i det hele taget. Jeg har identificeret en forskydning af arbejdet med at optimere arbejdet igennem fire forskellige semantikker: en økonomisk, en juridisk, en emotionel og en pædagogisk semantik, der er blevet kondenseret i begrebet om „optimering“ af arbejdet. Disse semantikker tilbyder betydningsfulde begreber og praktiske greb i forhold til arbejdet med at optimere de menneskelige ressourcer i arbejdet. Som en økonomisk aktivitet eller relation har arbejdslivet traditionelt været tematiseret i økonomisk semantik med fokus på, hvad der kan betale sig. Med retsstatens etablering og udvikling suppleres den økonomiske semantik efterhånden af en juridisk semantik med fokus på rettigheder og pligter. Denne suppleres efterhånden med en emotionel semantik med fokus på engagement og ansvarlighed. Og i de seneste år er arbejdslivet også blevet beskrevet i en pædagogisk semantik med fokus på læring og udvikling. Disse semantikker tilbyder hver især et sprog, hvori arbejdet med at optimere de menneskelige ressourcer formuleres og formes. Som sådan tilbyder de et sprog for arbejdet med at optimere arbejdet, der kan få store konsekvenser for forståelsen af, hvad det vil sige at være et menneske, nemlig en ressource, der kan optimeres i og for arbejdslivet.

Noter

1. Betegnelsen HRM har ikke en almen dansk oversættelse, men kan oversættes til „personaleledelse“ i bred forstand.
2. Disse betegnelser har heller ikke almene danske oversættelser, men kan oversættes til „højpræstation“ og „højengagement“ HRM.

Søgeord: HRM, arbejde, policy, semantik, teknik

Litteratur

- Andersen, Niels Åkerstrøm
2004 Ledelse af personlighed. Om medarbejderens pædagogisering. I: D. Pedersen (red.): Offentlig ledelse i den moderne managementstat. Side 241-67. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- 2012 Flygtige forhold. Om ledelse af medarbejdere mellem pædagogik, kærlighed og leg. København: Hans Reitzels Forlag.
- Applebaum, Herbert
1992 The Concept of Work. Ancient, Medieval and Modern. New York: New York Press.
- Arendt, Hannah
1958 The Human Condition. Chicago: University of Chicago Press.
- Bakka, Jørgen F. & Eigil Fivelsdal
2002 Organisationsteoriens klassikere. Fra Taylor og Weber til Simon og Drucker. København: Handelshøjskolens Forlag.
- Barber, Benjamin
2008 Consumed. How Markets Corrupt Children, Infantilize Adults, and Swallow Citizens Whole. New York: W.W. Norton.
- Beer, Michael, Bert Spector, Paul Lawrence, Quinn Mills & Richard Walton (eds).
1985 Human Resource Management. A General Manager's Perspective. New York: Free Press.
- Bennis, Warren & Burt Nanus
1985 The Strategies for Taking Charge. New York: Harper and Row.
- Blowfield, Michael
2013 Business and Sustainability. Oxford: Oxford University Press.
- Bovbjerg, Kirsten Marie
2010 Følsomhedens etik. Højbjerg: Hovedland.
- Bovbjerg, Kirsten Marie, Jakob Krause-Jensen, Susan Wright, Grethe Brorholt & Leif Moos
2011 Nye ledelsesrationaler i offentlige organisationer. I: K.M. Bovbjerg (red.): Motivation og mismod. Det nye arbejdslevs dilemmaer. Side 17-42. København: Aarhus Universitetsforlag.
- Bovbjerg, Kirsten Marie (red.).
2011 Motivation og mismod. Det nye arbejdslevs dilemmaer. København: Aarhus Universitetsforlag.

- Clematide, Bruno & Morten Lassen
 1999a Udvikling med indhold. I: B. Clematide & M. Lassen (red.): Virksomheden og det udviklende arbejde. Et kritisk blik. Side 1-18. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Clematide, Bruno & Morten Lassen (red.)
 1999b Virksomheden og det udviklende arbejde. Et kritisk blik. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Cunliffe, Ann
 2009 A Very Short, Fairly Interesting and Reasonably Cheap Book about Management. London: Sage.
- Davies, Norman
 1996 Europe. A History. A Panorama of Europe, East and West, from the Ice Age to the Cold War, from the Urals to Gibraltar. New York: Oxford University Press.
- Drucker, Peter
 1973 Management. Task, Responsibilities, Practices. New York: Harper & Row.
- Durning, Alain
 1992 How Much is Enough? The Consumer Society and the Future and the Earth. New York: W.W. Norton.
- Fombrun, Charles, Noel Tichy & Mary Ann Devanna (eds)
 1984 Strategic Human Resource Management. New York: John Wiley & Sons.
- Grint, Keith
 2005 The Sociology of Work. Cambridge: Polity Press.
- Herning Kommune
 2007a Kompetenceudvikling af medarbejdere. www.herning.dk.
 2007b Vision og værdier for Herning Kommune. www.herning.dk.
 2007c Herning Kommunes arbejdsmiljøpolitik. www.herning.dk.
- Hyman, Richard
 2006 Marxist Thought and the Analysis of Work. In: M. Korczynsky, R. Hodson & P.K. Edwards (eds): Social Theory at Work. Pp. 26-55. Oxford: Oxford University Press.
- Korczynsky, Marek, Randy Hodson & Paul Edwards (eds)
 2006 Social Theory at Work. Oxford: Oxford University Press.
- Krause-Jensen, Jakob
 2010 Flexible Firm. Design of Culture at Bang & Olufsen. New York: Berghahn Books.
- Legge, Karen
 2005 Human Resource Management, Rhetorics and Realities. New York: Palgrave MacMillan.
- Leidner, Robin
 2006 Identity and Work. In: M. Korczynsky, R. Hodson & P.K. Edwards (eds): Social Theory at Work. Pp. 424-63. Oxford: Oxford University Press.
- Lundberg, Ulf & Cary L. Cooper
 2010 The Science of Occupational Health. Stress, Psychobiology and the New World of Work. Oxford: John Wiley & Sons.

- Lystbæk, Christian T.
2011 Ledelse af læring af ledelse. I: P. Helth (red.): Ledelse og læring i praksis. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Machin, Stephen
2006 The Economic Approach to Analysis of the Labour Market. In: M. Korczynsky et al. (eds): Social Theory at Work. Pp.182-207. Oxford: Oxford University Press.
- Marx, Karl
1969 [1847] Die deutsche Ideologie. In Werke, III. Berlin: Dietz Verlag.
- Muchinsky, Paul M.
2008 Psychology Applied to Work. An Introduction to Industrial and Organizational Psychology. Summerfield: Hypographic Press.
- Paauwe, Jaap, David Guest & Patrick Wright (eds)
2013 HRM and Performance. Achievements and Challenges. Sussex: John Wiley & Son.
- Pedersen, Dorthe (red.)
2004 Offentlig ledelse i den moderne managementstat. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Price, Alan
2007 Human Resource Management in a Business Context. New York: Cengage Learning.
2011 Human Resource Management. New York: Cengage Learning.
- Schultz, Duane & Ellen Schultz
2009 Psychology and Work Today. Florida: Pearson.
- Shore, Chris & Susan Wright (eds).
1997 Anthropology of Policy. London: Routledge.
- Sorø Kommune
2007 Det gode arbejde – den attraktive arbejdsplads. www.soroe.dk.
- Storey, John
1992 Development in the Management of Human Resources. Oxford: Blackwell.
- Swanson, Richard & Elwood Holton
2009 Foundations of Human Resource Development. San Francisco: BK Publ.
- Taylor, Frederick W.
1903 Shop Management. New York: American Society of Mechanical Engineers.
1911 The Principles of Scientific Management. New York: Harper & Brothers.
- Townley, Barbara
1994 Reframing Human Resource Management. Power, Ethics and the Subject at Work. London: Sage Publ.
- Vallas, Steven, William Finlay & Amy Wharton
2009 The Sociology of Work. Oxford: Oxford University Press.

DIGITAL OPTIMERING

Refleksioner over e-valgsdebatten i Danmark

CHRISTOPHER GAD OG STEFFEN DALSGAARD

For mig at se skaber IT frihed og lighed. IT skaber en uafhængighed af [...] tid, sted, fysik og eventuelle handicap (MF Trine Bramsen, Socialdemokraterne, høring i Kommunaludvalget, Christiansborg, 29. februar 2012).

I et brev dateret 27. januar 2012 sendte 12 kommuner samt Kommunernes Landsforening en ansøgning til økonomi- og indenrigsminister Margrethe Vestager, hvori de bad om tilladelse til at gennemføre bindende forsøg med digital afstemning, også kendt som „e-valg“,¹ ved næstkommende valg.² Ideen med forsøget var at teste, om det ville være fordelagtigt at lade stemmeafgivelsen foregå på en computer i stedet for med blyant og papir. Kommunernes ønske om at digitalisere denne del af valgproceduren var ikke nyt, men det var første gang, at den ansvarlige minister støttede tiltaget og igangsatte udarbejdelsen af et lovforslag til at skabe hjemmel for forsøg.

Kommunerne foreslog i deres ansøgning, at forsøget med e-valg skulle bestå i et fremmødevalg som vanligt, men at det skulle afprøves, om ny digital teknologi kunne optimere flere dele af valgprocessen både økonomisk og i forhold til at gøre valgresultatet mere præcist. Man spekulerede således i at spare på kommunale medarbejdere, især til den ressourcekrævende fintælling af parti- og personlige stemmer. Man forventede at opnå en hurtigere og mere præcis optælling af stemmerne samt en reduktion af antallet af ugyldige stemmer.

I denne artikel sætter vi imidlertid fokus på ét bestemt optimeringspotentiale, som ifølge kommunerne også skulle afklares gennem forsøget – nemlig om en digital teknologi kunne „øge tilgængeligheden og gøre flere vælgere selvhjulpne, herunder synshandicappede og borgere med læsevanskeligheder“ (Økonomi- og Indenrigsministeriet 2012).

Dette fokus har vi valgt af to grunde. For det første udgør tematiseringen af handicap, valg og teknologi en særlig indgang til diskussionen af optimering.

„Handicap“ er en kategori, der adskiller det anderledes fra det normale. Mindst siden Foucaults (1973) og Goffmans (1963) studier af henholdsvis klinikken og stigma har det været almindeligt anerkendt i human- og samfundsvidenskabelige kredse, at konstitueringen af normalitet bygger på udskilningsprocesser. Disse former grundlæggende indretningen af såvel „det normale liv“ som det moderne subjekt og „afvigernes“ livsbetingelser (se også Goodley et al. 2012). Hvis normalitet således er en foranderlig størrelse og står i en gensidigt konstituerende relation til det afvigende og anderledes (som for eksempel handicap), og denne relation desuden ofte er hierarkisk i praksis, kan relationen også udgøre en anledning til optimering hen imod det normale. I vores fortolkning udtrykker debatten om at forbedre de handicappedes valgdeltagelse sådanne spændinger, men i forlængelse heraf også forhåbninger om, at grundlæggende relationer og udvekslinger mellem borger og stat kan optimeres ved hjælp af digital teknologi.

For det andet udviste netop argumentet om inklusion af handicappede en særlig robusthed i debatten om e-valg. Forud for Folketingets vurdering af lovforslaget havde der fundet en langstrakt proces sted, som indebar planlægning og afholdelsen af en ekspertworkshop i Teknologirådet, udarbejdelsen af selve lovforslaget i Økonomi- og Indenrigsministeriet, en høringsrunde samt en række til tider hektiske debatter blandt politikere og IT-eksperter, hvor argumenterne omkring teknologiernes optimeringspotentialer (både økonomisk, sikkerhedsmæssigt og i forhold til præcision i optælling) et efter et blev skudt ned. Især var mange IT-professionelle umådeligt kritiske over for lovforslaget. Da processen i marts 2013 endte med, at lovforslaget blev forkastet, var der kun ét argument, som havde overlevet: at digital teknologi potentielt ville kunne optimere handicappedes mulighed for at afgive deres stemme på egen hånd og på samme måde som andre borgere. Selvom dette argument for optimering i sidste ende ikke var nok til, at lovforslaget blev vedtaget, havde det altså udvist en særlig overlevelsessevne i forhold til de mange andre argumenter for optimering, der havde været på banen.

I denne artikel vil vi fremhæve og diskutere det, at teknologi blev fremstillet som „muliggørende“, i betydningen *enabling* (Strathern 1996), af både fortalere for og modstandere af e-valg. Vi begynder med at behandle „optimering“ som en aktuell tendens, inden vi præsenterer de konkrete brudflader, der opstod i debatten om e-valg. Af empirisk materiale trækker vi hovedsageligt på rapporter og dokumenter fra Folketinget, onlinedebatfora, nyhedsmedierne og de involverede interesseorganisationer. Derudover består vores empiri til denne artikel af deltagelsen i diverse workshops, debatmøder og samtaler med repræsentanter fra de centrale parter.

Hvad er optimering?

Før vi går i kast med det empiriske materiale, vil vi uddybe, hvordan optimering skal forstås i nærværende sammenhæng. Optimering er hverken et nyt eller et simpelt begreb, der kan defineres entydigt. Det kan imidlertid benyttes til at angive en række historiske såvel som aktuelle samfundsmæssige spændinger og tendenser. Optimeringsbegrebet er forbundet med moderne forestillinger om, at mennesket og samfundet befinder sig i en konstant og fortsat udvikling, for eksempel som „civiliserende proces“ (Hughes 2012). I forlængelse heraf kunne man argumentere for, at det er knyttet til en fremskridtstro og aktuelle forestillinger om (evig) forandring, vækst og innovation. Optimering kan på den måde ses som et vigtigt aspekt af den omfattende udbredelse af målsættende og udviklingsfordrende styringsformer og teknologier, der gennem de senere årtier har gjort tal, målinger og evalueringer uomgængelige i indretningen af samfundet og dets institutioner (se Power 1997; Strathern 2000). I optimeringens optik er mennesket en størrelse, der aldrig er færdig med at udvikle sig. Derimod er målet, at det skal præstere sit optimale, hvilket imidlertid forandrer, hvad det optimale er. Mennesket kan i dette perspektiv aldrig blive komplet (jf. Willig 2013).

Denne forestilling er heller ikke ny i relation til teknologi. For eksempel finder Jean-Jacques Rousseau i *Emile* (1962 [1762]), at når vi omgiver „os med tekniske hjælpemidler, finder vi tit ingen ende i os selv“ (op.cit.22). Det vil sige, at hvis mennesket nærer for tæt omgang med teknologier, så risikerer det at installere og nære en forestilling om evig selvoptimering.

I modsætning til denne kritik af umådehold og teknologi er netop ideen om mennesket som evigt optimerbart, lærende og selvudviklende gennem teknologi nok snarere blevet det gældende ideal i dag. Som denne artikel vil vise, er det dog mere kompliceret, end både Rousseau og moderne optimeringsforestillinger lægger op til, at forholde sig til teknologi i konkrete sammenhænge, inklusive til dens rolle som både „mulig-“ og „umuliggørende“ i forbindelse med valg og handicap.

En kompositorisk tilgang

For at nærme os en forståelse af forholdet mellem teknologi og handicap, og hvilken rolle optimering spiller i dette forhold, trækker vi på en teoriudvikling, der er fremkommet i krydsfeltet mellem antropologi og videnskabs- og teknologistudier (også kendt som STS – *science and technology studies*). Det er ikke muligt her at redegøre fyldestgørende for positionerne i dette krydsfelt, men vi vil dog understrege den gængse enighed om, at både teknologi og menneske er mangefacetterede og komplekse fænomener (se for eksempel Grint & Woolgar

1997; Dusek 2006). På den ene side afvises teknologisk determinisme – det vil sige ideen om, at den teknologiske udvikling dikterer samfundets indretning og menneskets handlemuligheder og måske endog i en teknologioptimistisk eller utopisk udlægning optimerer disse forhold. På den anden side afvises også det modsatte synspunkt – at teknologi er et neutralt værktøj og en art anvendt videnskab, der „blot“ udvider menneskets kapacitet eller dets vilje. I stedet fordres et syn på teknologi og menneske, som man med Bruno Latours ord kunne kalde „kompositorisk“ (Latour 2004, 2010). Dette indebærer, at menneske og teknologi er, hvad de er, i kraft af de relationer, netværk eller arrangementer, som de indgår i. Der er altså tale om en „post-aktør-netværks-teoretisk“ (Gad & Jensen 2010) og ikke-essentialistisk tilgang til studiet af menneske og teknologi som en del af kompositioner, hvis elementer ikke tilskrives bestemte aprioriske og immanente egenskaber, herunder for eksempel evnen til at handle, tænke eller – for vælgeres vedkommende – at afgive en stemme. I stedet ses alle kapaciteter eller manglen på samme som effekter af forbindelser og processer, hvorigennem egenskaber løbende kan opstå, distribueres, genforhandles eller sågar forsvinde.

I dette lys må ideen om at skabe optimering ved hjælp af teknologi umiddelbart anses for forsimplet. Her er det dog samtidig vigtigt at pointere, at netop simple ideer kan have reelle og virkelige konsekvenser, som må tages seriøst både analytisk og pragmatisk (Bowker & Star 1999:13). Dette gælder ikke mindst i relation til de ovenfor beskrevne moderniseringsforestillinger knyttet til optimering. Forhåbningen til digitale teknologier og deres forbedringspotentialer kan på en sådan baggrund ikke blot afvises som falske. De kan for eksempel i stedet betragtes som en „operativ mytologi“ eller „næsten-stor fortælling“ i dagens samfund (se Dourish & Bell 2011).³

Marilyn Strathern (1996) har således også diagnosticeret en meget, hvis ikke den mest udbredte operative teknologiforståelse i den vestlige verden i dag – nemlig, at teknologi ses som „enabling“, hvilket vi her oversætter til „muliggørende“.⁴ Som det vil fremgå af vores analyse, mener vi, at valgteknologier og deres potentialer netop blev fremstillet af både fortalere og modstandere af e-valg som muliggørende, når det kom til handicappedes vilkår for afstemning og e-valg.

Mødet mellem kroppen og valgsystemet

Den kompositoriske tilgang indebærer, at vi i det følgende opfatter den handicappede krop og valgsystemet som gensidigt afhængige størrelser. Kort sagt undersøger vi en sammenhæng, hvor det netop er *relationen* mellem dem, der bliver fremstillet som optimerbar. Således er det i mødet mellem den handicappede

krop og valgsystemet, at muliggørelse (*enabling*) eller umuliggørelse (*disabling*) af afstemning bliver produceret, og optimeringspotentialer opstår. Vi iagttager således – både i valgpraksisser og i debatter om at ændre dem – et gensidigt modulerende samspil mellem system og krop.

Handicap betragter vi således som:

[...] en effekt af en associeringsproces i et netværk [...]. [F]orskellige kropslige former, evner og handicap er ikke uafhængige af arkitektur, men er gensidigt konstituerende [...]. For eksempel vil fortove, ramper, trapper, elevatorer, vaskerum, bænke, skilte, offentlige bygninger, kørestole og anden infrastruktur muliggøre [*enact*] handling/agens: handicap/ikke-handicap [*disability/ability*] (Galis 2011:831).⁵

Denne forståelse af handicap følger Latours kompositoriske og processuelle tilgang til det „at tale om kroppen“ (Latour 2004). Dette indebærer at undlade at definere kroppen som en substans, men i stedet at italesætte en proces, hvor en krop („nogen“ eller „noget“) efterhånden lærer at lade sig påvirke af flere og flere andre kroppe og ting (op.cit.205-06). Dette er for Latour både en teoretisk pointe om, hvad „krop“ vil sige, og en metodisk pointe i forhold til, hvordan man kan analysere kroppe i deres omgivelser. Handicap er her i sig selv en beskrivelse af evnen til at handle i forhold til handlingens omgivelser og således, hvordan bestemte teknologier mulig- eller umuliggør deltagelse i (valg)handlingen (jf. Galis 2011; Lingsom 2012). Med denne begrebsliggørelse kan vi få en idé om, hvilke formodninger om teknologiens muligheder for at optimere relationen mellem krop og omgivelser, der implicit lå i e-valgsdebatten.

Handicap og valg

Hvis forestillinger om handicap og teknologi og om, hvad og hvordan der kan optimeres i forhold til valg, ikke er givne størrelser, kan man i stedet se dem som resultater af problematiseringsprocesser (Callon 1986). Dette forklares bedst ved at gå om bord i vores empiriske materiale og anskueliggøre visse udfordringer, som kan optræde i forbindelse med handicappedes stemmeafgivning.

Handicappede kan opleve en række adgangsmæssige problemer i forbindelse med deres valgdeltagelse, hvilket Det Centrale Handicapråd (DCH) har dokumenteret i en række udgivelser (Center for Ligebehandling af Handicappede 2008, 2009a, 2009b, 2010).⁶ Afgivelse af selve stemmen er én ting, men også adgangen til valgmateriale, til valgstederne og til information om tidspunkter for valg lader en del tilbage at ønske fra handicaporganisationernes synspunkt (Center for Ligebehandling af Handicappede 2008, 2009b). Eksempelvis er det, på

trods af krav derom, ikke altid tilfældet, at valgsteder har et stemmerum/aflukke, der er stort nok til at rumme handicappede vælgere og hjælpere, særligt hvis førstnævnte sidder i kørestol. Dertil bør der ifølge DCH være et kørestolsegnet toilet på valgstedet, handicapparkering i umiddelbar nærhed, niveaufri adgang til valgstedet, og valgtilforordnede skal (ideelt set) instrueres i, hvordan man hjælper folk med forskellige funktionsnedsættelser. Disse krav, der skal sikre tilgængeligheden, lever valgstederne ifølge DCH ikke konsekvent op til.

Under e-valgsdebatten blev der hovedsageligt fokuseret på det forhold, at mange handicappede vælgere i dag har behov for hjælp til at udfylde selve stemmesedlen. For eksempel kan synshandicappede i sagens natur ikke stemme ved hjælp af papir og blyant uden assistance. Hjælp er i hovedreglen tilgængelig, men hvis en anden person assisterer den handicappede, bliver dennes grundlovssikrede ret til stemmehemmelighed imidlertid kompromitteret. Som der står i publikationen *Demokrati for alle*:

Af grundlovens § 31 fremgår, at Folketingets medlemmer vælges ved almindelige, direkte og *hemmelige* valg. [...] Men Center for Ligebehandling af Handicappede har gennem årene modtaget henvendelser fra personer med funktionsnedsættelse, som [...] ikke mener, at de er sikret retten til hemmelig afstemning. Er man ikke i stand til selv at sætte kryds på stemmesedlen, har man ret til at få hjælp til dette. Medmindre man er blind eller svagtseende, har man dog ikke ret til selv at udpege sin hjælper. Det betyder, at man kan risikere, at det er ens nabo, kollega eller andre tilsvarende personer, der yder hjælp ved selve stemmeafgivelsen (Center for Ligebehandling af Handicappede 2008:13, fremhævelse i original).

Som det fremgår af citatet, kunne synshandicappede frem til 2008 selv vælge, hvem der skulle hjælpe dem med at udfylde stemmesedlen. Samme år vedtog Folketinget dog en reform af valgloven, hvorefter der som minimum har skullet være to personer til stede i stemmeboksen ud over den handicappede selv, heraf mindst én valgtilforordnet. Disse personer skal assistere, men også kontrollere, at den handicappede ikke bliver presset eller snydt til at stemme på en bestemt person eller et bestemt parti. I en af rapporterne om muligheder og udfordringer ved at stemme betegnes dette som et klart demokratisk problem:

Kravet om myndighedspersonens medvirken skal sikre vælgeren mod påvirkning ved stemmeafgivningen. Det er også et krav, at vælgeren umiddelbart kan tilkendegive, hvor han ønsker at sætte krydset over for dem, der yder hjælp. [...] Kravet om, at der – ud over den personligt udpegede hjælper – også skal være en myndighedsperson til stede, lever efter CLH's opfattelse ikke op til kravet om hemmelighed ved afstemningen. [...] [D]et er den, som har brug for hjælp, der selv bør til- eller fravælge myndighedspersonens tilstedeværelse (Center for Ligebehandling af Handicappede 2008:11).

Det er her værd at nævne, at det ikke er *alle* handicappede, der finder det problematisk at måtte bero sig på myndighedspersoners hjælp for at stemme (Jones & Simons 2012:215ff.). Men sådanne udfordringer for handicappede i at stemme og ikke mindst at stemme i hemmelighed blev altså fremstillet som en vigtig del af baggrunden, da kommunerne sendte deres ansøgning om forsøg med e-valg. Både handicaporganisationer og de politikere og embedsmænd, der stod bag lovforslaget, forestillede sig, at digital teknologi ville forbedre situationen og tillade, at flere handicappede kunne afgive deres stemme på egen hånd.⁷

I den efterfølgende debat om e-valg blev de handicappedes begrænsede muligheder for at stemme hemmeligt også omtalt som problem og digital teknologi som løsningen. I debatten var dette et argument, som det var svært at være uenig i.⁸ Handicaporganisationerne udtrykte da også stor skuffelse, da lovforslaget senere blev trukket tilbage efter et par uger med heftig debat i dagblade, IT-faglige fora og Folketinget. Særligt DCH havde været en stærk fortalere for forsøg med e-valg og havde udtrykt håb om, at et digitalt system ville kunne give de synshandicappede den kontrol med deres stemmeafgivelse tilbage, som de mente at have mistet efter ændringen af valgloven i 2008.⁹ Samtidig havde de håbet, at teknologien også ville forbedre situationen for andre handicapgrupper. Dette argument overlevede som nævnt debatten og dermed også den forbundne problematisering af, hvordan hemmelig stemmeafgivelse finder sted i dagens Danmark, idet de nuværende materielle og teknologiske fremgangsmåder, der „muliggør“ hemmelig afstemning for nogle, samtidig „umuliggør“ dette for andre.

Den frie vælger og den hemmelige afstemning

For at forstå de forskellige positioner i debatten, og hvorfor proceduren for hjælp til handicappede i det hele taget blev opfattet som et „problem“ af deres organisationer, vil vi kort uddybe væsentlige aspekter af den valgprocedure og den materielle udførelse af et valgsted, som danskere i dag tager for givet, men som har et politisk og historisk ophav. Formålet med procedurene og den fysiske indretning er at skabe den hemmelige afstemning gennem isolation og adskillelse af vælgeren fra *personlige* relationer, der kan påvirke, hvordan man stemmer, hvad enten relationerne er frivillige eller påtvungne. Meget rammende kaldes aflukket, hvor man stemmer, da også for *l'isoloir* på fransk (Bertrand et al. 2007). Stemmeberettigede personer bliver gennem stemmeaflukkets isolation skabt som frie, individualiserede og uafhængige vælgere ved midlertidigt at blive løsrevet fra alle sociale forpligtelser og forhold på nær ét – forholdet til staten (Bertrand et al. 2007; se også Foster 1996). Med andre ord betegner *l'isoloir* både en teknologi og en relation, der indgår i en gensidig konstituering af borger

og stat. Det er her vigtigt at bemærke, at handicappedes deltagelse i valg på lige fod med andre ikke kun handler om at stemme i hemmelighed i aflukket, men om, at deltagelsen skaber en oplevelse af at være inkluderet i demokratiet som ligeværdig borger.

Man kommer meget let til at føle sig som en andenrangsborger, hvis man ikke har den samme og lige adgang til valglokalet, til stemmerummet og til stemmeboksen. Det er vigtigt, i et demokrati, at alle får adgang til fri og hemmelig afstemning og en del af denne adgang er netop, at man får lejlighed til at opleve den samme 'stemning' som de øvrige vælgere (Center for Ligebehandling af Handicappede 2008:35).

At være anerkendt som vælger handler altså både om personligt at kunne afgive sin stemme i hemmelighed og om at indgå i et fællesskab under valget som helhed. Dette tydeliggør, at handicap både udfordres af og udfordrer den eksisterende valgteknologi – aflukket og papirstemmesedlen.

Kritikken af lovforslaget fra især IT-fagfolk kan også læses i dette lys. Hvor handicappede ønskede at kunne agere som borgere på lige fod med alle andre, var et af argumenterne mod e-valg til gengæld, at den nye teknologi frem for at kompensere for eller overskride eksisterende menneskers handicap snarere ville „gøre alle til handicappede“, som en bekymret borger udtrykte det til en repræsentant for Dansk Blindesamfund under et debatmøde. Pointen var her, at digitalisering potentielt set ville kunne kompromittere *alles* stemmehemmelighed og måske endog selve valgets resultat, og det uden at nogen nødvendigvis ville opdage det. Handicap (alles „blindhed“) blev af e-valgsmodstandere således fremstillet som et negativt fænomen relateret til truslen om manglende transparens, sikkerhed og tillid i valgprocessen. Modstanderne fremførte dermed et principielt argument imod digitalisering. De mente, at digital teknologi dels ville medføre, at de allerfleste borgere ikke længere ville kunne gennemskue og kontrollere valgprocedurerne, dels at hemmelig afstemning ikke ville kunne garanteres. For hvordan sikrer man sig med en digital løsning, at hver stemme er unik, uden at den samtidig kan knyttes til en bestemt vælgeridentitet, hvilket netop er det, som papirstemmesedlen og aflukket muliggør? Digitalisering ville med andre ord potentielt afvikle den isolation, som skabes ved hjælp af forhænget og papirstemmens materialitet. Digitalisering ville dermed også udfordre nogle af de vigtigste principper for den reciprokke og gensidigt konstituerende teknologiske relation mellem borger og stat og for, hvordan denne relation udfolder sig i praksis.

„Muliggørelse“ og teknologi

Den eksisterende infrastruktur og valgteknologi (papir, blyant, aflukke) er således i Latours forstand en helt særlig komposition, som blev problematiseret i debatten om e-valg. Men selvom debatten førte til optrækningen af skarpe positioner, synes der på tværs af positionerne at gælde et syn på den digitale teknologi som muliggørende (jf. Strathern 1996). Dette teknologisyns styrke kunne dermed være delvis forklaring på, hvorfor argumentet om at bruge digital teknologi til at forbedre handicappedes vilkår kunne overleve debatten.

Marilyn Strathern (1996) har argumenteret for, at brugen af nye medicinske teknologier og procedurer, særligt til kunstig befrugtning, skaber ny „sikker“ information om for eksempel familieforhold, men at denne information samtidig forandrer eksisterende relationer og skaber nye usikkerheder. Interessant i denne sammenhæng er hendes påpejning af, at selvom de fleste mennesker kender til en række eksempler på konkrete teknologiers tvetydige karakter og effekter, fremstår teknologiens rolle stadig for de fleste som

[...] facilitator. Teknologien, som muliggør genetisk sikkerhed, undergraver ikke denne evne [som facilitator]; den kaster blot lys over en allerede eksisterende tilstand – den information, som allerede findes i ‘generne’. Manglende evner [disability] og usikkerhed opstår bagefter, i spørgsmålet om, hvordan informationen anvendes (Strathern 1996:48).

Som parallel skal valgteknologien ifølge idealet blot formidle den frie vælgers allerede eksisterende selvstændige vilje i ikke-medieret form. I dette perspektiv muliggør teknologien blot det at stemme, og den udvider denne kapacitet, snarere end at den medierer eller konstituerer den. Dermed fremstår det også ukontroversielt og positivt at optimere processen med ny (hurtigere, bedre, mere præcis) teknologi med samme funktion. Generelt er forhåbninger til optimering – her forstået som muliggørelse ved hjælp af teknologi – særdeles stærk. Strathern

[...] antager, at de [euroamerikanere] mest af alt tager for givet [...] at, *givet den rette teknologi*, kan de gøre hvad som helst. Hvis teknologi gør samfundet holdbart [...], er den også en effektiviseret kapacitet. ‘Teknologiens’ muliggørende effekt garanterer dette. Valgmuligheder opstår først bagefter. Befri os først fra vores mangler, og dernæst vil vi finde ud af, hvordan vi vil leve [...] (Strathern 1996: 49, fremhævelse i original).

Stratherns identifikation af en sådan teknologiforståelse finder en empirisk pendant i det indledende citat af Trine Bramsen – nemlig at vi i fremtiden, når blot den digitale teknologi er til stede, kan blive endegyldigt befriet fra alverdens

begrænsninger, inklusive handicap. Det afhænger blot af den fornødne tid og vilje.¹⁰

For fortalene fungerede e-valg dermed som en projicering af optimering ind i fremtiden og væk fra aktuelle udfordringer og praktiske kompleksiteter (se Dourish & Bell 2011). Margrethe Vestager gav et eksempel på denne projicering under folketingsdebatten om e-valgsløvsforslaget, hvor hun fokuserede på det abstrakte og principielle: „muligheden for, at mennesker med forskellige handicap, [...] kan få en helt anden adgang til at stemme ligesom os, der ikke har et handicap“ (Folketinget 2013a). De øvrige aspekter, såsom mængden af ugyldige stemmer og præcis optælling, var „nogle mere praktiske ting“ (ibid.). Med andre ord ville det praktiske løse sig, når blot ressourcer, tid og vilje blev sat af til det, som nævnt ovenfor.

Hvor det er nemt at påpege problemer ved nuværende teknologier, er det ofte anderledes svært at forudsige, hvordan nye teknologier vil virke. I forventningen om, at ny teknologi udelukkende løser et problem, isolerer og abstraherer Vestager her teknologi fra de relationer, som de i praksis indgår i. Således fremtræder et ideal om teknologi som neutral, befordrende og optimerende for et andet ideal – nemlig om et mere eller mindre selvberørende og frit vælgende subjekt. Idealforestillingen om aflukket som „frigørende“ og forestillinger om, hvad nye digitale teknologier kan gøre for os som mennesker, spejler sig her i hinanden.

Hvis man derimod betragter en teknologi som valgsystemet som en socio-teknisk komposition, hvor kapaciteter er distribueret blandt forskellige medvirkende, bliver det klart, at *ingen* kan stemme uden hjælp eller assistance, og det praktiske bliver derved samtidig principielt. Nogen skal for eksempel registrere, at man har stemt, mens andre skal være der til at tælle ens stemme. Valget er altså netop afhængigt af et fungerende kollektiv. Den enkelte agerer ikke på egen hånd på nær – siger idealet – i aflukket. Aflukket er på denne måde det sted, hvor det frie individ midlertidigt konstitueres ved at blive løsrevet fra sociale forpligtelser, pres og andre relationer, der ses som „eksterne“ i forhold til individets politiske overbevisning. Men det er netop et ideal, for som blandt andet rapporten *Erfaringer med at stemme III* (Center for Ligebehandling af Handicappede 2010) gør opmærksom på, findes en lang række hjælpende relationer og former for viden, dannelse og uddannelse (såsom for eksempel evnen til at læse og skrive dansk), der er nødvendige forudsætninger for, at en borger overhovedet kan påtage sig rollen som vælger i stemmerummet (se Rose 2004).

I modsætning til det synspunkt, som projicerer teknologier og deres eventuelle problemer ind i fremtiden, gav e-valgsmodstanderne udtryk for, at både analoge og digitale teknologier indebærer nogle konkrete og praktiske udfordringer. E-valgsmodstanderne anerkendte i højere grad det forhold, at forskellige teknologier

ikke bare ændrer på ét element, men på hele det infrastrukturelle sæt af relationer i valghandlingen. Det digitale var i dette lys ikke nødvendigvis optimerende – og da slet ikke for alle. Forhåbningen om optimering gennem teknologi kan altså i denne sammenhæng siges at ignorere det relative og specifikke ved konkrete handicap, og at digitale løsninger skal implementeres på tilsvarende konkrete og afgrænsede måder.

Forståelsen af teknologi som muliggørende var dog ikke forbeholdt fortalernes. Flere af de mest toneangivende og kritiske IT-eksperter skiftede således mellem to tilsyneladende inkompatible positioner. På den ene side argumenterede de for, at man helt skulle droppe e-valg, fordi det var både praktisk og teoretisk umuligt at bygge teknologier, hvis sikkerhed og pålidelighed kunne garanteres fuldstændigt. På den anden side opfordrede de selv samme eksperter folk til netop at involvere sig i at bygge sådanne teknologier.¹¹ Igen fristes man til at tænke, at det teknologisyn, som Strathern har identificeret, bidrog til, at ny teknologi vedblev at fremstå som en potentiel løsning på demokratiske udfordringer i det nuværende system selv blandt dem, der udtrykte, at principielle problemer omkring sikkerhed og transparens uundgåeligt ville opstå med en digitalisering af stemmeafgivelsen.

Dette vidner om, hvor stærk forestillingen om teknologi som muliggørende og optimerende er. På trods af kritikernes gentagne påpegning af den konkrete teknologis uoverstigelige principielle begrænsninger og potentielt demokratiundergravende virkninger kunne disse samtidig nærmest ses som rent og skært „tekniske“ eller måske snarere forskningsmæssige udfordringer, der kunne granskes og måske løses med en videnskabelig tilgang.

Konklusion: en ukuelig tro på teknologiens (u)muligheder

I debatten om e-valg blev teknologi først og fremmest fremstillet som en kilde til udvidelse og optimering af menneskets kapaciteter – en neutral løfte-stang for den menneskelige vilje. På andre tidpunkter blev den fremstillet som medkonstituerende for, hvad det vil sige at være subjekt eller borger. E-valgsteknologien blev set som potentielt optimerende, og det nuværende setup med aflukket blev problematiseret. Denne problematisering giver anledning til at overveje, hvordan man kan forholde sig til, at teknologier, der virker muliggørende for nogle, kan virke „umuliggørende“ for andre, og måske endog, at teknologier kan skabe både muligheder og begrænsninger for den enkelte (jf. Star 1991). Det fremstår således som et meget specifikt og komplekst spørgsmål, hvad en given teknologi kan siges at optimere, for hvem, hvordan og på hvilke præmisser.

Det var fælles for de fleste argumenter for eller imod digitaliseringen af valg, at de ikke i særlig høj grad diskuterede politik. Derimod adskilte de i reglen det tekniske og det politiske og undlod dermed at forholde sig til, at enhver valgteknologi og ethvert system uafslædt inkluderer og ekskluderer bestemte grupper (se Coles 2007; Kelty 2008; Winner 1980). Alle former for stemmeafgivning indebærer særegne infrastrukturer, som sætter muligheder og begrænsninger – fra det aflukkede stemmerum, hvor borgeren afkrydser en stemmeseddel, til de digitaliserede løsninger, hvor programmører og andre computervidenskabelige eksperter tildeles et meget stort ansvar for at sikre valghandlingens integritet.

Det var de færreste deltagere i debatten om e-valg, der ligesom Trine Bramsen forestillede sig, at digitale løsninger ville befri dem fra tid, rum og handicap, og for nogle blev netop dette argument mest af alt set som en indikation af, at regeringen ønskede at indføre e-valg, uanset hvilke faglige indvendinger e-valgsmodstanderne måtte komme med.¹² Men der er mere på spil her. Hvor teknologi, som beskrevet, sås som potentielt muliggørende, fremstod mennesker derimod ikke entydigt muliggørende for hinanden i stemmesituationen, fordi hjælperen og myndighedspersonen kompromitterer enten et valgprincip eller den handicappedes ret til selv at vælge hjælper. Tvivlsspørgsmålet går på, om hjælperen qua sin „menneskelighed“ og egen „fri vilje“ kan nøjes med at facilitere. E-valgsdebatten trak på forhåbninger om, at teknologi kunne hjælpe og gøre personer mere selvstændige, men den indebar samtidig en problematisering af eksisterende relationer mellem stat og borger samt menneske og teknologi. I modsætning til hjælperen blev teknologi dog ikke set som en „menneskelig“ relation, selvom den i praksis konstituerer menneskelige relationer på et utal af måder (jf. Strathern 1996).

Med kravet om hemmelig afstemning forventes det, at borgeren kan agere som et uafhængigt individ sat fri fra sociale (og især nepotistiske og korruperte) relationer. E-valgsfortalerne argumenterede for, at digital teknologi kunne optimere relationen mellem den handicappede og staten i forhold til netop dette ideal. Teknologien ville – såfremt den vitterlig kunne være neutral – fjerne det paradoks, at den handicappede i dag i stedet sættes fri gennem statens medvirken i form af den valgtilforordnede myndighed, som overvåger eller endog udfører valget for den handicappede. Det ene frie valg – retten til selv at (fra)vælge myndighedens tilstedeværelse – blev set som hæmmende for det andet frie valg – retten til at stemme efter egen ikke-manipulerede overbevisning. Det var således ikke blot de nuværende procedurer omkring valg, der blev problematiseret i debatten. Abstraktionen om det frit vælgende individ kom også til debat, dog uden at den blev kritisk udfordret.

En fortsat investering af tro, håb og ikke mindst økonomiske ressourcer i teknologisk optimering, herunder til valg, synes på trods af debatten i dag at stå relativt uanfægtet. Selv nogle af de skarpeste kritikere vil sige, at indførelse af e-valg i Danmark slet ikke er umulig i fremtiden.¹³ Uanset om dette skulle blive tilfældet eller ej, er denne forestilling på trods af italesættelsen af principielle problemer nok stærkt forbundet med den aktuelle styrke, som forestillingen om teknologi som optimerende og muliggørende har. Alle teknologiske problemer – både praktiske og principielle – udgør samtidig *endnu* et optimeringspotentiale. Optimerende og optimerbar teknologi bliver i denne forstand nærmest et konstant gentagende eller selvopretholdende fænomen, der kan forfølges til uendelighed, som Rousseau som nævnt foreslog i *Emile* (1962; se også Gad & Hansen 2013).

Man kan også modsat argumentere for, at e-valgsdebatten bør ses som udtryk for forhåbninger om, at *mødet* mellem det danske valgsystem og den handicappede krop kunne forbedres – med Latours ord, at de kunne lære at lade sig påvirke mere af hinanden:

[A]t have en krop er at lære at lade sig påvirke, i forståelsen [at blive] ‘iværksat’, bevæget, sat i bevægelse af andre entiteter, humane og non-humane [...]. [Dermed] er man ikke forpligtet på at definere en essens, en substans (kroppens natur), men snarere [forpligtet på] et interface, som bliver mere og mere beskriveligt, efterhånden som det lærer at blive påvirket af flere og flere elementer (Latour 2004:205-06).

Hvorvidt sådanne udvekslinger og læringsprocesser kan optimeres ved hjælp af digital teknologi, må stadig siges at være et åbent og empirisk spørgsmål, men at forholde sig både konstruktivt og kritisk til de komplekse skift i relationer mellem menneske og teknologi udgør formentlig en analytisk såvel som politisk udfordring i mange år frem. Dette gælder ikke mindst i forhold til, hvordan handicappede vælgeres forhold og behov italesættes og mobiliseres som argumenter for og imod optimering.

Noter

1. Betegnelsen e-valg kan også referere til valg via internettet, men i dette tilfælde var der blot tale om brug af digital teknologi under fremmødevalg.
2. Forskningen bag denne artikel fandt sted i 2012 og 2013 og blev finansieret af Det Strategiske Forskningsråd. Tak til de øvrige involverede i DemTech-projektet (forskere såvel som partnere) samt til Vasilis Galis, Helene Ratner og to anonyme peer reviewere for en kyndig gennemlæsning.

3. Dette forekommer i sig selv som en aktuel betragtning i forhold til de to seneste danske regerings investeringer i at digitalisere så store dele af interaktionen mellem borger og stat som muligt, herunder valghandlingen (se <http://www.digst.dk/digitaliseringsstrategi>).
4. *Enabling* har ikke en mundret dansk oversættelse. Begrebet betegner ikke blot det mulige, i den forstand at dette eller hint potentielt kan ske. Enabling betyder samtidig „at gøre i stand til“ og betegner altså en udvidelse af en given aktørs kapacitet eller evne til for eksempel at tænke, føle eller handle på en ny eller forstærket måde. Det er i denne mangetydsige forstand og dermed som en klar pendant til begrebet om optimering, at vi benytter begrebet „muliggørende“ i denne artikel.
5. Alle oversættelser er vores.
6. Center for Ligebehandling af Handicappede blev oprettet i 1993 efter beslutning fra Folketinget og var indtil 31. december 2010 sekretariat for DCH (se www.clh.dk).
7. Der florerede flere forskellige forestillinger om, hvordan den pågældende teknologi ville tage sig ud, og det var interessant at følge, hvordan de udviklede sig, i takt med at Økonomi- og Indenrigsministeriet var i dialog med et sammenrend af private IT-firmaer, forskere, jurister og e-valgsmodstandere. Internetvalg var udelukket fra begyndelsen, mens den oftest citerede model i grove træk bestod af en computer med touchscreen og høretelefoner (til blinde). Fortolkningen af denne model ændrede sig i løbet af processen, så computeren efterhånden blev udvidet til at omfatte en printer, hvor vælgeren printede sin stemme efter at have afkrydset kandidat eller parti på skærmen. Den printede stemmeseddel ville give et papirspor, så vælgeren kunne sikre sig, at han eller hun faktisk havde stemt på det, der stod på skærmen, og der ikke var et skjult program, der manipulerede med stemmetallene. Den printede stemme skulle smides i en urne som sædvanlig, men med den forskel, at stemmesedlen eventuelt kunne indeholde en chip, så den ville blive registreret og talt op, idet den blev smidt i urnen. Derudover var teknologien *ikke specificeret*, og den var på intet tidspunkt „stabil“. For eksempel var det ikke beskrevet, hvordan blinde skulle benytte en touchscreen (ud over at skriftstørrelse, farver og lignende skulle kunne ændres på skærmen for at hjælpe svagsynede), eller hvordan optællingen af stemmen præcist skulle finde sted. Der skulle være plads til kravspecifikation og til forskellige løsninger, og det blev tit understreget af fortalere, at lovforslaget netop blot gav hjemmel til *forsøg* med valgteknologien. Der var dog mange udsagn om, hvad den pågældende teknologi *ikke* måtte gøre muligt – typisk tiltag, der kunne true enten borgernes stemmehemmelighed eller valgresultatets integritet. For eksempel måtte der ikke være mulighed for at gemme tidspunktet for afgivelsen af en bestemt stemme, så man kunne regne ud, hvem der havde stemt hvad, og der måtte selvsagt heller ikke være en registrering af vælgeren på den computer, hvor der blev stemt.
8. Se <http://ing.dk/blog/evalg-de-var-ikke-klaedt-pa-129276>.
9. Se <http://www.dch.dk/Nyheder/giv-e-valg-en-fair-chance> og <http://www.version2.dk/blog/et-vaerdigt-e-valg-51078>.
10. Hvilket Bramsen udtrykte under en høring om e-valg i Kommunaludvalget i marts 2013 til stor morskab for de forsamlede IT-eksperter. Her „irettesatte“ hun en af de indkaldte eksperter ved at prøve at forklare, hvordan det „sagtens“ kunne lade sig gøre at lave sikre e-valg, selvom denne og andre eksperter lige havde sagt, at der ikke eksisterede en tilstrækkeligt sikker digital teknologi. Se <http://www.version2.dk/artikel/s-ordfoerer-irettesaetter-it-folk-vi-kan-sagtens-lave-hemmelige-e-valg-51038>.
11. Se <http://www.version2.dk/blog/evalg-alternative-ideer-49462> og <http://www.version2.dk/artikel/bekymret-demokratiet-vaer-med-til-udvikle-dansk-valg-software-som-open-source-51812>.
12. Se <http://www.version2.dk/artikel/trine-bramsen-handicapfilm-er-skraemmekampagne-52591>.

13. Se <http://www.itu.dk/da/Presse/Arkiv-Pressemeddelelser/2011/Evalg-demokratiet%20paa%20spil> og <http://www.version2.dk/artikel/enhedslisten-forudser-vi-faar-forsoeeg-med-e-valg-inden-nogle-aar-54205>.

Søgeord: demokrati, valg, politik, handicap, digitalisering, teknologi

Litteratur

- Bertrand, Romain, Jean-Louis Briquet & Peter Pels
2007 Introduction. Towards a Historical Ethnography of Voting. In: R. Bertrand, J.-L. Briquet & P. Pels (eds): *Cultures of Voting. The Hidden History of the Secret Ballot*. Pp. 1-15. London: Hurst & Company.
- Bowker, Geoffrey & Susan Leigh Star
1999 *Sorting Things Out. Classification and its Consequences*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Callon, Michel
1986 Some Elements of a Sociology of Translation. Domestication of the Scallops and Fishermen of St. Brieuc Bay. In: J. Law (ed.): *Power, Action, and Belief. A New Sociology of Knowledge*. Pp. 196-233. London: Routledge Kegan & Paul.
- Center for Ligebehandling af Handicappede
2008 *Demokrati for alle*. København: CLH.
2009a *Adgang til demokratiet*. København: CLH.
2009b *Tilgængelighed til valg for personer med funktionsnedsættelse*. København: CLH.
2010 *Erfaringer med at stemme III. (oversat fra My Opinion My Vote)*. København: CLH.
- Coles, Kimberley
2007 *Democratic Designs. International Intervention and Electoral Practices in Postwar Bosnia-Herzegovina*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Dourish, Paul & Genevieve Bell
2011 *Divining a Digital Future. Mess and Mythology in Ubiquitous Computing*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Dusek, Val
2006 *Philosophy of Technology. An Introduction*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Folketinget
2008a L17 Forslag til lov om ændring af lov om valg til Folketinget, lov om valg af danske medlemmer til Europa-Parlamentet og lov om kommunale og regionale valg. Forhandlinger. Christiansborg. <http://www.ft.dk/samling/20081/lovforslag/L17/BEH1/forhandling.htm#dok>.
2008b L17, bilag 1. Høringssvar og høringsnotat, fra velfærdsministeren. Christiansborg. <http://www.ft.dk/samling/20081/lovforslag/117/bilag/1/index.htm#nav>.
2008c L17 bilag 9. Betænkning afgivet den 27. november 2008. Christiansborg <http://www.ft.dk/samling/20081/lovforslag/117/bilag/9/618622.pdf>.
2008d L17 Forslag til lov om ændring af lov om valg til Folketinget, lov om valg af danske medlemmer til Europa-Parlamentet og lov om kommunale og regionale valg. Fremsættelsestalen. Christiansborg. <http://www.ft.dk/samling/20081/lovforslag/L17/fremsaettelsestale.htm#dok>.

- 2013a 57. møde. Christiansborg. http://www.ft.dk/forhandlinger/20121/20121M057_2013-02-07_1000.htm.
- 2013b B74 Forslag til folketingsbeslutning om øget tilgængelighed i forbindelse med deltagelse i demokratiet. Christiansborg. http://www.ft.dk/samling/20121/beslutningsforslag/B74/som_fremsat.htm#dok.
- 2013c 92. møde. Christiansborg. http://www.ft.dk/forhandlinger/20121/20121M092_2013-05-03_1000.htm.

Foster, Robert

- 1996 State Ritual. Ethnographic Notes on Voting in the Namatanai Electorate. In: Y. Saffu (ed.): *The 1992 Papua New Guinea Election. Change and Continuity in Electoral Politics*. Pp. 144-67. Canberra: RSPAS, ANU.

Foucault, Michel

- 1973 *The Birth of the Clinic. An Archaeology of Medical Perception*. London: Tavistock.

Gad, Christopher & Casper Bruun Jensen

- 2010 On the Consequences of Post-ANT. *Science Technology & Human Values* 35(1): 55-80.

Gad, Christopher & Lone Koefoed Hansen

- 2013 A Closed Circuit Technological Vision. On Minority Report, Event Detection, and Enabling Technologies. *Surveillance and Society* 11(1-2):148-62.

Galis, Vasilis

- 2011 Enacting Disability. How Can Science and Technology Studies Inform Disability Studies? *Disability & Society* 26(7):825-38.

Goffman, Erving

- 1963 *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

Goodley, Dan, Bill Hughes & Lennard Davis (eds)

- 2012 *Disability and Social Theory. New Developments and Directions*. New York: Palgrave Macmillan.

Grint, Keith & Steve Woolgar

- 1997 *The Machine at Work. Technology, Work and Organization*. Cambridge: Polity Press.

Hughes, Bill

- 2012 Civilising Modernity and the Ontological Invalidation of Disabled People. In: D. Goodley, B. Hughes & L. Davis (eds): *Disability and Social Theory. New Developments and Directions*. Pp. 17-32. New York: Palgrave Macmillan.

Jones, Douglas & Barbara Simons

- 2012 *Broken Ballots. Will Your Vote Count?* Chicago: University of Chicago Press.

Kelty, Christopher

- 2008 Towards an Anthropology of Deliberation. Paper præsenteret på the Society for Social Studies of Science, Montreal, Canada. http://kelty.org/or/papers/unpublishable/Kelty_Anthro_of_Delib_2008.pdf.

Latour, Bruno

- 2004 How to Talk About the Body? The Normative Dimension of Science Studies. *Body & Society* 10(2-3):205-29.

- Latour, Bruno
2010 Steps Toward the Writing of a Compositionist Manifesto. *New Literary History* 41(3):471-90.
- Lingsom, Susan
2012 Public Space and Impairment. An Introspective Case Study of Disabling and Enabling Experiences. *Scandinavian Journal of Disability Research* 14(4):327-39.
- Power, Michael
1997 *The Audit Society. Rituals of Verification*. Oxford: Oxford University Press.
- Rose, Nicholas
2004 *The Powers of Freedom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rousseau, Jean-Jacques
1962 [1762] *Emile om opdragelsen*. Bind 3. København: Borgens Forlag.
- Star, Susan Leigh
1991 Power, Technology and the Phenomenology of Conventions. On Being Allergic to Onions. In: J. Law (ed.): *A Sociology of Monsters. Essays on Power, Technology and Domination*. Pp. 26-56. London & New York: Routledge.
- Strathern, Marilyn
1996 *Enabling Identity? Biology, Choice and the New Reproductive Technologies*. In: S. Hall & P. du Gay (eds): *Questions of Cultural Identity*. Pp. 37-52. London: Sage.
- Strathern, Marilyn (ed.)
2000 *Audit Cultures. Anthropological Studies in Accountability, Ethics and the Academy*. London & New York: Routledge.
- Willig, Rasmus
2013 *Kritikkens u-vending*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Winner, Langdon
1980 Do Artefacts Have Politics? *Daedalus* 109(1):121-36.
- Økonomi- og Indenrigsministeriet
2012 Ansøgning om forsøg med elektronisk stemmeafgivelse ved kommunalvalget i 2013. København. <http://valg.oim.dk/media/109241/Ans-elektronisk-stemmeafgivning.pdf>.

OPTIMERINGSEKSPERIMENTER

Postkritiske perspektiver på monitorering og evaluering i en miljøorganisation

BRIT ROSS WINTHEREIK OG CASPER BRUUN JENSEN

I vestlige samfund er det blevet almindelig praksis at dokumentere snart sagt enhver aktivitet – fra børns læsefærdigheder til kroppens fødeindtag og organisationers mange forskelligartede „præstationer“ – og gøre den til genstand for evaluering. Ifølge sociologen Michael Power finder evalueringerne sted inden for så mange områder, at man kan tale om en evalueringsekspllosion (*audit explosion*) (jf. Jensen & Winthereik 2013:121-47). Power argumenterer for, at evalueringer har fået en legitimerende og rituel funktion i det moderne samfund. Det vil i hans optik sige, at evalueringer i vid udstrækning udføres for deres egen skyld. Effekten af dem er således ikke nødvendigvis, at kvaliteten af det, der evalueres, højnes. Snarere, mener han, resulterer evalueringer ofte i en form for tillært uvidenhed (*learned ignorance*) (Power 1997:123).

Powers kritik fulgte i kølvandet på new public management-bølgen, som op gennem 1990'erne havde fået en enorm indflydelse på, hvordan offentlige institutioner blev ledet og styret. Formålet med new public management var at modernisere gennem en omfattende liberalisering: De stigende offentlige udgifter skulle med andre ord nedbringes, uden at kvaliteten og det oplevede serviceniveau blev sænket. Indførelsen af nye teknologier til dokumentation af arbejdet blev et vigtigt led i denne reformproces. Via en omfattende dokumentations- og evalueringspraksis skulle de enkelte aktiviteter synliggøres. Tanken var, at hvis aktiviteter blev synlige i et stort sammenhængende system, kunne overflødige aktiviteter fjernes og hele sektoren gøres mere effektiv.

New public management (NPM) er således en paraplybetegnelse. Den dækker over mange forskellige ledelsesformer og redskaber til optimering af arbejdet. Overordnet trækker NPM på taylorismens tanke om, at der findes *one best way* for en organisation at udføre arbejdet på (Vikkelsø & Vinge 2004). I NPM er det ledelsens ansvar at finde denne måde, og medarbejderens pligt at udføre den. På Frederick Taylors tid fandt man blandt andet frem til denne one best way gennem

tidsmålinger. I dag er de metoder, der anvendes under NPM, mere forskelligartede. Grundlæggende trækker de dog på de samme ideer. Disse ideer ligger således også bag forestillingen om, at registrerings- og evalueringssystemer vil kunne strømline arbejdet i offentlige institutioner. I det følgende vil vi beskæftige os med eksempler på sådanne systemer til optimering af arbejdsprocesser i en NGO.

Et af de væsentligste samfundsvidenskabelige kritikpunkter i forhold til NPM er, at evalueringsredskaber kun kan måle det, de allerede ved findes, og derfor aldrig vil kunne synliggøre noget nyt. Antropologiske kritikere fastholder, at de registrerings- og evalueringssystemer, der i dag er så udbredte, at det er svært at forestille sig et arbejdsliv uden dem, simplificerer en kompleks virkelighed. Denne kritik stiller skarpt på NPM's krav om optimering af organisatorisk *performance* og peger på denne tankegangs reductive effekter (jf. Shore & Wright 1997). Antropologer har imidlertid også en anden rolle at spille i forhold til NPM. Antropologer er i dag i vidt omfang med til at udføre de mange evalueringer, der er blevet en naturlig del af den organisatoriske hverdag. Når virksomheder som Antropologerne.com og Red Associates synliggør de „sociale“ eller „adfærdsmæssige“ aspekter af en praksis i forbindelse med en evaluering, deltager antropologisk viden og etnografiske færdigheder i optimeringen.¹

I denne artikel, der fokuserer på monitorering og evaluering i den danske afdeling af en international miljøorganisation, som vi kalder NatureAid,² stiller vi spørgsmålstejn ved nogle gængse kritiske forestillinger om standarder og optimering. Inspireret af Marilyn Stratherns analyser af afrapportering (*accountability*) som kulturel praksis (2000) viser vi, hvordan både redskaberne til optimering og det, de skal optimere, bliver til det, de er, gennem det praktiske arbejde med at optimere. Vores anvendelse af optimering som både empirisk og analytisk objekt bevirker, at vi kan sammenligne medarbejdernes synliggørelsesarbejde med antropologens. Strathern påpeger at evaluatoren:

kun [er] lidt anderledes end antropologen, der oversætter på tværs af kulturer. Antropologens analytiske kategorier (social struktur, kulturelle værdier, organisationsformer) omskaber en slags beskrivelse (folks selvopfattelser) til en anden og tilslører derved visse sandheder ved at afdække andre (Strathern 2000: 70, vores oversættelse).

Vi viser, at den synliggørelse af forskellige former for virkelighed, der er forbundet med optimeringsarbejde, hviler på forudannelser og antydninger, der kan sammenlignes med antropologens synliggørelse af felten (jf. Pedersen & Nielsen 2013; Dalsgaard & Nielsen 2013).

Ligeledes er vi inspireret af Bruno Latours forsøg på at definere en samfundsanalyse, hvis præmis er en „fornyet“ og eksperimentel empirisme snarere end kritik (Latour 2004). En sådan empirisme forefindes inden for STS-studier af

standardisering, der har påvist de *mangeartede* konsekvenser, standarder har for organisationer og mennesker (Bowker & Star 2000). Fællestrækket blandt disse tilgange er, at de ikke beror på en antagelse om, at monitorering og evaluering til syvende og sidst er „styringsteknologier“, der kun i begrænset omfang kan påvirkes af dem, de „styrer“. I stedet giver indførelsen af sådanne teknologier anledning til uforudsigelige processer – eksperimenter i, hvad det kan betyde at optimere.

I de følgende afsnit beskriver vi, hvordan medarbejderne bruger evalueringsredskaber til at synliggøre deres erfaringer fra projektarbejde på en måde, der kan aktualisere dem i forhold til fremtidigt arbejde i organisationen. Vi viser, hvordan medarbejderne deltager i at skabe vilkårene for deres egen praksis og dermed også for organisationens forandring. De indgår i optimeringseksperimenter.

Terms of reference

I løbet af 2011-2012 foretog vi feltarbejde i miljøorganisationen NatureAid. Feltarbejdet var del af et mere omfattende studie af partnerskaber og monitorering i udviklingsbistand (Jensen & Winthereik 2013). Her undersøgte vi, hvilken rolle monitorerings- og evalueringsstandarder spillede for samarbejdsrelationer inden for og imellem NGO'er og andre partnere i udviklingsarbejde.

Vores udgangspunkt var en interesse for, hvordan Paris-erklæringens fordring om en højere grad af økonomisk og social ansvarlighed i udviklingsbistanden udmøntedes lokalt.³ Specifikt undersøgte vi den danske afdeling af NatureAid, som kort forinden havde modtaget en programbevilling fra Danida. Bevillingen udgjorde en relativt stor del af organisationens finansieringsgrundlag, og medarbejderne i det team, der laver ulandsarbejde, var derfor meget opmærksomme på at leve op til de krav om gennemsigtighed, der blev stillet fra Danidas side. Samtidig var de underlagt forskellige dokumentationskrav fra organisationens internationale netværk.

I denne kontekst studerede vi en række standarder: dokumenter til halv- og helårlig afrapportering, organisationens internationale „evalueringshjul“ og Danidas forskelligartede dokumentationskrav. Endvidere observerede vi medarbejderne i forbindelse med deres daglige aktiviteter og foretog *in situ*- og strukturerede interviews om monitorering og evaluering med medarbejdere på alle niveauer i organisationen. Winthereik deltog også i et 12 dage langt kontrolbesøg hos partnere i Vietnam.

Vores mulighed for at lave feltarbejde kom i stand efter en seks måneder lang forhandling, der indebar, at vi blev bedt om at formulere et sæt *terms of reference*, der beskrev, hvorledes vores undersøgelse ville bidrage til organisationens monito-

rerings- og evalueringsarbejde. Den endelige version af dette dokument, stilet til organisationens bestyrelse, klargjorde, at vi ville vurdere dette arbejde og dele vores analyser med medarbejderne i to workshops. Vores eget formål med undersøgelsen var først og fremmest analytisk, men blev muliggjort af lovning om at deltage i „intern læring“. Man kan således sige, at vores arbejde placerede sig midt mellem analyser *af* og *for* organisationer (Jensen & Winthereik 2013: 31-51).

At redde verden - med rapporter

Under de indledende møder fik vi indtryk af, at medarbejderne var frustrerede over de mange dokumentationskrav. Særligt ærgrede det dem, at det arbejde, der blev lagt i monitorering og evaluering, ikke i nævneværdig grad gav anledning til intern organisatorisk læring. Denne frustration og ønsket om at ændre en fastlåst situation var formentlig en vigtig årsag til, at vi blev inviteret til at følge arbejdet blandt miljøkonsulenterne.

For at forstå hvilken rolle monitorering og evaluering spillede i organisationen er det relevant at nævne, at medarbejderne alle på forskellig vis var optaget af at „redde verden“. Det fremgår af flere interviews, at det at gøre en positiv forskel er en væsentlig motivation for at arbejde i netop denne organisation. Ønsket om at deltage i at redde verden blev også udtrykt på morgenmøder, der både havde karakter af informationsudveksling om igangværende projekter og kollektiv opbakning i forhold til deres forskellige udfordringer. Til trods for de gode intentioner kunne det dog være ganske svært for medarbejderne at vurdere, om de rent faktisk skabte positive forandringer. Det store spørgsmål var således, hvordan de bedst muligt kunne optimere deres viden om projekterne.

På den ene side er der ingen tvivl om, at medarbejderne tog afrapportering til Danida og til det internationale hovedkvarter alvorligt, både fordi levering af denne dokumentation er et formelt krav, og fordi disse rapporter formodes at bidrage til en afdækning af bistandens effektivitet på et makroplan. På den anden side oplevedes dette arbejde dog i store træk som noget, der skulle overstås, undtagen i det omfang rapporteringen også var gavnlig for medarbejderne selv. Som Kirsten fra ulandsteamet formulerede det:

Vi monitorerer i høj grad for os selv. Hvis vi bare skulle monitorere for at have det godt med Danida, ville vi ikke [gøre det]... de fem siders statusrapport, når man har arbejdet med det i mange år, kan godt være venstrehåndsarbejde. Det er mere for os selv. Fordi vi gerne vil lave nogle fede projekter; jeg vil virkelig gerne gøre en forskel (interview med NatureAid-medarbejder 2011).

Fra samtaler med Kirsten og andre medarbejdere blev det efterhånden klart, at de anså den mest relevante del af monitorerings- og evalueringsarbejdet for at være de fælles refleksioner, der følger efter de forskellige afrapporteringer.

Men betydningen af disse diskussioner blegner i sammenligning med vigtigheden af det løbende arbejde med at vedligeholde relationer medarbejderne imellem og til deres partnere i de lande, hvor udviklingsprojekterne foregår. En anden medarbejder, Hanne, formulerede det sådan:

Det er ikke gennem standardiserede formater, jeg får information om, hvordan et projekt kører, det er ikke, når jeg får min *progress report*. Der er ved min løbende dialog og ved mine projektbesøg. Rapporterne er gode at have at falde tilbage på, men nogle standarder, hvor der står, det går sådan og sådan på input 1, nej. Det substantielle, det er der, hvor man får en viden om det, som vi egentlig gerne vil nå for skatteborgernes penge. Hvad er det for en forskel, vi gerne vil gøre? Det får jeg ikke at vide fra dokumenterne, men fra andre kilder (interview med NatureAid-medarbejder 2011).

„Standardiserede formater“ bruges til at påvise, at udviklingsarbejdet nytter noget. Imidlertid fortæller medarbejderen her om, hvordan arbejdets nytte fastslås fra andre kilder.⁴

I næste afsnit viser vi, hvordan medarbejderne i miljøorganisationen engagerer sig i udviklingen af standarder. Hensigten med dette engagement er ikke, at de lokale standarder fuldt skal erstatte de internationale, men at de forskellige redskaber kan sameksistere og dermed give et mere komplet billede af arbejdet. En anden hensigt er, at arbejdet med at designe og bruge evalueringsværktøjer vil skabe et rum for kollektiv refleksion og læring kollegaer imellem. De håber, at arbejdet med redskaberne kan bringe faglige og procesmæssige forskelligheder i spil.

En standard genopfindes

I forbindelse med en mailkorrespondance med Hanne, der arbejder med at implementere Danida-programmet, fik vi adgang til en række interne dokumenter, der indeholdt miljøorganisationens internationale standarder for styring af projekter og programmer (*standards of project and programme management*). Dokumentet beskriver en projektcyklus fra produktionen af den første projektbeskrivelse til den endelige evaluering. Der findes detaljer om en række delelementer såsom „generel praksis og antagelser“, „definition“, „design“, „implementering“, „analyse og tilpasning“ og „deling“. Standarderne er udformet ganske detaljeret, og de indbefatter et væld af guidelines inden for hvert område. Der er for eksempel

standarder for „at give og modtage feedback, udføre *evalueringer* og *audits* og promovere en læringskultur“ (fremhævelser i original).⁵

Det er værd at bemærke, at det internationale hovedkontors standard vægter formelle, målbare præstationer og etableringen af en læringskultur. Den nævnte standard understreger for eksempel vigtigheden af uformel feedback og argumenterer for, at de formelle feedbackmekanismer altid bør suppleres med uformel kommunikation.

Selv om feedback i mange organisationer er begrænset til formelle *performance reviews*, foregår noget af den bedste feedback uformelt, hvis folk tager sig tid til at stille spørgsmål til deres kolleger og lytter til, hvad de har at sige (fremhævelser i original).

Dokumentets sidste standard beskriver altså skabelsen af en præstations- og læringskultur. Her understreges det, at såvel formel som uformel feedback bør være en del af organisationers rutiner og tankesæt. Formålet er at skabe praksisfællesskaber (Lave & Wenger 1991), der kan handle på baggrund af detaljeret information.

I standards of project and programme management sameksisterer formel, kvantitativ monitorering og evaluering med promoveringen af procesorientering, kritisk analyse, sammenligning og narrative metoder. Vi er her tæt på en terminologi, der også findes inden for antropologisk forskning. Da flere af konsulenterne havde en baggrund i antropologi eller andre samfundsvidenskaber, forestillede vi os da også, at sådanne standarder måtte være guld værd for dem. Standarden leverede både detaljerede guidelines og tabeller og opfordrede til at benytte såvel kvalitative som kvantitative data og metoder. Ikke desto mindre så vi den aldrig anvendt, og vi hørte den heller ikke omtalt i samtaler eller til møder mellem medarbejderne.

„Hvordan bruger I de internationale standarder i jeres daglige arbejde?“ spurgte vi Kirsten. Hun afviste blankt, at de skulle have nogen reel værdi. „Grundlæggende,“ sagde hun, „er de standarder alt for overordnede og ukonkrete. Der er ingen sammenhæng mellem deres krav og det, der giver mening for os at evaluere på.“ Selv om standarderne var gode til at måle visse ting, kunne de altså ikke bruges til at måle de ting, hun gerne ville vide noget om:

De kan bruges til at opsamle erfaringer på det, der kan måles. At der er kommet flere næsehorn. Men de kan ikke hjælpe os med at vise ændrede handle-mønstre blandt dem, der er problemet for naturressourcerne (interview med NatureAid-medarbejder 2011).

Kirsten understreger flere gange, at problemet både er, at standarden er for detaljeret, og at den synliggør forkerte ting og derfor ikke rummer muligheden for

at beskrive netop den slags kompleksitet, der er relevant for hende at forholde sig til. Den viden, hun er interesseret i, handler om forholdet mellem økonomisk udvikling og social forandring. Netop den relation, påpeger Hanne, er for kompleks til at blive rummet af en standard, der, efter hendes mening, fokuserer mest på det målbare. Det var just på den baggrund, at ulandsteamet i løbet af vores feltarbejde barslede med at genopfinde et sæt af interne evalueringsstandarder. Grunden til, at de skulle *genopfindes*, var, at de var faldet ud af den organisatoriske hukommelse på grund af omfattende nedskæringer og fyringer et par år tidligere.

Ifølge Hanne var formålet med at genskabe disse standarder at støtte medarbejderne i på en gang at „vurdere relevansen, nytteværdien og bæredygtigheden af udviklingsarbejde“. Disse kriterier blev anset for at være væsensforskellige fra de evalueringer af naturbeskyttelse, der fordres af eksterne organisationer. Et af de vigtigste kendetegn ved de hjemmelavede standarder er deres minimalisme. I modsætning til den omfattende og meget detaljerede dokumentation, der skal laves til Danida og hovedkvarteret, er der tale om en kortfattet to siders liste med åbne spørgsmål om, hvordan projektet skrider frem.⁶ Ideen var ikke, at medarbejderne skulle besvare spørgsmålene individuelt, men at de skulle mødes med jævne mellemrum og diskutere de spørgsmål, der gav mening. Planen var, at dette skulle institutionalisere den „uformelle feedback“, som også vægtes højt i de internationale guidelines, men uden at denne feedback ville komme til at udgøre ekstra bureaukrati. Hanne, som var en de få medarbejdere, der også arbejdede i organisationen, da systemet sidst blev anvendt, beskriver her dets fordele:

Det var et godt system at have på grund af den kommunikation, det skabte. Det tvang os til at formulere nogle klare mål, og det tvang os til at arbejde sammen på tværs. Det gav arbejdsglæde, og der var virkelig diskussionslyst. Det var en glad periode (interview med NatureAid-medarbejder 2011).

Gruppens genopfundne, hjemmelavede standard skulle altså skabe et fælles rum for diskussioner af indhold og fremdrift i udviklingsarbejdet. Efter medarbejdernes mening kunne det store potentiale, som de vitterligt anså monitorering og evaluering for at have, lettere manifestere sig, hvis disse aktiviteter blev foretaget kollektivt i stedet for på individuelle kontorer, og hvis deres indhold blev konkretiseret og reduceret snarere end abstraheret og ekspanderet.

Kritiske potentialer?

Ovenfor har vi kort skitseret to evalueringsredskaber, der hver især har forskellige kendetegn: et internationalt/eksisterende/formelt sanktioneret over for et lokalt/underudviklet/hjemmelavet. Det genopfundne, hjemmelavede redskab nåede ikke

at blive taget i brug i feltarbejdsperioden, så følgende overvejelser er baseret på de diskussioner, der foregik i gruppen om evalueringens slagsider og potentialer.

Det var ikke en ubetydelig ekstra opgave, medarbejderne påtog sig ved at bakke op om genoplivelsen af det gamle system. Organisationens arbejde dækker mange forskellige aspekter af bæredygtighed og socioøkonomisk udvikling, og det kræver en stor indsats at håndtere projekter og afrapportere igennem de formelle systemer. Der er ikke megen tid til overs, og den, der er, kunne sagtens bruges på andre ting end at udvikle en ny standard. Men selv om tidspres var et tilbagevendende tema i vore samtaler, arbejdede konsulenterne altså alligevel ihærdigt på at beskrive alternative evalueringsprocedurer og på at overbevise ledelsen om, at deres system burde have en legitim plads blandt organisationens procedurer og processer.

Måske kan vi sige, at forskellen på det eksterne og interne evalueringssystem er, at det første definerer en verden, der fordrer, at konsulenterne foretager specifikke målinger, mens konstruktionen af det andet indebærer, at de selv definerer den verden, inden for hvilken de ønsker at måle. Ikke desto mindre rejser deres interesse for at have en lokal standard spørgsmål. Hvorfor ønsker disse mennesker at udvikle endnu en standard, når de allerede har rigeligt at gøre og egentlig ville foretrække at være mere til stede i deres projekter rundt omkring i verden? Dette spørgsmål åbner op for en diskussion af antropologiens kritiske potentialer i mødet med optimering, som den finder sted i praksis.

Forskellige kritiske perspektiver tilbyder svar på spørgsmålet om, hvorfor medarbejderne giver sig i kast med at udvikle nye metrikker. Med inspiration fra Bourdieu eller en vis læsning af Foucault kan der argumenteres for, at medarbejderne har internaliseret en logik, der ikke giver mulighed for at tænke uden for evalueringsparadigmet. Evalueringsparadigmet definerer et særligt socialt rum, hvor evalueringen foregår, og da evalueringens logik er internaliseret (som habitus), har aktørerne grundlæggende svært ved at udfordre systemet.

Følger man sådanne tilgange, kunne medarbejdernes arbejde med at genopfinde standarden siges at illustrere, at de er underlagt evalueringsparadigmets sprogspil. De har simpelthen ikke adgang til nogen anden referenceramme til brug for selvrefleksion og intern læring end den, der tilbydes af evalueringerne. Derfor er det kun muligt for dem at tolke deres arbejde gennem synliggørelse af effekter. Det er således ingen overraskelse, at *outcome* er et ofte anvendt ord i organisationen. Som filosofen Jean-Francois Lyotard skrev i *Viden og det postmoderne samfund* (1979) bliver „bevisførelse“ performativ i informationsalderen. Det vil sige, at bevisførelsen skal leve op til bestemte formmæssige krav, og at „det tekniske [formmæssige, æstetiske] kriterium [...] [ikke] forbliver [...] uden indflydelse på sandhedskriteriet“ (op.cit.91). Og dermed bliver evalueringerne i stigende grad selvreferentielle.

Procedurernes evne til at præstere i forhold til deres egen form erstatter deres evne til at udtale sig om arbejdets substans. Form overtager indhold. På netop dette punkt var Lyotard inspireret af sociologen Niklas Luhmanns sociale systemteori. Og selv om hverken Lyotard eller Luhmann er de mest citerede i antropologiske kredse, kan deres perspektiv på selvreferentiel evaluering også findes der.

I sit bidrag til antologien *Audit Cultures* argumenterer antropologen Peter Pels eksempelvis for, at evalueringsparadigmet „aktivt konstruerer de miljøer, det opererer inden for, og gør dem mere ‘evaluerbare’, samtidig med at det former sig selv som ufejlbarligt“ (Pels 2000:142). I denne beskrivelse bliver monitorerings- og evalueringsaktiviteter netop performative, idet de definerer den verden, de virker inden for. Men fordi det er (i princippet uforanderlige) standarder og procedurer, der bestemmer, hvori verdens elementer består, og hvad deres relevans er, lukker systemet sig om sig selv. Det bliver blindt over for egne fejl og mangler. Et hvilket som helst evalueringsproblem påkalder simpelthen flere og grundigere evalueringer. Selve evalueringsaktiviteten usynliggøres i denne proces, og derved bliver paradigmet selv usårligt.

Der er dog ikke noget i vores materiale, der peger på evalueringernes usårlighed. Som nævnt var det tværtimod standardernes skrøbelighed og irrelevans, der frustrerede vore informanter. Det var disse standarders manglende evne til at gøre *noget som helst* andet end at hobe sig op i skuffer og skabe, der ansporede deres forsøg på at udføre monitorering på nye måder. Der er heller ikke noget, der peger på, at medarbejderne ukritisk tog det eksisterende evalueringssprog til sig i arbejdet med den nye standard. Faktisk illustrerede en del af dette arbejde snarere en mangel på interesse for det eksisterende system.

Medarbejderne i NatureAid er således ikke naive i forhold til standardernes manglende evne til at indfange virkeligheden i al dens kompleksitet. De er bevidste om, at standarder kun formår at forholde sig til det, de er skabt til at måle og veje. Når de bruger tid på at genopfinde en standard, er det, fordi de gerne vil vide noget andet om igangværende og afsluttede projekter. De har ingen ambition om at vide „det hele“, men ønsker derimod at begrænse verdens kompleksitet på relevante måder. Det er muligvis netop, *fordi* miljøorganisationens internationale standarder er designet til at indfange *alle* stadier i en projektcyklus og derfor rummer et væld af både kvalitative og kvantitative indikatorer, at den ikke er i brug i den danske afdeling. Standardens evne til at indkapsle alle mulige og umulige dimensioner af arbejdet er altså ikke et positivt træk for medarbejderne. For hvad er fornuften i en standard, der ikke tillader en effektiv afgrænsning af kontekst? I stedet udvikler de et redskab, der skal hjælpe dem med at foretage *specifikke reduktioner* af kompleksitet og dermed *begrænse omfanget* af den virkelighed, der skal håndteres.

Man kan da måske formode, at vore informanternes ønske om at skabe en minimal og „reduktiv standard“ hænger sammen med en magtproblematik. Ved at reducere projekternes kompleksitet til nogle få parametre kan de bedre kontrollere projekterne (og deres partnere i forskellige udviklingslande). De benytter den samme slags reduktive informationspolitik, som donorerne benytter over for dem, blot i en mindre skala. Der er imidlertid ikke noget, der tyder på, at vore informanter har nogen planer om at benytte deres standard til kontrol, hverken af sig selv, hinanden eller deres partnere. Tværtimod var konsulenterne vedholdende kritiske over for de eksterne standarders firkantede målinger, der netop virkede for kontrollerende og derfor modarbejdede konsulenternes oprigtige forsøg på at skabe ligeværdige partnerskaber med folk og organisationer i Asien og Afrika. Ligeledes er der ikke noget i vores etnografiske materiale, der indikerer, at der er tale om „dobbelt bogføring“, eller at de har nogen forhåbning om at undergrave de internationale standarder.

Fælles for de kritiske analyseformer, vi her har skitseret, er, at de kun giver mening, hvis en række af informanternes eksplicite udsagn ignoreres eller ikke tages for gode varer. Det er muligt, at vi ikke kan acceptere, at den standard, der forsøges genimplementeret i organisationen, vil kunne skabe et åbent, reflektivt rum (à la Habermas), hvor viden frit kan udveksles, men det er ikke etnografisk forsvarligt at ignorere betydningen af dette ideal. Mens der næppe er nogen tvivl om, at miljøkonsulenterne bliver „subjektiveret“ af standarderne (Foucault 1991), er det derfor helt centralt at skelne mellem subjektivering som en proces, hvorigennem folk tvinges til betingelsesløst at overgive sig til standarder, og subjektivering forstået som det at acceptere visse afgrænsninger, der samtidig giver nye handlemuligheder (Gomart & Hennion 1999).

Gode standarder afgrænser virkeligheden

Hvad gør en standard *god*? For vore informanter har en god standard ikke til formål at muliggøre en mere omfattende kontrol med udviklingsprojekter. De postulerer heller ikke, at den kan eller skal afdække hele virkeligheden: Det er blandt andet derfor, den uproblematisk kan sameksistere med en allerede eksisterende standard. Kodeordet er sameksistens snarere end „bricolage“, for der er heller ikke tale om en kreativ sammenføjning af standarderne. De skal simpelthen leve parallelt og gøre forskellige ting.

En god standard skal altså ikke repræsentere verden i al dens kompleksitet. I stedet skal den kunne beskære. En standard skal lade de ting fremkomme, som miljøkonsulenterne ønsker at kunne evaluere på, og den skal samtidig forhindre, at bestemte ting tvinges frem i lyset. Således kan vi se, at ambitionen med vore

konsulenters standard er, at den skal fungere som en „gavmild begrænsning“ (Gomart 2004) af verden. Konsulenterne er ganske villige til at underlægge sig en sådan standards krav, selv om de ved, at den vil mindske deres syns- og handlerum, for det er netop beskæringen, der gør det muligt for dem at arbejde fokuseret. Af samme årsag kan antropologiens analytiske potentiale ikke bero på en kritik af standarders reduktion af kompleksitet, for reduktion er gode standarders eksplicitte og *refleksive* formål.

Lad os fastholde denne pointe lidt endnu. Antropologer overraskes ikke længere, når de hører, at formelle systemer og standarder medfører dekontekstualisering. Lokale fortolkninger og handlemønstre, politiske overvejelser under bordet og usynlige økonomiske incitamenter forsvinder, når de oversættes til evalueringers nøgterne sprog. Men miljøkonsulenterne overraskes heller ikke af evalueringers politiske karakter. De er udmærket klar over, at evalueringer indgår i uregelmæssige interaktioner, hvor deres rolle er at skabe sammenhæng mellem agendaer og forhåbninger, der stort set ikke har nogen berøringsflade – om end de ville udtrykke sig om dette på en anden måde (Rottenburg 2009). Det er, *fordi* ulandsteamet forholder sig til evalueringens potentielt politiske effekter i mindst lige så høj grad som kritiske antropologer, at de involverer sig i at specificere alternative evalueringsformer.

Antropologens job og lidenskab er ikke på samme måde som udviklingsarbejderens afhængig af konstant refleksion over forbindelsen mellem evalueringer og det, der evalueres. Imidlertid har antropologen og udviklingspraktikeren det til fælles, at deres ekspertise, på hver sin måde, er defineret ved at kunne beskrive en praksis og reflektere over den. Mens udviklingspraktikeren ekspertise er defineret ved en evne til at kunne gennemføre „de samme“ projekter i forskellige kontekster, er antropologiens ekspertise defineret ved at finde forskellige former for kompleksitet i forskellige kontekster. Hverken den ene eller den anden slags ekspertise er neutral, og som Cooper og Packard (1997:26) påpeger, kan begge slags ekspertise benyttes til såvel analytisk og praktisk arbejde som til selvretfærdig kritik af andre.

Da det imidlertid er bemærkelsesværdigt, i hvor høj grad vore informanter er optaget af *begge dele* (både kompleksitet og standardisering/gentagelse), kunne kritiske samfundsforskere måske *lære noget af dem*. Frem for en ureflekteret underkastelse ser vi derfor udviklingsarbejdernes arbejde med nye standarder som en eksperimentel respons, ét ud af en række forsøg på at håndtere det komplekse sæt af praktiske, politiske og „epistemologiske bekymringer“ (Stoler 2010), der er en integreret del af deres job.

Synligheden og dens „anden“

Lad os endnu en gang kigge på miljøorganisationen og medarbejdernes (ekstra)-arbejde med at etablere en alternativ evalueringsmodel. De internationale standarder fordrer, at medarbejderne frembringer information, de ikke opfatter som relevant for deres eget arbejde. Ikke desto mindre får denne information sit eget liv, når den først er frembragt. Den skaber specifikke former for gennemsigtighed, og de aktiviteter, der gøres gennemsigtige, gøres til genstand for yderligere intervention og observation. Mens medarbejderne således påtvinges at konstruere en form for gennemsigtighed og dermed også underlægger deres partnere det samme synlighedsregime, definerer deres egen standard en anden form for synlighed. Forhåbningen til den hjemmelavede standard er, at den vil skabe en form for gensidig synlighed, der styrker medarbejdernes mulighed for at kommunikere om deres arbejde på en måde, der gavner såvel fælles læring som de enkelte projekter.

Mens de internationale standarder lægger op til, at det er godt og nyttigt at beskrive virkeligheden så detaljeret som muligt, søger medarbejderne at etablere nogle redskaber, der kan hjælpe dem til at indkredse andre områder. Det hæmmer dem at skulle arbejde med en standard, der godt nok er international og certificeret, men som ikke desto mindre er designet til specifikt at evaluere aktiviteter i forhold til deres effekt på naturbevarelse. Naturbevarelse er ganske vist vigtigt for NatureAid, men filosofien på det danske kontor er, at det er et mål, der bedst kan nås ved en integreret indsats, der i lige så høj grad koncentrerer sig om social og økonomisk udvikling. De har brug for et redskab til at tilvejebringe forskellige informationer, der alle har meget specifikke formål: at give afdelingslederen „overblik over programmerne“, at skabe mulighed for at lave relevante teams, at „lave en jævnlig opdatering på, hvor langt vi er kommet“, at give de faglige medarbejdere „et redskab, der kan gå tilbage og se, hvad var indikatorerne, hvad er outcome“, at „formulere nogle klare mål“ og, ikke mindst, at skabe diskussionslyst og (sam)arbejdsglæde. Den lokale standard udtrykker altså både en vis modstand mod at blive kontrolleret fra hovedkvarteret i Geneve og et ønske om at styrke lokale kompetencer. Forskellene mellem disse standarder angiver, at optimering iscenesættes og finder sted på vidt forskellige måder i organisationen.

I foråret 2011 rejste Winthereik til Vietnam med to miljøkonsulenter. Det primære formål med rejsen var at foretage en midtvejsevaluering af et økoturismeprojekt i en nationalpark i det sydlige Vietnam. Det involverede også et besøg i NatureAids lokale hovedkontor i Hanoi, der havde til formål at briefe om igangværende aktiviteter og at lægge fremadrettede planer. Dette besøg udkrystalliserede de forskelle i optimeringsstrategier, vi netop har beskrevet.

I Hanoi holdt en af konsulenterne, Erik, et møde med den nyudnævnte chef for det regionale udviklingsprogramms monitorerings- og evalueringssenhed. Chefen var en mand med store visioner for, hvordan monitorering kunne styrke organisationens evne til at styre og lede egne aktiviteter. Under mødet beskrev han, hvorledes opsamlingen af mere information om individuelle projekter ville gøre det nemmere for det regionale program at nå dets overordnede målsætninger. Blandt andet præsenterede han en omfattende plan for, hvordan NatureAid kunne komme til at kvantificere alt fra biodiversitet til projektfremdrift. Et middel var at skabe „biodiversity trackers“. Målet var, at alle organisationens aftagergrupper skulle forbindes i et sammenhængende, kybernetisk system.

I første omgang var Erik både imponeret og noget overvældet af denne vision. Men da kontorchefen projicerede et gigantisk regneark med 1.700 indikatorer op på mødelokalets væg, genvandt han fatningen. Konfronteret med dette regneark begyndte Erik at stille spørgsmål ved fornuften i det enorme indikatorsystem. Han spurgte, hvordan det ville hjælpe hans konkrete forsøg på at udføre en form for styring og projektledelse (*adaptive project management*), hvor alle beslutninger i princippet tages i samarbejde med lokale partnere, således at ejerskab langsomt kan overdrages til dem. Han konfronterede kontorchefen med et scenarie, hvor samarbejdet med de mange eksterne partnere, der ikke kunne antages at være interesseret i at levere store mængder data til NatureAids system, ville lide skade på grund af mængden af indikatorer.

Fra et ledelsesperspektiv forekom systemet at være ideelt til at optimere NatureAids arbejde. For Erik stod det imidlertid klart, at en sådan indikator-eksplosion ville øge kompleksiteten og ikke blot være unyttig, men direkte skadelig for forholdet til partnerne. Hans idé om optimering handlede derimod om, at partnere skulle sikres indflydelse. Erik udtrykte dette procesorienterede perspektiv i en formulering, der blev brugt så ofte, at det nærmest blev et slogan: „Vi skal sætte en udvikling i gang.“ At sætte en udvikling i gang betød inddragelse. Og denne inddragelse ville lide skade, hvis den blev underlagt det enorme system af indikatorer. Samtidig tvivlede han på, om disse indikatorer faktisk ville kunne måle inddragelse på en relevant måde.

Feltarbejdet i det danske NatureAid-kontor og diskussionen mellem Erik og monitorerings- og evalueringseksperter viser, at gennemsigtighed ikke i sig selv er gennemsigtig. Forsøg på at skabe gennemsigtighed varierer dramatisk, selv inden for NatureAid. Forskellen er ikke kun mellem Hanoi og danske konsulenter, for den minder om diskussioner, der foregår internt i København. Her har den lokale ledelse visioner for monitorering og evaluering, der overordnet set er i tråd med de „1.700 indikatorers“ strategi. Det er medarbejderne, ikke ledelsen, der søger mere fleksible måder at optimere på.

I sit kapitel „The Tyranny of Transparency“ stiller Strathern spørgsmålet: „Hvad skjuler gennemsigtighed?“ (Strathern 2000a:60). Hendes svar falder i to dele. Første del diskuterer det forhold, at tilliden til store mængder af data usynliggør den tillid, der er nødvendig for, at en organisation kan fungere (og således også producere denne datamængde). I anden del forholder hun sig imidlertid kritisk til det første svar. En kritisk analyse, hvis potentiale ligger i at demonstrere, at evalueringer ikke beskriver virkeligheden, som den virkelig er, bunder i en fundamental misforståelse af relationen mellem verden og de kategorier, igennem hvilke den beskrives og afgrænses. Der er ingen beskrivelser, der viser den „virkelige virkelighed“, for alle virkeligheder er beskårede (Walford 2013). Det relevante spørgsmål handler derfor om, hvilke principper og metoder beskæringen beror på.

I modsætning til mange kritikere af evalueringsparadigmet ser Strathern ingen principielle barrierer for, at uformelle eller „bløde“ aspekter af organisatoriske virkeligheder kan indfanges gennem evalueringer. Som vi har set, er det på nuværende tidspunkt faktisk et eksplicit krav at sådanne aspekter *skal* indfanges af NatureAid (jf. den internationale standard). Problemet er derimod, at når specifikke informationer er „ude i det fri“, medfører det uafvendeligt, at de også må tages alvorligt. Medarbejderne bliver nødt til at acceptere dem som relevant viden, der kan få konsekvenser. Og disse konsekvenser er svære at komme af med igen. Det er sjældent muligt at spole tilbage til tiden inden evalueringen, selv hvis dens effekter viser sig at være u hensigtsmæssige. Deri, siger Strathern, ligger evalueringens virkelige forbandelse og gennemsigtighedens tyranni. Når miljøkonsulenterne udvikler lokale standarder, der indeholder hjemmelavede begrænsninger, som opleves som „gavmilde“, er det således et forsøg på at afværge tyranniet ved at tilvejebringe viden, hvis præmis for gennemsigtighed er forskellig fra det officielle systems.

Gennemsigtighed skjuler imidlertid endnu mere, end hvad Strathern påpeger. For det første skjuler ideen om gennemsigtighed – næsten altid formuleret i *ental* – at gennemsigtighed tager mange former. Vi bør tale om gennemsigtigheder, og alle gennemsigtigheder definerer deres egne former for „ukrudt“ (Tsing 2005: 171-205; Jensen & Winthereik 2013:93-121) i form af uregerlige randområder, de ikke er i stand til at forholde sig til. Optimering selv er ligeledes en mangetydig størrelse, der dækker over forskelligartede hensigter, ambitioner og aktiviteter. Selv inden for rammerne af NatureAids lille danske kontorlandskab tager optimeringen forskellige udtryksformer.

Disse udtryksformer kan ramle sammen og skabe kontroverser og frustrationer i samarbejdet mellem NatureAid i Danmark og det internationale hovedkvarter eller i samarbejdet med Danida eller andre partnere. Det, der virker som en

indlysende strategi til at skabe gennemsigthed fra ét perspektiv, kan fremstå ganske uforståeligt og uigennemsigtigt fra et andet. Som vi har set, skaber de internationale standarders beskæring af verden eksempelvis ikke overblik og orden for de danske miljøarbejdere. Den skaber snarere rod og stress. Omvendt medfører den reduktion af verdens kompleksitet, som de selv ønsker at forstå, ingen gennemsigthed fra ledelsens perspektiv: De ser den slet ikke, for den falder uden for rammerne af deres forståelse af det gennemsigtige. Optimeringens gennemsigthed beror således altid på *en implicit definition af, hvori verdens ukrudt består*, og der er altid usammenhængende eller modstridende definitioner på spil.

Postkritiske optimeringer

Et tilbagevendende tema i dette bidrag har været at beskrive begrænsningerne i den kritiske samfundsteoris møde med optimering efter new public management. Ved hjælp af en analogi mellem praksis i NatureAids danske kontor og antropologisk begrebsliggørelse og analyse har vi forsøgt at vise, hvordan den kritiske teori ofte tager udgangspunkt i en dualisme mellem en „bundlinje“ og så „alt det andet“, der ikke kan måles. Denne præmis beskrives af litteraturteoretikeren Barbara Herrnstein Smith i hendes kapitel „The Critiques of Utility“:

Oppositionen mellem værdidiskurser er muligvis mest tydelig i de tilbagevendende kampe mellem to slags beregning [...]: på den ene side [...] en, der har til formål at nå til en specifik og veldefinerbar ‘bundlinje’ (ofte, men ikke nødvendigvis, økonomisk) på den mest effektive måde, og på den anden side, og typisk i en fjendtlig relation til den første, *en anden* beregning, *der ikke navngives som sådan*, der typisk fokuserer på og promoverer netop de ting, der blev ignoreret af den første (Smith 1988:133).

Den kritiske antropologis mandat falder inden for, hvad Smith kalder, *den anden slags beregning*, hvis mandat netop er at påvise alle de „subtile, diffuse [...] og heterogene“ (ibid.) aspekter, der fremtræder, når antropologen studerer komplekse sociale kontekster. Dette er baggrunden for dens tilbagevendende kritik af reduktion. Når Smith beskriver *begge* disse former for diskurs om værdi som *beregninger*, er hendes pointe imidlertid, at det er en fejl at antage, at de er væsensforskellige. Der forefindes ikke noget normativt hierarki, der abstrakt kan diktere, at reduktion til en bundlinje er forkasteligt, hvorimod formidling af kompleksitet er forbilledligt. „Disse kategorier, de overvejelser de giver sig af med, og de operationer, de udfører, kan kun skelnes *relativt* og *lokalt* fra hinanden“, skriver Smith (ibid.). Der er simpelthen tale om forskellige kalkuler

af vigtighed (se også Helgesson & Muniesa 2013). Denne symmetriske indstilling er central for en postkritisk antropologi. Den er præmissen for at tilgå forskellige optimeringsprojekter med en fornyet empirisme.

Stratherns (2000) bud på antropologiens rolle i et evalueringssamfund er, at den bør undersøge evalueringer som kulturelle praksisser, der afgrænser virkeligheden på bestemte måder. Antropologer beskriver ikke neutralt, hvordan andre beskærer virkeligheden i forsøget på at optimere den, og der er ikke noget metaperspektiv, hvorfra man kan sige, at deres analyser er bedre (eller dårligere) end andres. Men fordi deres kalkuler af værdi og relevans ofte er forskellige fra andres, bliver de medskabere af distinkte former for (viden om) virkeligheder.

Stratherns sammenligning af evaluatorens og antropologens kalkuler hæfter sig særligt ved én bestemt forskel. Hvor de informationer, som evalueringer bringer frem i lyset, har *svært ved at forsvinde igen* (de vedbliver at fremstå gennemsigtige), er antropologiens kalkule baseret på, at etnografiske data er flygtige anordninger (*transient devices*), der kan bruges, sættes lidt i baggrunden, for måske at trækkes frem igen ved en anden lejlighed.

Evalueringsdata postulerer at være neutrale, og det hjælper til at give dem stabilitet og rækkevidde ud over deres egen kontekst. I modsætning dertil kan den etnografiske beskrivelse nok opnå en vis autoritet i bestemte sammenhænge, men kun for så vidt som den analytiske kontekst forbliver synlig. Den etnografiske beskrivelses iboende flygtighed fordrer derfor, at antropologen altid må eksplicite, hvilket argument den præcist er en ressource for. Ligeledes er antropologiens kalkuler, i modsætning til evalueringens, baseret på vigtigheden af *at lave argumentet*. Det etnografiske udskæringsarbejde (skabelsen af argumentet) begrunder den flygtige beskrivelse, der måske kan tages frem igen ved en anden lejlighed og bygges videre ind i et andet argument. Disse muligheder strækker sig ud over den akademiske kontekst, for de etnografiske udskæringer kan også bidrage til skabelsen af nye former for offentlighed (Schick & Winthereik 2013).

Her har vores beskrivelse fokuseret på skabelsen af standarder, som medarbejderne i NatureAids danske afdeling håber vil være brugbare for deres fremtidige arbejde. For at forstå dette behov har vi dokumenteret en række af evalueringernes „produktionsforhold“. Vi har også tilstræbt at synliggøre en ellers usynlig del af evalueringsarbejdet – nemlig dens relation til antropologiens vidensproduktion.

For den kritiske læser er dette muligvis ikke tilstrækkeligt. Hvad med muligheden for at placere miljøarbejdet i en „større kontekst“ som eksempelvis globalisering eller neoliberalisme? Hvordan kan vi hævde at diskutere udviklingsarbejdets optimering, når vi negligerer makropolitisk og økonomiske forhold? Vi vil på

ingen måde benægte vigtigheden af at studere sådanne bredere fænomener (så længe de ikke har en på forhånd defineret kritisk indstilling som præmis). Enhver situation indeholder langt flere antropologiske dimensioner, end nogen beskrivelse kan gabe over.

Vores centrale etnografiske observation har imidlertid været medarbejdernes vedholdende refleksioner over, hvordan de bedst muligt kunne udføre deres monitorerings- og evalueringsarbejde, givet at dette arbejde skal sammenbinde partnere så forskellige som Danidas evalueringskontor og landsbyboere i Vietnam. Disse miljøkonsulenter udfører et konstant kreativt og komparativt optimeringsarbejde. De forsøger at justere de formelle evalueringer for at gøre dem en tand mere fleksible og brugbare. De afprøver nye samarbejdsformer med deres partnere, og, som vi har beskrevet, de eksperimenterer også med genopfindelsen af deres egen standard. De gør alle disse ting, fordi de *er klar over*, at den verden, de opererer i, er kompleks, men ikke for at tillade hele verdens kompleksitet at udfolde sig i deres arbejde. Hvis de gjorde det, ville deres projekter falde sammen så hurtigt som et korthus i blæsevej.

Vi kan specificere en sidste kontrast, der forekommer os central. Denne kontrast relaterer til forskellen mellem optimering som et normativt krav og som en eksperimentel indstilling. Der er ingen tvivl om, at normative optimeringsagendaer er tilstedeværende i NatureAid, og at de påkræver sig megen opmærksomhed. Ikke desto mindre vil vi hævde, at organisationens konkrete og praktiske fremdrift – eksemplificeret ved deres succesfulde projekter – langt hen ad vejen er resultatet af konsulenternes løbende optimeringseksperimenter. Betegnelsen eksperimenter er på sin plads, fordi disse former for optimering har som præmis, at de skal bevæge sig ind i nye territorier.

Konsulenterne ved nemlig sjældent, hvad der vil virke i samarbejdet med nye partnere, eller hvordan disse interaktioner kan sammenbindes i projekter, der også skal leve op til forskelligartede formelle krav. Deres forsøg på at optimere chancerne for gode resultater indebærer derfor risikoen ved at navigere ind i ukendt farvand. Risikoen er blandt andet, at deres eget hjerteblod og deres egen drivkraft – deres forskellige forsøg på at skabe en bedre verden – udvandes eller oversættes til uigenkendelighed i mødet med alle disse fremmedartede krav og agendaer. Ikke desto mindre er der ikke noget alternativ, hvis de vil opnå succes, og derfor må de nødvendigvis løbe risikoen ved at indgå i sådanne eksperimenter.

Her kan vi drage en sidste parallel mellem miljøkonsulenternes optimeringsarbejde og antropologisk praksis. Antropologer og andre samfundsforskere mødes *også* i stigende grad med krav om at demonstrere den praktiske, samfundsmæssige eller erhvervsrettede brugbarhed af deres egen vidensproduktion. Der er ikke noget principielt forfærdeligt ved denne udvikling – den illustrerer simpelthen, at der er

mange værdikalkuler på spil i forhold til humanistisk og samfundsvidenskabelig forskning. Faren opstår i det øjeblik, antropologer begynder at opgive deres egne, situerede værdikalkuler og sætter alt ind på at leve op til specifikke forestillinger om optimering, der hævder at være universelle.

Miljøkonsulenternes svar på de indikatorbaserede optimeringskrav, der omgiver dem, er genopfindelsen af deres egne standarder. Deres arbejde kan ses som et praktisk, alternativt perspektiv på kritisk teori (jf. Smith 1988). Med disse alternative perspektivers potentialer i tankerne er det relevant at overveje, hvilke optimeringsprojekter antropologer selv er i stand til at forestille sig og villige til at indtræde i.

Noter

1. Dermed ikke sagt, at NPM er et altomfattende paradigme, der ikke kan gøres modstand mod eller „arbejdes rundt om“. Se Neyland (2008) for en diskussion af forskelle, ligheder og grænseflader mellem etnografi *om* og etnografi *for* organisationer.
2. Alle navne er anonymiserede.
3. Aftalen, som er ratificeret under OECD's agentur for udvikling (DAC), går under navnet Paris-erklæringen og handler om at gennemføre fem principper: lokalt ejerskab til udviklingsaktiviteter, strømligning af udviklingsindsatsen, harmonisering af mål, monitorering af resultater og gensidig ansvarlighed mellem donorlande og modtagere <http://www.oecd.org/dac/effectiveness/parisdeclarationandaccraagendaforaction.htm>.
4. I tråd med dette påpeger en rapport fra HLM Consult (2008), at medarbejdere i udviklingssektoren vægter forbedring (*improving*) over dokumentation (*proving*).
5. Alle oversættelser er vore egne.
6. Se Mol og Law (2002:13-14) for en diskussion af listers egnethed til at rumme kompleks viden.

Søgeord: monitorering og evaluering, transparens, NGO-arbejde, videnskabs- og teknologistudier (STS), postkritisk antropologi

Litteratur

- Bowker, Geoffrey C. & Susan Leigh Star
2000 Sorting Things Out. Classification and its Consequences. Cambridge, MA: MIT Press.
- Cooper, Frederick & Randall M. Packard
1997 International Development Aid and the Social Sciences. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Dalsgaard, Steffen & Morten Nielsen
2013 Introduction. Time and the Field. *Social Analysis* 57(1):1-19.

- Foucault, Michel
1991 *Discipline and Punish. Birth of the Prison.* London: Penguin.
- Gomart, Emilie
2004 *Surprised by Methadone.* In *Praise of Drug Substitution Treatment. Body and Society* 10:85-110.
- Gomart, Emilie & Antoine Hennion
1999 *A Sociology of Attachment. Music, Amateurs, Drug Users.* In: J. Law (ed.): *Actor-Network Theory and After.* Pp. 121-47. Oxford: Blackwell Publishers.
- Helgesson, Claes-Fredrik & Fabian Muniesa
2013 *For What It's Worth. An Introduction to Valuation Studies.* *Valuation Studies* 1(1): 1-10.
- HLM Consult
2008 *Mapping of Monitoring and Evaluation Practices of Danish NGOs. Evaluation Report Commissioned by the Danish Ministry of Foreign Affairs, Department of Evaluation.* København: Danida.
- Jensen, Casper Bruun & Brit Ross Winthereik
2013 *Monitoring Movements in Development Aid. Recursive Partnerships and Infrastructures.* Cambridge, MA: MIT Press.
- Latour, Bruno
2004 *Why has Critique Run Out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern.* *Critical Inquiry* 30(2):225-48.
- Lave, Jean & Etienne Wenger
1991 *Situated Learning. Legitimate Peripheral Participation.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyotard, Jean-Francois
1979 *Viden og det postmoderne samfund.* Aarhus: Slagmark.
- Mol, Annemarie & John Law
2002 *Complexities. An introduction.* In: J. Law & A. Mol (eds): *Complexities. Social Studies of Knowledge Practices.* Pp. 1-23. Durham, NC, & London: Duke University Press.
- Neyland, Daniel
2008 *Organizational Ethnography.* London: Sage.
- Pedersen, Morten Axel & Morten Nielsen
2013 *Trans-temporal Hinges. Reflections on an Ethnographic Study of Chinese Infrastructural Projects in Mozambique and Mongolia.* *Social Analysis* 57(1):122-42.
- Pels, Peter
2000 *The Trickster's Dilemma. Ethic and the Technologies of the Anthropological Self.* In: M. Strathern (ed.): *Audit Cultures. Anthropological Studies in Accountability, Ethics, and the Academy.* Pp. 135-72. London & New York: Routledge.
- Power, Michael
1997 *The Audit Society. Rituals of Verification.* Oxford: Clarendon.
- Rottenburg, Richard
2009 *Far-fetched Facts. A Parable of Aid.* Cambridge, MA: MIT Press.

- Schick, Lea & Brit Ross Winthereik
2013 Innovating Relations. Or Why Smart Grid is not too Complex for the Public. *Science and Technology Studies* 26(3):82-102.
- Shore, Cris & Susan Wright (eds)
1997 *Anthropology of Policy. Critical Perspectives*. London: Routledge.
- Smith, Barbara Herrnstein
1988 *Contingencies of Value. Alternative Perspectives for Critical Theory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Stoler, Ann Laura
2010 *Along the Archival Grain. Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Strathern, Marilyn (ed.)
2000 *Audit Cultures. Anthropological Studies in Accountability, Ethics, and the Academy*. London & New York: Routledge.
- Strathern, Marilyn
2000a *The Tyranny of Transparency*. In: H. Nowotny & M. Weiss (eds): *Shifting Boundaries of the Real. Making the Invisible Visible*. Pp. 59-78. Zürich: VDF Verlag.
- Tsing, Anna
2005 *Friction. An Ethnography of Global Connection*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Vikkelsø, Signe & Sidsel Vinge
2004 *Introduktion*. I: S. Vikkelsø & S. Vinge (red.): *Hverdagens arbejde og organisering i sundhedsvæsenet*. Side 11-21. København: Handelshøjskolens Forlag.
- Walford, Antonia Caitlin
2013 *Transforming Data. An Ethnography of Scientific Data from the Brazilian Amazon*. Ph.d.-afhandling, IT Universitetet i København, Danmark.

ANMELDELSER

DORTHE MARIE SØNDERGAARD & JETTE RAUNDAHL KOFOED (red.): Mobning gentænkt. København: Hans Reitzels Forlag 2013. 400 sider. ISBN 978-87-412-5616-0 (bog), ISBN 978-87-412-5893-5 (i-bog). Pris: 348 kr.

Hvad genkendes som mobning? Hvordan kan vi begribe de dynamikker, sociale samspil og diskursive kræfter, der former mobbeprocesser? Og endelig, hvordan kan mobning forebygges og håndteres, når den finder sted? Antologien beskæftiger sig med en række centrale perspektiver på mobning som komplekse sociale processer. Den er relevant og inspirerende læsning for forskere, der interesserer sig for børn og unges skoleliv, sociale landskaber og relateringsprocesser.

Mobning gentænkt er baseret på forskningsprojektet eXbus (Exploring Bullying in Schools), der i perioden 2007-2012 har undersøgt mobning på danske skoler. I 2009 udkom den første eXbus-antologi, *Mobning – sociale processer på afveje*, og *Mobning gentænkt* ligger i forlængelse heraf, men kan læses uafhængigt af første udgivelse. Begge udgivelser vægtlægger, at mobning ikke udelukkende kan ansues som et anliggende mellem individuelle børn, der enten mobber eller mobbes, men må forstås i forhold til det børnefællesskab og den skolekontekst, der gør mobning tænkelig, mulig og endda nødvendig for bestemte børn. Herved bevæger forskerne sig mod forståelser, der bryder med et psykologisk og individorienteret paradigme inden for mobbeforskning, og tilbyder tænketeknologier til at forstå og håndtere mobbeprocesser på nye måder.

Antologien består af 11 bidrag, der tilbyder forskellige forskningsbaserede perspektiver på mobning. Kapitlerne behandler eksempelvis mobning via sociale medier, forholdet mellem mobning og voldelige computerspil, voksnes erindringer om mobning i barndommen og ikke mindst, hvordan forældre, lærerpraksis, skoleledelse og skolepolitik ser ud til at forme genkendelsen og håndteringen af mobning. Analyserne er forankret i et solidt og nuanceret empirisk materiale, hvor de enkelte forskere analyserer egne data samt arbejder på tværs af datasæt for at belyse mobning både som et fænomen, der kan måles og opgøres i tal, og som levet erfaring, der må begribes gennem mere kompleksitetsudvidende analysestrategier.

Mobning er ikke kun et anliggende børn imellem, men udgør sociale processer, der formes af måden, de ansvarlige voksne håndterer mobning på. Det undersøger Nina Hein gennem en case om ikke-mobning. Hun beskriver, hvordan

en skoleledelse og en gruppe forældre håndterer en konkret sag om mobning, der starter som en kollektiv bekymring for både offer og udøvere, men ender som en hændelse, der omhandler et enkelt barn, der mistrives. Selvom mobning er et højaktuelt emne, ikke mindst på den skolepolitiske dagsorden, er der også stærke kræfter, der i konkrete kontekster kan modarbejde bekymringer om og håndtering af mobning som et kollektivt problem. Gennem Karen Barads begreb om intraagerende kræfter, der er velintroduceret og analytisk produktivt, viser Hein, hvordan diskurser, politikker, personlige interesser, magtforhold, materialitet m.m. former hinanden undervejs i forløbet og muliggør bestemte problem- og løsningsforståelser.

Dorte Marie Søndergaard undersøger „den distribuerede vold“ og opløser det skarpe analytiske skel mellem vold og mobning, der karakteriserede forrige eXbus-antologi. Inspireret af et voldsbegreb, der ikke begrænser sig til fysiske hændelser udøvet med hensigt på at skade, undersøger Søndergaard, hvordan volds- og aggressionsstrømme flyder gennem børns beretninger om hverdagsliv. Hvad fodrer disse strømme, og hvilken vold bliver genstand for bekymring? De voldelige computerspil beskyldes for at bidrage til aggressivitet blandt børn, men analysen peger på, at der er behov for en mere nuanceret forståelse af forholdet mellem den virtuelle og virkelige vold. Søndergaard fremhæver børnenes mangfoldige spilnavigationer og -interaktioner. Herved udvider hun forståelsen af, hvad der på godt og ondt finder sted i børns individuelle og kollektive spiluniverser.

Også Jette Kofoed bevæger sig ud over skolegården, når hun analyserer, hvordan mobbeprocesser udspiller sig via sociale medier og mobiltelefoner. Kofoed peger på, at det virtuelle rum giver mulighed for en særlig slags intensitet og usikkerhed i børns relateringsprocesser. Det virtuelle tilfører mobningen et lag af ugenomsigtighed. Kofoed introducerer begrebet „en puls af usikkerhed“, der indfanger, hvordan mobning former børns hverdagsliv både som aktualitet og potentialitet. Der er ikke tale om en taktfast puls, men snarere en vished om, at mobning og social eksklusion er en del af det sociale mulighedsrum blandt børnene.

Både Kofoed og Søndergaard bevæger sig tæt på dem, det hele drejer sig om, nemlig børnene. Det gælder imidlertid for denne antologi som for den forrige, at de tætte analyser af børns levede erfaringer og hverdagsnære beretninger om at leve med mobning eller frygten for denne ikke i tilstrækkelig grad udfoldes – set med antropologens øjne. Hvordan navigerer børn som handlekraftige aktører i et socialt landskab karakteriseret ved social eksklusionsangst og social død som potentialitet? Også spørgsmål om køn kunne være relevante: Er der forskel på piger og drenges mobbepraksisser, og håndterer de erfaringer med mobning

forskelligt? Bogens stærke præmis er imidlertid at understrege, hvordan børns mobbepraksisser ikke kan adskilles fra skolekonteksten og de voksne omkring dem, og at bogen søger at producere viden tæt på og relevant for praksis. Derfor bevæger bogens bidrag sig i høj grad rundt om fænomenet mobning i sin alsidighed, med særligt fokus på de voksnes intraagerende virkning, snarere end tæt på mobbere og mobbedes erfaringer.

Robin Schott udforsker også mobning som levet erfaring, men hun gør det gennem den fiktive hovedperson i vampyrromanen *Lad den rette komme ind* fra 2004. Mobning undersøges her som en proces mellem socialt liv og død, hvor frygten for eksklusion og social død former både mobber og mobbeofferets handlinger. Schott fremhæver nødvendigheden af at åbne forskningsfeltet om mobning „og placere mobningen i den menneskelige interaktions komplekse felt i stedet for at isolere den og spærre den inde“ (s. 317). Mobning anskues således som social praksis, der ligger i forlængelse af børn og unges socialiseringsprocesser, som det også fremhæves i kapitlet af Hanne Haavind, og af de in- og eksklusionsprocesser, som er et vilkår for menneskelig eksistens og fællesskab. Som Dorthe Marie Søndergaard og Lene Myong skriver, kan mobning betragtes som en destruktiv eller ekstrem version af disse processer (s. 338). Til forskel fra første antologi har flere af forfatterne søgt snitfladerne mellem mobbeforskning og relateret sociologisk/antropologisk teori og har herved udviklet analysestrategier og begreber, der har relevans for (ungdoms)forskere i bredere forstand.

Mobning er en alvorlig sag. Derfor er det væsentligt, at *Mobning gentænkt* kan læses af og inspirere en bred læserskare. Formålet er ikke kun at gentænke i betydningen at udvikle nye perspektiver, begreber og skæve spørgemåder, men også at tilbyde tænketeknologier, der kan skabe forandring i praksis. Det betyder, at den mere velbevandrede forsker i nogle kapitler bliver trukket gennem lidt for udpenslede metodiske og analysestrategiske forklaringer. Bogens udfordring er uden tvivl den dobbelte kundskabsambition om både at gentænke og tilbyde praksisnære tænketeknologier. Det lykkes i nogen grad, idet de enkelte kapitler vægter ovenstående forskelligt. Både praktikere, forskere og forældre til skolebørn kan hente relevant viden i antologien. Anbefal den til dit barns klasselærer – der er stof til eftertanke i *Mobning gentænkt*.

Ann-Karina Henriksen
Adjunkt og ph.d.
Professionshøjskolen Metropol

MAREN BAK & KERSTIN VON BRÖMSSSEN (red.): Barndom & migration. Umeå: Boréa Bokförlag 2013. 364 sider. Illus. ISBN 978-91-891-4082-0 (pb). Pris: 195,28 kr.

Hvordan påvirkes børn af migration? Det er kun udforsket i ringe grad. Det råder en antologi med nordiske forskningsbidrag nu bod på. Hvilke strategier udvikler børn i de nordiske lande for at håndtere deres situation i forhold til migration? Hvordan håndterer samfundenes modtagende institutioner disse børn?

Maren Bak og Kerstin von Brömssen fra Göteborgs Universitet har i en årrække interesseret sig for at udvikle og fremme et barndoms- og hverdagslivsperspektiv i nordisk migrationsforskning. Et sådant perspektiv har indtil for få år siden været stort set fraværende inden for både nordisk og international forskning. To netværk har bidraget til at udvikle dette felt, nemlig det svenske IMER-förbundet (Internationell Migration och Etniska Relationer) og Nordic Migration Research (NMR).

Bogens bidragsydere kommer fra Sverige, Norge og Danmark (to), og de har både samfundsvidenskabelig og humanistisk baggrund. Alle kapitlerne er på svensk. Bogen er velskrevet og har et læsevenligt og „handy“ format. Hvert kapitel indledes med et sort-hvidt illustrativt fotografi.

Antologien består af et kort forord og 12 kapitler. Maren Bak indleder bogen med et glimrende oversigtskapitel, som beskriver udviklingen af henholdsvis den nye barndomssociologi og migrationsforskning, og hvordan de to områder har befrugtet hinanden. De følgende seks kapitler sætter fokus på de strukturelle rammer, som de respektive nordiske landes bekendtgørelser, lovgivning og bistandssystemer skaber for børn, som migrerer, eller som har forældre, der er migreret. I Sverige og Norge anvendes betegnelsen „børn med udenlandsk baggrund“, som dækker over både børn, der er kommet som flygtninge eller via familiesammenføring, og efterkommere af arbejdsmigranter og flygtninge. Det er især asyl- og udlændingelovgivning, der påvirker børnene. I kapitlerne udforskes asylapparaternes måder at konstruere „det migrerede barn“ på, børns modstandskraft og rettigheder og deres egne forsøg på at påvirke og overleve asylprocessen. Det komplicerede samspil mellem et lands lovgivning og bistandsinstitutioner og udsatte børn i migrantfamilier diskuteres også.

De fem kapitler i bogens anden halvdel belyser forskellige aspekter af børns hverdag. Børnenes stemmer og handlekraft er typisk i fokus, og temaer som „at føle sig hjemme“ og „at høre til“ udforskes. De sociale netværk, der skabes på baggrund af de rammer og muligheder som hverdagslivet stiller til rådighed i samspil med børnenes egen kreativitet, tages også op. De fleste af disse studier benytter sig af etnografiske metoder såsom deltagerobservation og interviews.

Den brede betegnelse „børn, som migrerer“ kan virke forvirrende. Mange af bidragene handler om børn og unge, der er kommet som flygtninge enten alene eller sammen med familiemedlemmer. Sproglige barrierer, ikke mindst i forhold til asylprocessen, er i fokus i flere af kapitlerne. Der er vigtig empirisk indsigt at hente vedrørende tolkeproblematikken, som er af en særlig karakter, når det drejer sig om børn. Magtforhold bliver særdeles tydelige, når flere voksne skal „afhøre“ et barn og bidrage til afgørelsen af dets mulighed for at få asyl. Hvorvidt tolken rent faktisk oversætter korrekt og/eller ikke blander egne (for)tolkninger ind i tolkeprocessen, kan have skæbnesvangre konsekvenser for barnet. Og det er yderst vanskeligt for barnet at gennemskue om dette – og andre dimensioner af asylprocessen – går rigtigt til. Andre bidrag handler om vigtigheden af sproglig bemestring af majoritetsbefolkningens sprog for at kunne navigere i det nye sociale landskab. Der er for eksempel et interessant kapitel, der handler om, hvordan etniske minoritetspiger på kreativ vis bruger deres flersprogede kompetencer, typisk deres modersmål og svensk, men også ord fra andre sprog og selvskabte slangudtryk. De er ofte meget bevidst om, hvordan de anvender kodeskift i de positioneringskampe, der foregår blandt eleverne og i forhold til lærerne. De forskellige bidrag fremhæver således vigtigheden af sproglig kompetence ikke kun som et kommunikationsmiddel, men også som et identitetsskabende redskab.

Bogen indeholder mange nyttige faktuelle oplysninger om for eksempel børns rettigheder, lovgivning(sprocesser) i forhold til asyl, anvendelse af tolke samt regler og love, der regulerer forældre og børn i transnationale familier. Et spændende kapitel, der berører det sidste emne, diskuterer sociale og retlige følger af en særlig form for transnational familieliv, nemlig hvor børn og unge mod deres vilje placeres midlertidigt hos slægtninge i udlandet, typisk i familiens oprindelsesland (men det kan også være hos familiemedlemmer i andre vestlige lande). Børn og unges ret til selvbestemmelse og deres position som retssubjekter belyses, ligesom det er et af de få kapitler, der mere bevidst inddrager et kønsperspektiv.

En række temaer, der har indflydelse på børnenes liv og livskvalitet, belyses i forskellige kapitler. Et kapitel handler for eksempel om asylsøgende børns velfærd i den såkaldte transitionsperiode, hvor en familie beslutter at flygte, til den enten får asyl eller må forlade Sverige igen. Et andet kapitel ser på forhold for migrantbørn med handicap (Norge), mens et tredje belyser, hvordan børn håndterer det at bo trangt (Sverige). Der er også et bidrag, der udforsker, hvorfor der er få etniske minoritetsbørn i en norsk skolefritidsordning, og hvilken betydning det kan have for udvikling af børnenes norsksproglige og sociale kompetencer. På baggrund af et antropologisk studie af flygtningefamilier placeret i landsbyer i Danmark sætter et bidrag fokus på børns hverdagsliv og relationer. I et enkelt kapitel anlægges der et komparativt perspektiv, nemlig på børns status i henholdsvis den danske og

norske asylproces. Det ville have været lærerigt med flere komparative bidrag, for selv om der er mange ligheder mellem de nordiske lande, er der også forskelle, som kunne have været spændende at få mere eksplicit belyst. Men sådanne bidrag kan jo udvikles i kommende nordiske publikationer.

Antologien præsenterer vedkommende empiri- og virkelighedsnære analyser, som fortjener en bred læserskare. Den indeholder en god blanding af bidrag, der behandler såvel strukturelle rammer som børneperspektiver. Hvis man er interesseret i børn og migration, kan bogen varmt anbefales.

Yvonne Mørck

Lektor

Institut for Samfund og Globalisering

Roskilde Universitet

MARTIN LINDHARDT, RITA CANCINO & DORTHE BROGÅRD KRISTENSEN (red.): Chile. Mellem fortid og fremtid. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag 2012. 291 sider. ISBN 978-87-711-2057-8. Pris: 299 kr.

I december 2013 vandt socialisten Michelle Bachelet præsidentvalget i Chile og blev igen landets overhoved, ligesom hun havde været det fra 2006 til 2010. I betragtning af Chiles nyere politiske historie er det måske ikke overraskende, at en socialist kunne vinde, men på den anden side er der stærke tendenser i andre retninger. Chile er et land fuldt af modsætninger.

Venstrefløjen var stærk indtil kuppet mod præsident Salvador Allende i 1973, som bragte general Pinochet og et militærdiktatur til magten i 17 år. Den socialisme, Bachelet står for, er en ganske anden end på Allendes tid. Meget er sket i det lange sydamerikanske land med dets rige kobberressourcer. Chile blev ifølge den canadiske forfatter Naomi Kleins chokdoktrin et laboratorium for en amerikansk neoliberal økonomisk politik. Men der er ikke nogen enkel sammenhæng mellem den neoliberale politik og det økonomiske boom, landet har oplevet i de seneste tiår, for staten har undervejs styrket sin regulering af økonomien. Der er vokset en velstående middelklasse frem, men Chile ligger alligevel i spidsen af de sydamerikanske lande, hvad social ulighed angår. Den kraftige økonomiske vækst er ikke kommet alle til gode, men en stor gruppe i den lavere middelklasse og tidligere arbejderklasse er alligevel blevet forbrugere med stigende krav om materiel velstand. Samtidig er de blevet civile og moralske borgere, der med deres holdninger til orden og sikkerhed deltager i den politiske proces på nogle måder, der ikke passer ind i noget gængs mønster af sociale klasser og højre- eller venstreorientering. Demokratiseringen har taget enorme skridt, siden den begyndte i 1990, men det var alligevel under Bachelets styre

i 2006-08, at der blev slået hårdt ned på studenteroptøjer under den såkaldte pingvinrevolution (efter skoleelevernes sort-hvide skoleuniformer), hvor der blev skudt mod demonstrerende studenter. Materiel velstand og muligheder for social mobilitet er kommet til flere blandt det hårdtarbejdende chilenske folk, men statistikken for depressioner viser, at dem er der mange af. Forsoningsprocessen efter diktaturets tortur og undertrykkelse er i gang, men for dem, der blev undertrykt under Pinochet, er der alligevel ikke meget håb at hente i det økonomiske mirakel. „Pinochetismen“ lever stadig, og højrefløjen fører ekstremt konservativ politik, men den har samtidig overtaget nogle af venstrefløjens sociale mærkesager.

Når makroperspektivet suppleres med nærbilleder af hverdagslivet i den lavere urbane middelklasse, og når statens rolle ses nedefra og indefra, træder flere paradokser frem. En tidligere venstrefløjsaktivist skelner mellem ordentlige, anstændige mennesker og kriminelle, som efter hendes mening bør udgrænses og udelukkes fra nogen form for statslig omsorg. Når de hastigt fremvoksende pinsekirker bedriver „velstandsevangelisme“ med troen på, at Gud velsigner sine børn materielt, hvis de donerer store pengebeløb til kirkerne, styrker det ideen om det neoliberale samfunds mønsterborger, der tror på sig selv og ikke forventer noget af systemet. Og når det statslige sundhedssystem svigter, går den nye moralske borger til de indfødte folk, mapucherne, der driver apoteker med traditionel medicin. Ingen tvivl om, at Chile er et modsætningsfyldt land.

Antologien om Chile mellem fortid og fremtid indledes med en introduktion skrevet af de tre redaktører og forfattere i et tværinstitutionelt og tværfagligt samarbejde mellem ni Chile-forskere, der tydeligvis alle kender landet godt. Bogen var færdiggjort, før Bachelet igen kom til magten, og den giver sig fornuftigt nok ikke af med direkte at spå om landets fremtid. I sine indlæg fremlægger den imidlertid en mængde information, analyser og detaljer, som tilsammen viser de mange modsætninger, og som giver en solid baggrund for at forstå, hvilken vej det går for Chile i den globale verden.

Artiklerne spænder vidt, fra en grundig oversigt over Chiles økonomiske udvikling siden 1973 over politiske forhold, det chilenske højre, venstrefløjen, kirkens og pinsekristendommens rolle, uddannelsessystemet og studenterbevægelserne, den nye forbrugskultur, kriminaliteten, de nye former for borgerskab til den indfødte befolknings situation. Stilen i indlæggene spænder fra faktuelle fremlæggelser med nationale statistikker og historiske kronologier til nærbilleder af elementer i det chilenske samfund såsom forsoningsritualerne efter diktaturets ugerninger, pinsekirkens rolle, mapuchernes traditionelle sundhedspraksisser og enkelte helt tætte nærbilleder af familier i den lavere urbane middelklasse. Der er fine delanalyser, og der bliver trukket enkelte linjer på tværs mellem indlæggene. Her kunne det have været interessant at trække flere. Er pinsekristendommen

også en vej til et moralsk borgerskab? Hvilken rolle spiller de heftige debatter og folkelige manifestationer om undervisningslovene for den kvinde i den lavere middelklasse, der stryger sine børns skoleuniformer? Når også religion er blevet markedsgjort og kendetegnet af forbrugerisme, og når manifestationer og optøjer i gaderne har floreret blandt unge uddannelsessøgende, hvor og hvordan lokaliseres så den (borgerlige) offentlighed, der i traditionel forstand var at finde på det torv, det hævdes nu er afløst af los malls, de enorme populære shopping malls?

En endnu tættere redigering kunne have bragt interessante linjer frem på tværs af analyserne. Visse steder, hvor teksten bærer præg af oversættelser fra en af de mange anvendte kilder på engelsk eller spansk (herunder visse websidereferencer, som ikke er helt up to date), mangler der en lidt strammere redaktionel afpudding af sproget. Men det ændrer ikke ved, at man i denne antologi får uhyre meget at vide om de seneste 40 års udvikling i et land, hvorfra der kan perspektiveres og trækkes tråde i mange retninger ud i den globale verden.

Bogen om Chile mellem fortid og fremtid er overordentlig nyttig for den, der ønsker at danne sig et overblik over landets udvikling fra 1973 frem til 2012. Den vil også være god at bruge for folk, der søger et bredere udsyn over udviklingen i Sydamerika siden 1970'erne med demokratisering og markedsøkonomisk neoliberalisme gående hånd i hånd de allerfleste steder. Som sådan er den en værdifuld kilde ikke bare til forståelse af dagens Chile, men også til forståelsen af en markant periode i den vestlige verdens nyere historie med skiftet fra USA's dominans til nye alliancer og handelssamarbejder og fra kæntrede revolutioner til nye veje til demokrati på det sydamerikanske kontinent.

*Inger Sjørlev
Lektor, mag.scient.
Institut for Antropologi
Københavns Universitet*

Redaktionen har modtaget

BRÆNDER, MORTEN, CHRISTOFFER KØLVRAA & CARSTEN BAGGE LAUSTSEN: Samfundsvidenskabelig tekstanalyse. København: Hans Reitzels Forlag 2014. 280 sider. Illus. ISBN 978-87-412-5596-5. Pris: 250 kr.

JENSEN, STEFFEN & HENRIK RØNSBO (red.): Histories of Victimhood. Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2014. 280 sider. Illus. ISBN 978-0-812-2458-5. Pris: \$ 59,95.

LIVERSAGE, ANIKA & MIKKEL RYTTER (red.): Ægteskab og migration. Konsekvenser af de danske familiesammenføringsregler 2002-2012. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2014. 247 sider. Illus. ISBN 978-87-712-4131-0. Pris: 299,95 kr.

ROSENBECK, BENTE: Har videnskaben køn? Kvinder i forskning. København: Museum Tusulanums Forlag 2014. 275 sider. ISBN 978-87-635-3842-8. Pris 248 kr.

SJØRSLEV, INGER: Ting. I nære og fjerne verdener. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2013. 193 sider. Illus. ISBN 978-87-712-4194-5. Pris: 199,95 kr.

SØRENSEN, MIKKEL & MIKKEL FUGL ESKJÆR (red.): Klima og mennesker. Humanistiske perspektiver på klimaforandringer 2014. København: Museum Tusulanums Forlag 2014. 232 sider. Illus. ISBN 978-87-635-4077-3. Pris: 198 kr.

TANGGAARD, LENE, FREDERIK THUESEN & KATHRINE VITUS (red.): Konflikt i kvalitative studier. København: Hans Reitzels Forlag 2014. 292 sider. ISBN 978-87-412-5726-6. Pris: 300 kr.

FORFATTERLISTE

Christina Blæsbjerg er cand.scient.anth. fra Institut for Antropologi, Københavns Universitet og projektmedarbejder på Helhedsplanen i Vejleåparken.

Mikael Hallstrøm Eriksen (f. 1979) er kandidat fra Institut for Antropologi ved Københavns Universitet og udførte feltarbejde blandt danske iværksættere i efteråret-vinteren 2011-12.

Christopher Gad og **Steffen Dalsgaard** er lektorer ved IT-Universitetet i København. De arbejder blandt andet med DemTech-projektet, som er et studium af „demokratiske teknologier“ og især de sociale udfordringer ved digitaliseringen af dem.

Astrid Grue er ph.d.-stipendiat ved Institut for Antropologi, Københavns Universitet, og forsker i samspillet mellem religion, politik og sekularisme blandt katolikker i Spanien.

Maria Holten-Andersen er cand.mag. i anvendt kulturanalyse fra Københavns Universitet og evalueringsmedarbejder i Enhed for Evaluering og Brugerinddragelse i Region Hovedstaden.

Alexandra B. Ryborg Jønsson er kandidat i antropologi og ph.d.-studerende ved Forskningsenheden for Almen Praksis, Institut for Folkesundhedsvidenskab, Københavns Universitet.

Christian T. Lystbæk er lektor ved Aarhus Universitet, Business & Social Science. Han forsker og underviser i ledelse og organisering med særligt fokus på HRM, herunder coaching. Han har en generel interesse for ledelses-, organisations- og medarbejderudvikling – og ikke mindst den fortsatte udvikling af disse felter, hvor det målbare, det meningsfulde og det, der umiddelbart kan markedsføres, konkurrerer om opmærksomheden. Hans forskning centrerer sig om at identificere forskelle og forskydninger i grundlæggende forståelser af ledelses-, organisations- og medarbejderudvikling.

Lærke Riis Pålsson er cand.mag. i anvendt kulturanalyse fra Københavns Universitet og konsulent i Center for Produktion, Forskning og Innovation i Region Sjælland.

Mette Rønberg er cand.scient.anth. fra Institut for Antropologi, Københavns Universitet, og ph.d.-studerende på Institut for Kommunikation og Psykologi, Aalborg Universitet.

Nana Vaaben, ph.d., er uddannet antropolog og har skrevet ph.d. om innovations-, samarbejds- og styringsfantasmer i det offentlige. Hun er ansat som adjunkt på University College Capital, hvor hun blandt andet forsker i, hvad reformer og innovationsambitioner i den offentlige sektor betyder for opfattelsen af arbejde, tid og anerkendelse inden for de traditionelle velfærdsprofessioner. Hun underviser desuden i økonomisk antropologi på Institut for Antropologi, Københavns Universitet.

Brit Ross Winthereik og **Casper Bruun Jensen** er lektorer på IT-Universitetet i København. De har sammen blandt andet forfattet *Monitoring Movements: Recursive Partnerships and Information Infrastructures* og bidraget til antologien *Differentiating Development: Beyond an Anthropology of Critique* (Venkatesan & Yarrow 2012).

DANSKE RESUMEER

Maria Holten-Andersen & Lærke Riis Pålsson: Med miraklet som mål

Bioteknologiske fremskridt har i løbet af de seneste årtier rykket ved grænserne for menneskekroppen og skabt nye muligheder for at realisere ønsket om at opnå forældreskab. Denne artikel handler om nogle af de ufrivilligt barnløse par (intentionelle forældre), som drager til Indien, i håbet om at de ved hjælp af en indisk surrogatmoder kan få opfyldt deres ønske om at blive forældre. Artiklen udfolder overvejelser, som disse par gør sig, når de bevæger sig ud på et globalt fertilitetsmarked, hvor der er stærke kommercielle interesser på spil, og hvor de som aktører i en kontroversiel reproduktiv praksis selv må være med til at skabe normerne. Som medicinsk-teknologisk løsning indebærer surrogatforløbet en optimering af reproduktionen, som de barnløse par må forholde sig til, blandt andet når de på fertilitetsklinikkerne får del i centrale valg, der kan påvirke forløbet. Ved at se på optimeringsaspekterne i surrogatforløbet træder dilemmaer og usikkerhed forbundet med denne reproduktionsteknologi frem. Artiklen viser, at de barnløse pars ønsker om at optimere mulighederne for at forløbet lykkes går hånd i hånd med ønsket om at skabe et forløb, som både undervejs og i retrospekt opleves som meningsfuldt og etisk forsvarligt.

Søgeord: assisterede reproduktive teknologier, kommerciel surrogati, forældreskab, ufrivillig barnløshed, Indien, etisk pionerskab

Mette Rønberg & Christina Blæsbjerg: Optimering af en psykisk lidelse

Denne artikel belyser bagsiden af en amerikansk diskurs, hvor psykiske lidelser bliver fortolket som potentielle ressourcer. Formålet er at illustrere misforholdet mellem den måde, som personer med ADHD oplever ADHD på, og den diskursive, positive fortolkning af ADHD som en gave. Artiklen beskriver, hvordan voksne med ADHD forsøger at optimere sig selv ved hjælp af optimeringspraksisser som hjernetræning (neurofeedback) og medicin. Diskursen om ADHD som en ressource er koblet til en fordring om produktivitet og et moralsk imperativ om selvansvar, som i stigende grad har vundet indpas i det amerikanske samfund. Neoliberalisme er ikke den centrale diskussion i artiklen, men det neoliberalistiske rationale, hvor individet i høj grad er ansvarlig for sig selv, fungerer som en kontekstuel ramme. Med afsæt i Durkheims analytiske figur, det anomiske selvmord, viser artiklen, at den positive fortolkning af ADHD og fordringen om optimering kan

placere individet i en konstant stræben efter tilsyneladende uopnåelige mål frem for at styrke individet. Det kan føre til utilsigtede negative konsekvenser i form af pres, selvbebrejdelse og skævvredne forventninger. Artiklen viser, hvordan flere voksne med ADHD oplever ADHD „som en gave, de ikke vil have“. Den bygger på feltstudier i New York City i 2011.

Søgeord: ADHD, hjerne, optimering, selvansvar, selvbebrejdelse, anomi, neoliberalisme

Alexandra B. Ryborg Jønsson: En familie bliver til

Med udgangspunkt i feltarbejde blandt forældre til børn med adfærdsforstyrrelser undersøger jeg, hvordan det at have et barn med en adfærdsforstyrrelse påvirker hverdagsliv og selvforståelse og dermed skaber et rum for kostbehandling til at muliggøre optimering for familierne. At have et barn med en adfærdsforstyrrelse har ikke kun betydning for barnet, men for hele familien og dens socialitet. Familier med adfærdsforstyrrede børn føler sig ofte udstødt, og drømmen om den lykkelige familie brister. Forældrenes selvforståelse bliver sat på spil, og i det offentlige sundhedssystem bliver familien mødt med beskeden om, at barnet er uhelbredeligt. Kostbehandling er en særlig diæt, der for alvor blev kendt med bogen *Kernesund familie* i 2007, og her loves forældrene, at børnene kan om ikke helbredes så i hvert fald optimeres i deres funktionsniveau. Kostbehandlingen yder således en teknisk optimering af barnet og derigennem familien. Uagtet om kostbehandlingen virker eller ej, fortæller forældrene om fremskridt, og artiklen argumenterer for, at dette skal forstås ved at sætte kostbehandling i en social kontekst for at se på, hvordan familiens socialitet optimeres.

Søgeord: adfærdsforstyrrelser, familie, mad, social teknologi, socialitet, optimering

Astrid Grue: Livsregnskabet og den fraktale tid

Denne artikel beskæftiger sig med tid som en nøgle til at forstå selvoptimering spraksisser. Med udgangspunkt i feltarbejde blandt danske mødre viser jeg, at tiden kan anskues som besiddende en fraktal kvalitet, der gør den brugbar til at etablere forbindelser mellem den korte og den lange bane inden for en hel livstid. Ved hjælp af tidsstrukturerende værktøjer såsom kalendere og to do-lister bliver kvinderne i stand til at forestille sig deres liv som en slags „samlet sum“, der består af kvantificerbar tid, og ud af hvilken en hvilken som helst tidsperiode, hvor kort den end er, udgør en struktur, der er svarende til livet i sin helhed, fordi begge er kvantificerbare og kan forbruges. Når tidens kvalitet som kvantificerbar

og forbrugelig overføres til den enkelte kvindes liv, bliver det tidsforbrug, der finder sted på den korte bane, derfor opfattet som afgørende for at opnå et godt og lykkeligt liv på den lange bane. At få livets forskellige roller såsom „mor“, „kæreste“ og „karrierekvind“ til at „hænge sammen“ vil dermed sige at sikre sig, at man dagligt bruger en „balanceret“ mængde tid på hver enkelt rolle. Jeg foreslår, at dette peger på, at tiden – til tider – udgør et statisk hele, inden for hvilket kortere tidsforbrugshandlinger bliver til en slags smutveje mellem det, der er her-og-nu, og det, der er der-og-da. Sådanne bevægelser transcenderer tiden som kronologisk og fremadskridende. I artiklen undersøger jeg således, hvordan tidens „fraktalitet“ muliggør selvoptimering, der her er et spørgsmål om kompetent og kontrolleret tidsforbrug.

Søgeord: tid, selv, fraktalitet, transcendens, Danmark, planlægning

Michael Eriksen: Optimale subjekter?

Med afsæt i empirisk materiale fra feltarbejde blandt iværksættere i og omkring København belyser denne artikel de idealer og værdier, der ligger til grund for, motiverer og informerer entreprenørielle praksisser. De seneste år har været præget af et øget fokus på iværksætter i politik, medier og det offentlige rum. Ifølge den typiske repræsentation er iværksættere „optimale subjekter“, idet de er i stand til at skabe et selvstændigt, kreativt og passioneret liv for sig selv, samtidig med at de skaber samfundsmæssig værdi gennem jobskabelse og økonomisk vækst. I artiklen argumenterer jeg for, at iværksættere i høj grad søger at indfri deres potentiale som optimale subjekter. Deres entreprenørielle praksisser er nemlig karakteriseret af en distinkt „optimeringsetos“, der præger og griber ind i alle aspekter af livet. Denne etos fordrer, at iværksætterne kontinuerligt overvåger og forbedrer såvel deres egne som deres virksomheders præstationer. Én af de måder, hvorpå iværksætterne søger at udfolde deres optimale potentiale, er brugen af narrative optimeringsstrategier. Når de anvendes kompetent, styrker disse strategier iværksætternes position og selvforståelse som frie, selvskabende og uafhængige „autologiske subjekter“. Dermed medvirker de også til at legitimere og reproducere en forestilling om, at årsagen til entreprenøriel succes skal findes i iværksætternes indre konstitution frem for i deres sociale relationer og positioner.

Søgeord: entreprenørskab, iværksættere, selvskabelse, optimering, idealer, erhvervsantropologi

Nanna Vaaben: Da arbejdet i samarbejdet forsvandt

Den offentlige sektor har længe haft ry for at være tung og ineffektiv, og utallige reformer har været igangsat med henblik på at optimere den. Artiklen beskriver, hvordan to forskellige optimeringslogikker baseret på to forskellige økonomiske kosmologier er på spil samtidig. Den ene er baseret på neoklassiske økonomiske teorier om markedsmekanisme og *economic man*, hvorfor konkurrence og handel mellem distancerede aktører foretrækkes som organiseringsprincip. Den anden optimeringslogik er baseret på ideer om, at netværk og samarbejde fører til innovation, vækst og win-win, hvorfor tætte tillidsfulde relationer opfattes som den optimale organiseringsform. Gennem en analyse af et offentligt-privat innovationssamarbejde inden for ældreplejen vises det, hvordan nogle af aktørerne ender med at arbejde gratis, fordi (sam)arbejdet ikke opfattes som arbejde, der skal betales, men som en investering i skabelse af ny værdi, hvorfor det bliver legitimt ikke at betale nogen for noget.

Søgeord: optimering, økonomisk antropologi, investering, samarbejde, offentlig sektor, innovation

Christian Lystbæk: Arbejdet med at optimere arbejdet

I denne artikel analyserer jeg arbejdet med at optimere arbejdet i human resource management (HRM). HRM er blevet et strategisk fokus for mange organisationer. Derfor har mange virksomheder og organisationer etableret HRM-afdelinger og formuleret HR-politikker og -principper. Det gælder også danske kommuner. Artiklen beskriver forskellige HRM-strategier og betoner på denne baggrund, at HRM-feltet er et komplekst felt med forskellige forståelsesrammer for arbejdet med at optimere arbejdet. Nærmere bestemt identificerer den en forskydning af HRM igennem fire forskellige semantikker: en økonomisk semantik, en juridisk semantik, en emotionel semantik og en pædagogisk semantik. Disse semantikker tilbyder hver især et sprog, hvori arbejdet med at optimere de menneskelige ressourcer formuleres og formes. Som sådan tilbyder de et sprog for arbejdet med at optimere arbejdet, der kan få store konsekvenser for forståelsen af, hvad det vil sige at være et menneske, nemlig en ressource, der kan optimeres i og for arbejdslivet.

Søgeord: HRM, arbejde, policy, semantik, teknik

Christoffer Gad & Steffen Dalsgaard: Digital optimering

Danmark har både efter offentlighedens og eksperters mening et velfungerende demokrati med høj valgdeltagelse og en gennemskuelig, sikker og troværdig valgproces. Imidlertid var der hen over vinteren 2012-13 en heftig debat om, hvorvidt der skulle laves forsøg med digital stemmeafgivning i Danmark. E-valgsforkæmperne udtrykte en forestilling om, at digitale teknologier havde evnen til at „optimere“: i dette tilfælde en række forhold i valgprocessen som optællingen af stemmer, eliminering af ugyldige stemmer og handicappedes adgang til at stemme hemmeligt. E-valgsmodstanderne udtrykte til gengæld skepsis over for både konkrete digitale løsningsforslag og digitalisering som sådan og påpegede, at den danske valgproces allerede fungerede fint. I denne artikel diskuterer vi med udgangspunkt i debatter fra Folketinget, handicaporganisationernes egne publikationer om emnet og onlinedebatfora, hvordan teknologi i forbindelse med e-valg blev fremstillet som „muliggørende“ (i betydningen *enabling*) af både fortalere og modstandere. Denne teknologiforståelse synliggør vi ved hjælp af en tilgang til menneske og teknologi, som vi kalder „kompositorisk“. Tilgangen bidrager til en diskussion af, hvordan optimering er på spil i forholdet mellem teknologi og den handicappede krop.

Søgeord: demokrati, valg, politik, handicap, digitalisering, teknologi

Brit Ross Winthereik & Casper Bruun Jensen: Optimeringseksperimenter

I denne artikel undersøger vi en lille gruppe miljøkonsulenters bestræbelser på at udvikle en standard for monitorering og evaluering af udviklingsprojekter. Vi undersøger disse bestræbelser som et eksperiment i optimering, hvor både kvaliteten af projekterne og den interne kommunikation søges forbedret. Analysen fokuserer på, hvordan konsulenternes evalueringsarbejde begrænser verdens kompleksitet for på den måde at lade den (verden) komme til syne på nye måder. I analysen fremstår monitorering og evaluering som en ikke-reduktiv praksis, hvilket står i kontrast til en kritisk antropologi, der primært fokuserer på de reduktive effekter af optimeringsparadigmet. Et postkritisk perspektiv giver os mulighed for at sammenligne miljøkonsulenternes vidensarbejde med vidensarbejde udført af antropologer. Vi konkluderer, at reduktion af kompleksitet og standardisering er vigtige aspekter af begge former for arbejde, og peger på, at de steder, hvor forskellige former for værdiansættelse mødes, er værd at udsætte for antropologisk analyse.

Søgeord: monitorering og evaluering, transparens, NGO-arbejde, videnskabs- og teknologistudier (STS), postkritisk antropologi

ENGLISH SUMMARIES

Maria Holten-Andersen & Lærke Riis Pålsson: Striving for a Miracle

Over the last few decades, biotechnological advances have pushed the limits of the human body and created new ways of realizing the desire to achieve parenthood. This study explores accounts of involuntarily childless couples (intended parents) going through transnational commercial surrogacy in India. The article unfolds the reflections of these couples as they encounter a global fertility market characterized by strong commercial interests, and furthermore how they as actors in a controversial reproductive practice must take part in negotiating and creating new moral standards. As a medical-technological solution, surrogacy implies an optimization of reproduction that the childless couples engage in, for instance when they at the Indian fertility clinics become involved in key choices that may affect the course and outcome of events. Viewing the practice of surrogacy through the lens of optimization illuminates dilemmas and uncertainties associated with this reproductive technology. The article shows that the desire to maximize opportunities for achieving parenthood goes hand in hand with the desire to create a process in which surrogacy is perceived and experienced as meaningful and morally sound. Central to the process is thus what we argue can be seen as a balancing of an embedded tension between optimizing and legitimizing the quest for parenthood.

Keywords: assisted reproductive technologies, commercial surrogacy, parenthood, involuntary childlessness, India, moral pioneering

Mette Rønberg & Christina Blæsbjerg: Optimizing a mental disorder

This article sheds light on the disadvantages of an American discourse where mental disorders are framed as potential assets. The purpose is to illustrate the discrepancy between the ways adults with ADHD experience ADHD in their daily lives and the emergent discursive, positive interpretation of ADHD. The article demonstrates how adults with ADHD attempt to improve themselves by initiating optimizing practices such as brain training (neurofeedback) and medication. The positive interpretation of ADHD is influenced by an increasing demand for productivity and a moral imperative on self-responsibility in the American society. Neoliberalism is not the main focus in the article. Yet, the neoliberal rationale claiming that individuals are responsible for themselves works as contextual

framework. Based on Durkheim's analytical figure, the anomic suicide, the article depicts how the positive interpretation of ADHD and the optimization pressure can place the individual in an endless race towards unattainable goals rather than strengthening the individual. This can create great strain and self-reproach on the person with ADHD beside skewed expectations. The article suggests that a significant group of adults with ADHD experience ADHD as "a gift they would rather not want". It is based on field studies in New York City in 2011.

Keywords: ADHD, brain, optimization, self-responsibility, self-reproach, anomie, neoliberalism

Alexandra B. Ryborg Jønsson: Optimizing food - optimizing families.

Having your child diagnosed with a behavioral disability influences the whole family. Such families are often stigmatized due to the children's unacceptable and sometimes violent actions. This article discusses how a group of parents attempt to let their children eat their way out of behavioral diagnoses such as ADHD and autism. Through a special diet, food that is believed to cause the problem is excluded, and the possibility of a cure arises as an alternative to the public medical care's classification of the diagnoses as lifelong and incurable. In the article I argue, that not only is the meal an important part of socializing the family, to some families it has an underlying meaning, as food it believed to cure the child and thereby becoming a way to fulfill the dream of a well-functioning. The parents use the dietary treatment as an optimization of the child and set in a social context this is an indirect way of optimizing the family's sociality and the perception of the family. The article thus presents an empirically based discussion of not only the use of social technology in relation to optimizing the family as a unit but also of how this creates a particular frame for parents who strive to take action against the child's disease.

Keywords: behavioral dysfunctions, family, food, social technologies, sociality, optimizing

Astrid Grue: The life account and time's fractality

This paper is concerned with time as key to understanding practices of self-optimization. Based on fieldwork among Danish mothers, I show that time may be viewed as possessing a fractal quality which renders it useful for establishing links between the short and the long term within the span of a life time. By way of time structuring devices such as diaries and to-do-lists, a woman is able to envision her life as a "full amount" of quantifiable time out of which any period

of time becomes a structure that is equivalent to the whole of life, because both are quantifiable and spendable. Consequently, as time's quantifiability and spendability is transferred onto the life of an individual woman, her short-term time usage becomes perceived as crucial for achieving a good and happy life in the long term. To "juggle" the various roles of "mother," "partner," and "career woman," thus means to make sure that one spends a "balanced" daily amount of time on each role. This, I suggest, points to time as constituting, momentarily, a static whole within which small acts of time consumption become shortcuts between the here-and-now and the there-and-then; such movements transcend time as a chronologically progressing force. Inspired by Weber's analysis of the Protestant ethic as implying an overlap between calculation and everyday transcendence, the paper explores how time's "fractality" allows for self-optimization as a matter of competent and controlled time consumption.

Key words: time, self, fractality, transcendence, Denmark, planning

Michael Eriksen: Optimal subjects?

Based on empirical data from fieldwork among entrepreneurs in and around Copenhagen, this article investigates ideals, values and motivations that guide and inform entrepreneurs in their everyday entrepreneurial endeavours. According to the political establishment, the media and the cultural imagination of contemporary Danish society, the entrepreneur is a "heroic" figure capable of creating an independent, creative and passionate life for himself while simultaneously bringing value to society by generating jobs and economic growth. The practice of entrepreneurship is marked by a distinct ethos of optimization which prompts the entrepreneurs to continuously monitor and improve the performance of their businesses and their selves. Focusing on narrative strategies of optimization used by the entrepreneurs, the article argues that these play a crucial role in legitimizing and reproducing the ideals and values of entrepreneurship. Furthermore, they enable a representation of entrepreneurs as "autological subjects", i.e. as self-authoring, self-realizing and self-responsible subjects.

Keywords: entrepreneurship, entrepreneurs, self-authoring individuals, ideals, optimization, business anthropology

Nanna Vaaben: When collaboration is work in disguise

The public sector has acquired a reputation of being inefficient and static. Countless reforms have through the years been launched, aiming towards reorganization and optimization. This article describes how two different and contradicting

logics of optimization based on two different economic cosmologies are at play simultaneously. One is based on neo-classical economic theories about economic man and market mechanisms, in which competitive trade-relations are preferred as the organizing principle. The other is based on the idea that collaboration, network and partnerships will spur innovation and growth through synergy and win-win situations. Here the organizing principle is built on closeness and trust. Through an analysis of collaboration in a public-private innovation project within elderly care, it is shown that some of the partners in the project end up working for free. Their work is not seen as work to be paid for, but as an investment in the creation of value, that does not yet exist, and therefore is not eligible as paid work.

Keywords: optimization, economic anthropology, investment, collaboration, the public sector, innovation

Christian Lystbæk: Working to optimize work

In this article, I analyze the efforts to optimize work in Human Resource Management (HRM). HRM has become a strategic focus in many organizations, and many organizations have established HRM departments and developed HRM policies and principles. So have municipalities in Denmark. The article describes different HRM-strategies and points out that the field of HRM is very complex, and thus offers different frames for understanding the efforts to optimize work in HRM. Specifically, the article identifies a shift in HRM through four different semantics; an economic semantics, a legal semantics, an emotional semantics and a pedagogical semantics. These semantics each offer a language in which the efforts to optimize human resources is being formulated and formed. Thus, these semantics each offer a language for the efforts to optimize work that can have huge consequences for the understanding of what it means to be a human being, e.g. a resource that can be optimized at and for work.

Keywords: HRM, work, policy, semantics, technique

Christoffer Gad & Steffen Dalsgaard: Digital optimization

Both in the public eye and according to experts Denmark has a well-functioning democracy with a large voter-turnout and a transparent, secure and trust-worthy electoral process. During the winter 2012-13 however, a heated debate took place about whether e-voting trials should be conducted in Denmark. Promoters of digital elections expressed the belief that digital technologies had an ability to “optimize” several aspects of the electoral process: such as counting the ballots, eliminating invalid votes and allowing people with disabilities to cast their ballot

in secret without aid. In reverse, opponents expressed doubt both about specific digital solutions and about digitization as such, pointing out that the Danish electoral process already worked flawlessly. With a point of departure in debates in Parliament, The Municipal Affairs Committee, publications by organizations for disabled, and online discussion forums, this article shows that technology related to e-voting was portrayed as “enabling” by both proponents and opponents. We discuss the implications of this conception of technology, focusing on ideas about the relationship between the (disabled) body and technology.

Keywords: democracy, elections, politics, disability, digitization, technology

Brit Ross Winthereik & Casper Bruun Jensen: Experimenting with optimization

In this article, we investigate a group of environmental consultants in their efforts to create a local standard for monitoring and evaluating development projects. The point of these efforts is at once to improve the quality of projects and internal communication. We describe these efforts as experiments in optimization. In particular, our analysis focuses on monitoring and evaluating as a form of optimization that generously constrains the world’s complexity in order to facilitate specific kinds of work. Contrary to a prevalent view that problematizes monitoring and evaluation as inherently reductive activities, we engage such practices as non-reductive. This post-critical perspective further enables us to compare the knowledge work of environmental consultants and of anthropologists. While reduction of complexity are important aspects of relevant forms of optimization in both kinds of work, these fields are premised on different registers of valuation, which might be brought into fruitful (post-critical) contact.

Keywords: monitoring and evaluation, transparency, NGO work, Science and Technology Studies (STS), post-critical anthropology

GAMLE OG KOMMENDE NUMRE

32. INDFØDTE behandler emnet indfødte, oprindelige folk eller 4. verdens-folk inden for rammerne af de aktuelle antropologiske interessefelter kulturel identitet og kompleksitet. Indfødte folks vilkår i den moderne verden frembyder spørgsmål af både teoretisk, praktisk og politisk art.

33. DYR tager udgangspunkt i den ganske forbløffende mængde materiale, som den zoologiske verden bidrager med til vores kategoriseringer af omverdenen. I dette nummer bringes eksempler på, hvordan vi tænker, bruger, fremstiller og forestiller os dyr.

34. AIDS-forskningen i antropologien har udviklet sig fra en hjælpedisciplin for epidemiologien til kritiske analyser af videnskabelige og politiske „sandheder“ om hiv/aids og konstruktive undersøgelser af lokale forudsætninger for forebyggelse og omsorg.

35-36. FELTER er et festskrift med artikler om sjæleanliggende, etnografer, pornografi, repræsentation, rationalitet, identitet, kunst og verden, rum, metaforik, ceremonielle dialoger, ånder, kroppe og performance, halve mennesker, myter og kosmologi, objekter, totemisme, fysikkens erkendelseslære og menneskekulturerne mv.

37. MELLEEMØSTEN Udsolgt.

38. BØRN har kun sjældent været del af det antropologiske genstandsfelt. Her belyses antropologiske perspektiver på børn og unge: Hvordan opfattes børn, hvad indebærer socialisering, og hvilke perspektiver og erfaringer har børn i forhold til deres omgivelser forskellige steder i verden?

39. MAD OG DRIKKE viser nye vinkler på de symbolske betydninger og sociale normer, som regulerer, hvad der indtages, hvornår, hvordan, sammen med hvem og i hvilke mængder.

40. OVERGANG ser på den antropologiske videnskab og den videnskabelige antropologi anno 2000. Hvilke erkendelser har overlevet 1980'ernes faglige selvrensning, og hvilke epistemer hører fortiden til? Hvilke klassiske antropologiske dyder kan dårligt undværes, og hvad er forholdet mellem anvendt antropologi og grundforskning?

41. ILLUSION har ofte negative konnotationer i retning af indbildning og forvrænget virkelighedsopfattelse. Her fokuseres på illusion som et empirisk forhold, dets kreative element i sociale og kulturelle sammenhænge samt dets virkemidler og konsekvenser.

42. DANSKHED Mens antropologer og andre analytikere dekonstruerer nationale fællesskaber, egenskaber og identiteter, polemiserer dette nummer ved at undersøge, hvordan og hvorvidt danskheden faktisk *er*: danske dufte, toner, omgangsformer, filmskatten og højskolesangbogen med mere. Er der tale om særligt danske forhold eller blot om forhold i Danmark?

43-44. SAMLING undersøger samlinger og samlere og overvejer begrebernes betydning for antropologien. Kategorier bringes sammen i nye konstellationer: museale dyrekategoriseringer, frimærkesamlinger, etnografiske samlinger, komplette samlinger, plane-spottere, klunsere, jæger-samlere og kunstsamlere.

45. KRITIK sætter fokus på den engagerede videnskab og videnskabsmand. Kritisk antropologi er ikke ny, men øget forskning og deltagelse i løsning af samfundsproblemer synes at skærpe den kritiske bevidsthed og kravet om stillingtagen. Hvad betyder det for den videnskabelige erkendelse og metode?

46. VOLD undersøger, hvorledes vold indgår i menneskers forestillinger og dagligliv. Temaet præsenterer et kontinuum af vold – mellem enkelte individer til vold omfattende en hel befolkning og afspejles i artikler om vold mod kvinder, overgreb på indfødte folk, civile lynchninger, borgerkrig, befrielseskrig og statsterror.

47. BYER I undersøger med bidrag fra antropologer, litterater, arkitekter og kunstnere en række konkrete byer og overvejer fænomenets betydning for antropologien. Forskelligartede byundersøgelser udfoldes i beskrivelserne af Abomey, Hanoi, Hby, Honolulu, København, København, Marseille, Máskat, Montreal og Mumbai.

48. BYER II undersøger med bidrag fra antropologer, litterater, arkitekter og kunstnere en række konkrete byer og overvejer fænomenets betydning for antropologien. Forskelligartede byundersøgelser udfoldes i beskrivelserne af Nuuk, Paris, Rio de Janeiro, Sarajevo, Shanghai, Skopje, Sun City, Sun City, Teheran og Århus.

49. PENGE handler om fjer, muslingeskaller, medaljoner, jetoner, betalingskort, bankoverførsler, mønter, sedler og andre værdier, som vises frem, gemmes væk, øremærkes og udveksles. Penge påvirker relationer og samfund og er derfor anledning til moralske og politiske problemstillinger om fællesskab og individualitet, magt og afmagt, ulighed og hierarki, følelse og marked.

50. SLÆGTSKAB er som antropologisk forskningsfelt i de sidste årtier blevet kraftigt udfordret. Nye betingelser forårsaget af udviklingen inden for den lægevidenskabelige forplantnings- og genteknologi samt presset fra ændrede globale forhold, gamle og nye krige og sygdomsepidemier skaber rum for helt nye kreative tankegange og praksis i slægtssammenhæng.

51. ARBEJDE er et „institutionaliseret“ begreb, i den forstand at betydningen af ordet ikke er noget, vi almindeligvis tænker over, men nærmere noget, vi tænker *med*. Det giver anledning til overvejelser om og perspektiver på, hvordan arbejde skal begribes, samt hvordan begrebet tillægges mening i forskellige sociale og kulturelle sammenhænge – i en tid, hvor arbejdet synes at fylde stadig mere i vores liv og bevidsthed.

52. HUKOMMELSE er et socialt fænomen med et vigtigt politisk aspekt. Udtrykt i repræsentationer af fortiden danner hukommelse, social og kollektiv, udgangspunktet for et samfunds selvforståelse og legitimering. Et samfunds „hukommelse“ refererer ikke nødvendigvis til et verificerbart fænomen i fortiden. Den kollektive hukommelse er kreativt skabende og udtrykker sig ud over i samfundsformer i materiel kultur og i kroppe.

53. KOGNITION tager bestik af den „kognitive revolutions“ betydning for aktuel antropologisk forskning. Værdien af dette nye teoretiske paradigme demonstreres og diskuteres i antropologiske analyser af religion, sprogtilegnelse, drømme, videnskabelig viden m.m.

54. LYD Også i samfund, der vurderer synssansen som den primære, spiller håndteringen af lyd en væsentlig rolle. Både seende og blinde færdes i landskaber af lyd, i lydskaber. Men hvad gør lydene ved os? Og hvad gør vi med lyde? Hvordan er forholdet mellem sproglyde og skrifttegn? Hvornår er lyd musik? Hvad sker der, når lyd bliver til larm, og støj bliver til stress, når stilhed bliver en luksus? Hvad er akustisk komfort? Og hvad betyder det, når hørelsen hæmmes eller lyden forsvinder helt?

55. PERSON er ikke i sig selv antropologiens centrale omdrejningspunkt, det er derimod *relationen* mellem mennesker. Felten er fuld af mennesker, som vi umiddelbart identificerer som særskilte personer med egne livshistorier og -mål. Men hvad er egentlig en person? Hvordan skal vi forstå forholdet mellem individet og det sociale? Eksisterer der et „vi“ før et „jeg“ – eller forholder det sig omvendt? Hvorledes håndterer antropologien møder mellem forskellige personopfattelser? Nummeret undersøger sådanne spørgsmål og de metodiske, teoretiske og politiske udfordringer, der følger heraf.

56. KULTURMØDE bruges i stigende grad til at beskrive og forklare, hvordan personer med forskellig etnisk, kulturel eller national baggrund bringes sammen og undertiden støder sammen. Begrebet „kulturmøde“ blev fundet analytisk ufrugtbar og derfor opgivet i antropologien i 1960'erne. I de senere år har ikke-antropologiske kulturstudiefag været med til at sætte nye dagsordener for, hvilke temaer og angrebsvinkler der kan være relevante for at forstå det mudrede felt, som man – i mangel af bedre? – på ny betegner kulturmøder.

57. LOV OG RET Krav og ønsker fra individer og hele befolkningsgrupper formuleres i stigende grad inden for rammerne af et rettighedssprog, og en retlig forståelseshorisont spiller en stadig større rolle. Hvordan påvirker denne udvikling antropologiske studier af lov og ret? Dominerer rettighedsdiskursen i lige så høj grad på det empiriske plan som på det ideologiske? Er rettigheder mere tale end handling? Og hvordan spiller andre, ikke-legale forestillinger om retfærdighed sammen med retssamfundets juridiske univers?

58. SYGDOM vil belyse sammenhænge mellem forskellige fællesskabers/kulturers sygdomsopfattelser og håndteringer af sygdomme: Hvilke konflikter og løsninger opstår i og mellem forskellige fællesskaber, og hvilken placering gives eller tiltager de syge sig? Hvordan medvirker fællesskaberne til produktionen af sygdom, og hvilke muligheder har såvel det samlede fællesskab som de enkelte individer for at forebygge og behandle sygdomme?

59/60. HUS OG HJEM Hjemmet udtrykker et forhold mellem mennesker og mellem mennesker og materialitet, her især huset, som er ladet med betydning i form af bl.a. tilhørsforhold og ejendomsret. Det understøtter identitet og fællesskaber i form af familieliv, men er også platform for differentieringer mellem køn og generationer. Hjemmet er kort sagt et socialt og kulturelt fænomen, som udfoldes i form af forskellige praktikker – det er noget, man gør.

61. MAGI spillede en vigtig rolle i den klassiske antropologi som en indfaldsvinkel til forståelsen af de indfødtes særlige symbolske og rituelle handlinger for at nå ønskede mål. Siden er det blevet almindeligt at betragte magi mere bredt som et af mange forsøg på at håndtere usikkerhed i det moderne samfund. Magi kan således betegnes som en særlig form for menneskelig handling, hvor bestemte ord, genstande eller fænomener tillægges en indflydelse eller kraft, som ligger ud over ordene, genstanden eller fænomenet i sig selv. Magi er det kreative felt, hvor ønsker og håb kan udtrykkes og måske lede til eftertragtede mål.

62. SKOLE Skolen vil altid være et udtryk for et bestemt samfund med dets særlige værdier og strukturer. Den vil have til hensigt at bidrage til formationen af dette samfund ved at søge at skabe gode borgere. Derfor udgør skolen en arena, hvor der dagligt kæmpes om, hvilke kulturelle værdier, hvilken fortolkning af

historien og hvilke samfundsmæssige normer der skal være gældende. Skolen bidrager dermed til komplicerede eksklusions- og inklusionsprocesser både i materiel, social og kulturel forstand og dermed til konstruktionen af forskellige former for medborgerskab.

63. FREMTID. Orienteringen mod fremtiden er en orientering mod verden med konkrete udtryk. Forholdet til fremtiden kan ses som et udgangspunkt for handling. Samtidig er uvished og mangel på kontrol over fremtiden en realitet for store dele af verdens befolkning. Ideen om fremtiden kan derfor også være præget af desillusion, magtesløshed og håbløshed.

64. KLIMA Antropologien har gennem tiden beskæftiget sig med økologi som kulturelt og politisk fænomen og i det hele taget stadig afsøgt grænserne eller gensidigheden mellem natur og kultur. Klimaforandringerne tvinger endnu en gang antropologer til at udforske forholdet mellem mennesker og deres omgivelser, når ekstreme vejrbegebenheder, ændringer i årstidsmønstre, udsving i forekomster af naturressourcer og andet er blevet hverdag for mennesker kloden rundt.

65-66. TAVSHED Det kan undertiden være svært at identificere tavsheder i en aktuel, dominerende tradition, fordi vi typisk er en del af den. Men man kan uforvarende komme til at tale om det usigelige, og andres reaktioner vil snart gøre en opmærksom på, at man er ude i noget farligt. Man vil måske blive tiet ihjel eller disciplineret på anden vis. Tavsheder er ofte foruroligende og sigende. Men hvad siger de? Hvad dækker de over?

67. VERDEN(ER) tager – inspireret af den såkaldte ontologiske vending inden for antropologien – udgangspunkt i debatten om, hvorvidt vi mennesker lever i én verden, eller vi snarere lever i mangfoldige verdener. Ifølge den første position er der tale om én verden, der blot opfattes og repræsenteres forskelligt af forskellige grupper, hvilket kan forklare kulturel mangfoldighed. Den ontologiske vending modsvar er, at vi lever i mangfoldige verdener med forskellige ontologier.

68. OVERSKRIDELSER sætter fokus på et af antropologiens klassiske begreber (transgression) og udforsker forholdet mellem grænse og overskridelse og de bevægelser i kategoriseringssystemer og mulighedsrum, det medfører at krydse en grænse eller trodse et forbud. Hvad er overskridelser, og hvad kan begrebet bruges til? Er det grænserne, der fremhæver overskridelserne, eller overskridelserne, der fremhæver grænserne? Hvordan bruges begrebet overskridelse i nutidigt antropologisk arbejde?

69. FÆNOMENOLOGI belyser krops- og hverdagsfænomenologiens rolle i antropologisk teorihistorie og diskuterer og illustrerer traditionens metodiske og analytiske potentiale og begrænsninger. Et centralt mål for den fænomenologisk

inspirerede forskning er at redegøre for de kulturelle grundantagelser og kropsliggjorte færdigheder, der organiserer menneskets prærefleksive engagement med omverdenen. Denne ambition rejser vigtige metodologiske spørgsmål omkring produktion og skriftlig formidling af viden om de aspekter af det sociale liv, der normalt undslipper refleksion og fortolkning.

71. BEHANDLING stiller skarpt på begrebet behandling, som synes at være det umiddelbare og selvfølgelige svar på mange og meget forskelligartede sociale problemer i dagens Danmark. Hvad forventes samfundet at tilbyde som modtræk til eller afhjælpning af problemer som fx alkoholmisbrug, narkomani, ludomani, spiseforstyrrelser, sexafhængighed og vold? Svaret er behandling. Et ansvarligt samfund kan ikke undlade at tilbyde behandling. Men hvad er behandling egentlig for en størrelse? Hvad betyder behandling? I hvilken udstrækning giver det mening at tale om behandling af diverse identificerede sociale problemer?

72. VELFÆRDSSTATEN præsenterer antropologiske bud på, hvordan velfærdsstaten, dens udvikling og forandringer kan forstås. Med udgangspunkt i Ove Kaj Pedersens bog *Konkurrencestaten* (2011) vil temanummeret diskutere konkrete empiriske cases fra de forskellige sektorer af velfærdsstaten og samfundslivet.

Indkaldelse af artikelforslag

Religiøs politik

I december 2010 satte en frugthandler ild til sig selv i protest mod et undertrykkende, diktatorisk styre i Tunesien. Den tragiske begivenhed blev startskuddet til en række folkelige oprør mod autoritære regeringer i Nordafrika og på Den Arabiske Halvø. Disse bevægelser giver fortsat anledning til debat om forholdet mellem politik og religion, og spørgsmålet er, om vi spænder analytisk ben for os selv, hvis vi går til studiet af den seneste udvikling i regionen med en forudgående forståelse af det religiøse som adskilt fra det politiske og dermed som noget, der aktivt skal flettes ind i politik.

Har vi eksempelvis de rigtige teoretiske og analytiske greb til at beskrive, hvordan undertrykkelse af religion i Syrien var en del af oprørets politiske incitament for frihed? Hvorfor kom den tyrkiske regering blandt andet til magten på en politisk agenda om at sikre religiøse muslimers rettigheder i et ellers stærkt sekulært land? På hvilken måde handler den nye statsdannelse i Tunesien i højere grad om national forsoning mellem religiøse og sekulære end om islamiske paragraffer i forfatningen?

Antropolog Talal Asads (2003, 2006) anerkendte kritik af en normativ antagelse om sekularisme som moderne versus islam som traditionel, kendt som sekularismetesen, har været med til at skabe et paradigmatisk skift i studiet af forholdet mellem religion og politik. Asad problematiserer antagelser om, at det private og offentlige, det religiøse og sekulære kan studeres som adskilte sfærer. Vi ønsker i forlængelse af tænkere som Asad ikke alene at gentænke forholdet mellem det sekulære og det religiøse, det offentlige og det private, men også at gentænke det politiske systems udtryk i relation til sekularisme og det religiøse.

Dette temanummer af *Tidsskriftet Antropologi* har derfor til formål at udfordre og nytænke måden at studere og begrebsliggøre religion og politik på, når det ses sammenflettet i nye formationer eller forenes i et fælles tredje. Vi ønsker med andre ord at bryde med antagelsen om, at politik og religion kan/skal studeres som adskilte domæner. Vi indkalder derfor antropologiske bud på, hvordan vi kan forstå den seneste tids forskydninger i forholdet mellem for eksempel civilsamfund og stat, demokrati og moral, offentlig og privatsfære i såvel Mellemøsten som i andre regionale kontekster.

Artikelforslag på maks. på 300 ord bedes sendt til tidsskrift.antropologi@anthro.ku.dk senest 1. februar 2015. Deadline for artikler: 15. maj 2015.

Temareaktion: Jørgen Skrubbeltrang, Birgitte Stampe Holst og Christina Vega.

